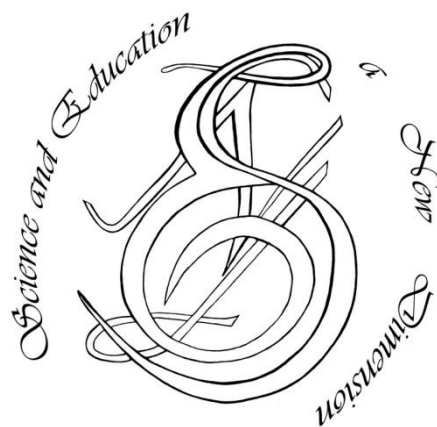

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

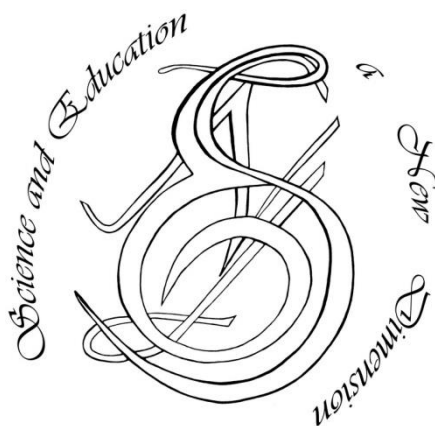
p-ISSN 2308-5258

e-ISSN 2308-1996

IV(18), Issue 109, 2016

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

Humanities and Social Sciences

www.seanewdim.com

Editorial board

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

Honorary Senior Editor:

Jenő Barkáts, Dr. habil. Nina Tarasenkova, Dr. habil.

Andriy Myachykov, PhD in Psychology, Senior Lecturer, Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Edvard Ayvazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Yerevan, Armenia

Ferenc Ihász, PhD in Sport Science, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kóti, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Larysa Klymanska, Doctor of Political Sciences, associated professor, Head of the Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Liudmyla Sokurianska, Doctor of Science in Sociology, Prof. habil., Head of Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University

Marian Wloshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Department of Biology, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Alexander Perekhrest, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Oleksii Marchenko, Doctor of Science in Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Religious Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Olga Sannikova, Doctor of Science in Psychology, professor, Head of the department of general and differential psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odesa, Ukraine

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Perekhrest Alexander, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Sokuriaynska Liudmyla, Doctor of sociological science. Prof. Head of Department of Sociology. V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Tetiana Hranchak, Doctor of Science Social Communication, Head of department of political analysis of the Vernadsky National Library of Ukraine

Valentina Orlova, Doctor of Science in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Vasil Milloushev, Doctor of Science in Pedagogy, professor of Department of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Plovdiv, Bulgaria

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:
Barkáts N.

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe
BUDAPEST, 2015

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and co-authors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts, each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

THE JOURNAL IS LISTED AND INDEXED IN:

INDEX COPERNICUS: ICV 2014: 70.95; ICV 2015: 80.87

GLOBAL IMPACT FACTOR (GIF): 2013: 0.545; 2014: 0.676; 2015: 0.787

INNO SPACE SCIENTIFIC JOURNAL IMPACT FACTOR: 2013: 2.642; 2014: 4.685;
2015: 5.278; 2016: 6.278

ISI (INTERNATIONAL SCIENTIFIC INDEXING) IMPACT FACTOR: 2013: 0.465; 2014: 1.215

GOOGLE SCHOLAR

DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK

SCRIBD

ACADEMIA.EDU

CONTENT

FOLKLORE.....	7
Інкорпорація невістки у чужу родину в західнополіських весільних піснях <i>Л. А. Ковальчук.....</i>	<i>7</i>
Солярно-метеорологічні об'єкти українських жіночих пісень та їх роль в образотворенні <i>І. Ю. Михалевич.....</i>	<i>12</i>
HISTORY.....	15
Протигазова справа Всеросійського земського союзу в період Першої світової війни <i>Г. Б. Ковальська.....</i>	<i>15</i>
Social innovations of local self-government on the territory of Ukraine at the end of theXIXth – beginning of the XXth centuries: historical aspect <i>T. O. Sharavara.....</i>	<i>19</i>
Науково-педагогічна діяльність професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянської України у 1805-1863 pp. <i>В. В. Жук.....</i>	<i>25</i>
PHILOSOPHY.....	30
Філософське осмислення сучасного менеджменту <i>В. І. Кудлач, А. П. Мажак.....</i>	<i>30</i>
Освітні інституції у сучасній культурі: філософський аспект <i>В. В. Сагуйченко.....</i>	<i>34</i>
POLITICAL SCIENCE.....	40
Консолідація опозиції до І. Виговського: зовнішні/внутрішні фактори впливу <i>Полтавець С. В. ....</i>	<i>40</i>
PUBLISHING.....	44
Typological characteristic of periodical press of Lugansk region in the 1910-1940s <i>K. M. Ulianova, O. V. Korchagina.....</i>	<i>44</i>
SOCIAL COMMUNICATION.....	49
Interview as a component of writer's social and political journalism – genre modifications and particularities of communicative strategies <i>O. V. Antonova, Yu. Ye. Soloviova.....</i>	<i>49</i>
Влада як засіб соціальної комунікації у системній теорії Н. Лумана <i>А. І. Башук.....</i>	<i>53</i>
Експертне опитування медійників щодо інформаційної взаємодії з аудиторією: методологія та процедура <i>Т. Г. Бондаренко.....</i>	<i>56</i>
Визуализация информации как способ построения интерактивной коммуникации и привлечения общественности к процессу принятия решений <i>И. В. Бурлакова, О. В. Швед.....</i>	<i>61</i>

Символічна репрезентація громадянської ідентичності в інтерактивному інформаційному просторі <i>Ю. М. Половинчак</i>	66
Українське міжнародне радіомовлення у період «застою» (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х) <i>О. А. Журавльова</i>	70
SOCIAL PSYCHOLOGY	74
Інноваційна модель континуально-ієрархічної структури професійної Я-концепції дитячого практичного психолога <i>Г. В. Католик</i>	74

Інкорпорація невістки у чужу родину в західнополіських весільних піснях

Л. А. Ковальчук

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки м. Луцьк Україна
Corresponding author. E-mail: lilijapykaljuk@e-mail.ua

Paper received 18.11.16; Revised 25.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. У статті досліджується пісенна версія переміщення молодої до дому молодого та ритуали входження її в нову сім'ю на основі весільних текстів Західного Полісся. Реконструйований сценарій частини західнополіського весілля, що окреслює шлях молодої до чоловічого дому, переконує, що дорога означає тільки переховування молодої від погоні її братів. Значення ініціальних випробувань мають «кліть», «введення тура з ложа за стіл по драбині», що вочевидь заміщує добре відомий звичай посилення молодої по воду.

Ключові слова: Західне Полісся, весільні пісні, обряд, сегрегація, ініціація, інкорпорація.

Весільний ритуал багатьох народів відбувається за єдиною тріступінчатою схемою: сегрегація члена з роду, його ініціація та інкорпорація в чужий колектив, що означає вилучення з власного середовища, переховування в поєднанні з випробуваннями різного характеру та прилучення до чужого середовища. Можна припускати, що пауза в перебуванні між своїм і чужим колективом (родом) використовувалась для освоєння правильних норм поведінки в чужому колективі чи зовсім іншому статусі. Принаймні до такої думки спонукають описи ініціальних Джеймса Фрезера [1] та деякі сюжети ініціальних казок, що в українському контексті, за визначенням Віктора Давидюка, зазвичай бувають різницькими [2, с.107–112]. Однак щодо весільних обрядів існують і інші варіанти такого порубіжного перебування. На Поділлі якщо простий селянин викрав доньку свого пана й протягом доби його не впіймали, вважався її законним мужем [3, с.75]. Як показала Зоряна Марчук, переважно ця звичаєва норма стосувалась пастушого населення [4, с.141–142].

Дослідники українського весільного обряду Михайло Грушевський, Хведір Вовк, Валентина Борисенко не ставили питання змісту весільної ініціації в практичну площину. Не вичерпує його й дослідниця жіночої ініціації Оксана Олійник.

Зрозуміло, що на загальноукраїнському рівні тут єдиної відповіді може й не бути. Геоландшафтний чинник істотно впливав і на звичаєвий, інакше не виникли б, вочевидь, з єдиного інваріанта різні варіанти українського весілля.

Мета нашої розвідки встановити семантику весільного лімінального перебування сегрегованої молодої на основі весільних текстів Західного Полісся.

Після поділу короваю, найчастіше вже за північ, молодий із молодою їдуть до свого дому: *«Квакнула качечка у порога, Оставайся, матінко, здорова. Ой глянула у віконечко, Аж то вже й світ, Ой немає Райочки – тільки слід. Срібляний колеса бряжчали, І вже нашу Райочку забрали»* [5].

Поділ короваю у молодої мав місце не всюди. У Сварищевцях на Дубровиччині весілля в молоді завершується її «здаровуванням» [6, с. 77-79]. Короваю при цьому не ділять, везуть назад до молодого. Так само й на Пінщині та Кобринщині [7, с. 38, 382]

У Серкизові на Турійщині два короваї від молодої ділять у понеділок вранці. Сват розносить гостям на тарілці [8, с. 134]. У Годомичах на Маневиччині – увечері першого дня весілля [9, с.154]. У Гуті Камінській – так

само в неділю після спомагання молодої в кінці весілля. [10, с. 177]. На Старовижівщині поділ короваю в молоді відбувався водночас із перепоем [11, с.198]. Так само відбувалось і на Ковельщині. Загалом це найпоширеніший варіант поділу короваю у молоді.

Незвичним з сучасного погляду видається, що коровай, привезений від молодого, забирають назад. Однак, коли пекли тільки один коровай, у молодого, такий звичай існував і на решті «коровайних» сіл Західного Полісся. Логіка такого переміщення з хати молодої, для якої він первісно призначався як подарунок від молодого в матрилокальній сім'ї, в хату молодого при патрилокальній має пряме логічне пояснення: він має бути спожитий молодою з тим родом, у якому їй жити.

Так само неприродно, але вже насправді, виглядає запалення соломи в воротах при виїзді від молодої. Зазвичай це відбувається при в'їзді на подвір'я свекра, що водночас слугувало і очищенням, і сигналом, що молоді приїхали. Адже приїжджати могли й серед ночі.

Оскар Кольберг описує, що молоді виїжджали до молодого другого дня пополуночі. Молода вбиралась в намітку, а поверх одягала шапку. На віз, на якому їхатимуть молоді, ставили куфер і бодню з уборами молодої. Схоже, що раніше на молоду ще накидали поверх і рогожу, бо по дорозі приданки співали: *«Забула мати рогожу дати. Не так забула, як не зробила, Бистрая річка не зародила. Дала ряднище-недодерище Й те з воза впало, коні полякало»*. [12, с. 6].

Після від'їзду молодої гості ще не розходились. Вони мали «підтримати» батьків у зв'язку з їхньою втратою. Водночас для більшості з них, крім найближчої родини, це був останній день весілля, тому йти не квапились. Закісники, функції яких завершилися покриттям молодої, співали: *«Огляділася мати, кого нема в хати. Всі дівоньки в таночок ідуть, Мого дітятка не ведуть»*, *«Пливе човничок по ріці, Плаче батенько по дочці. Слідочок на порозі, А дітятко в дорозі»* [12, с. 62].

За свідченням Казимира Вуйціцького, на Підляшші в 30-х роках XIX ст. зберігся пісенний відгомін давньої традиції поривання молодої, яка в сербів існувала й до того часу. Дівчата закликають братів наздогнати викрадачів та повернути сестру, узятую гвалтом: *«До коні, братики, до коні, Гоніте сестроньку в погоні. Виїхали братики на гору, Не видно сестроньки на долі»* [13, с. 62]. *«– Ой, побіже, синоньку, з росою, Дожине систрецю з косою. Ой, побіг же, братичок, ни догнав»*

Тільки свого коника дай загнав. Замаяла косонька да й її. Та вже на свекрушиному дворі» [14].

Батьки молодого чекали на сина з невісткою вдома. Може, звідти й звичай палити соломі в воротах. Візникам це вказувало дорогу до хати, а батькам давало можливість помітити наближення молодої пари. На таке прочитання цього звичаю провокує пісня, в якій мати нарікає на те, що «вже соломонька в воротах зотліла», а невістки все ще не видно.

Пісенний сигнал приданки подають, як тільки побачать відблиски полум'я: «Проступітисся, люде, Богатерочка їде. У возу скреню везе, А за возом, товар жене» [14]. «Веземо скрини мальовани (2) Веземо діти паравани» (2) [15].

Зацікавленість невісткою саме матері зрозуміле: «їде помічниця в хату». Тому коли коні спиняються біля свекрового подвір'я, першою викликають матір: «— Винось, мати, діжку, Бо привезли невістку. Високу, як ялину, Хорошу, як калину» [16]. Коли переконуються, що їх почули, приданки співають: «Добрий вечір, мати наша, Закрита хата ваша, А тепер буде отворена, Будеш, мати, обговорена» [17].

З подвір'я молодого глумливо опонують свашки: «Вейде, мате, подиве, Що ми тобі привезле: Чи корову, чи теля, Чи невістку-крутеля. Ни корову, ни теля, А невістку-крутеля» [18]. «Вийди, мати, подиве, Що ми тебе привезле. Ой чи жону, чи ступу, Чи нивістку-залупу. Ой чи жону, чи тиле, Чи нивістку-крутиле» [18]. Приданки собі: «Дивися-но, мати, Іде цариця 'д хати, Чи цар чи цариця, Чи буде молодичя» [19].

Свашки продовжують своє: «Дивися-но, мати, Іде колотуха до хати, Буде колотити, Твою сим'ю судити» [19]. «Бери, тату, лопату, Іде колотуха в хату, А ти, мати, прута, Щоб була невістка крута» [19]. «Готуй, тату, різку, Привезли невістку. А ти, мати, лопату, Іде колотуха – в хату» [17].

Весільний обряд – це гра, але гра магічна. В ньому програються всі можливі негативні ситуації, які долаються їх запереченням в обрядовій формі, що сприймається як магічний акт, і врешті завершуються позитивом.

Врешті-решт настає час здійснення обряду: «Давай, мати, діжку, На діжку палінку. Під ноги кожуха, Щоб стала молодуха» [14].

Кожух у цьому ритуалі, очевидно, виконував ті ж самі функції, що і при зустрічі зятя тещею. Відомо, що у лемків, зустрівши невістку у вивернутому кожусі, мати молодого знімала його з себе і накидала наопашки на невістку, «бо шерсть відстрашує від невістки біду» [19]. В окремих селах Білорусі молоді, заходячи до хати, мусили пройти через розстелений догори вонною кожух [7].

Як бачимо з пісенних текстів, під час цього дійства хлібній діжі теж надавалося великого значення. На Волині та Поліссі існував звичай, за яким дівчина свій перший крок на подвір'ї чоловіка мала ступити на діжку. Якщо молода була «нечесною», то ступала на землю [17].

Подібну очисну функцію у багатьох регіонах України виконувало розкладене серед дороги або біля воріт багаття. Таким способом зустрічали щойно привезену молоду та перевіряли її цнотливість. Адже вважалося,

якщо вона «нечесна», то вогонь може зашкодити її здоров'ю. Подекуди через вогонь переводили увесь поїзд з метою очищення від чужоземців або від магічної сили, що могла дістатись від рідних [17].

Звичаєво-правові функції цього ритуалу описав Михайло Грушевський. Він пише, що «не переведена через огонь жінка не вважалася in manu mariti, у власті чоловіка; він не міг її бити, не мав права затримувати, коли б вона хотіла собі піти від нього» [20, с. 268-269]. Отже, вогонь міг символізувати і певну межу між «своїми» і «чужими», перейшовши яку, молода ставала «своєю» серед колишніх «чужих». На жаль, на Західному Поліссі пісень, що супроводжували такі ритуальні дії, не збереглося. Тож можливо він і запозичений.

У Сварицевичах також запалюють вогонь біля воріт молодого. Свекруха виверне кожуха та виходить із медом, а батько з хлібом і свічкою [6, с. 82]. Вітають спочатку сина з невісткою, запрошують їх та прибулих з ними боярів, свашок та приданок до хати. Свашки тим часом вихваляються про вдалу гостину та багате придане: «І пили, і їли, І взяли, що хотіли. Із хати господиню, А із комори скриню, Із синий подушечку, А з хлива телушечку» [15]. «Були ми на медочку, (2) Зловили лебедочку. Лебедойку білу, Іванкові милую» [18]. «Ме було на плавочку (2) Повели дикарочку: Тонейку, малейку Іванкові милейк...» [18]. У Володавському повіті, як і на Любомльщині біля Світязя, «дикарочка» вважалася звіром.

Похвали в бік привезеної невістки співаються і від імені молодого: «Ой ни гнівайся, мий татойку, на мене, Шо я приїхав із дружиною до тебе. Моя дружина буде тобі годити, Перед тобою, як тополеяка ходити» [15]. «Не гнівайся, моя матінко, на мене, Шо я приїхав із дружиною до тебе. Моя дружина буде тобі годити – Щовечора білу постільку стелити, (2) А щоранку водиченьку носити» [17]. «Ой ни лай, ни лай, моє матьонко, на мене, Шо я приїхав із дружиною до тебе. Моя дружина буде тобі робити Перед тобою, як калинояка ходити» [14].

Наведені пісні, особливо дві останні, важко віднести до поліської автентики. Скоріш за все вони з'явилися на Ратенщині, де були записані, разом із немісцевими невістками.

В окремих селах Старовижівщини та Любомльщини молодій влаштовують випробування. У сінях клали драбину від порога до хати. Хорунжий зав'язував молодій очі «платом» і вона мусила так пройти по драбині, щоб не впасти. Про всяк випадок хорунжий підтримував її за руку, але іспит вважався успішним тільки тоді, коли вона пройде так три рази. Тоді вона сама знімала «плат» і закидала його на піч [11, с. 202].

Вочевидь, цей відріз тонкого полотна, який жінки носили як головний убір і називали «платом», означав покривало («скривайло»), яким захищала мати дочку від злого умислу, споряджаючи в дорогу. А тримання рівноваги на драбині мало переконати рід молодого, що дівчині не заподіяно шкоди в дорозі та чи не відбулося часом з нею якої лихкої метаморфози, чим часто під час весілля «грішили» ворожити.

Наведений ритуал може вважатися одним із найоригінальніших у західнополіському весіллі нарівні з сирним.

Економічною основою весільного обряду традиційно було матеріальне забезпечення молодої сім'ї зусиллями родів. Болгарське весілля, до прикладу, завершувалось будівництвом дому для молодих. Відтак кожен його значимий етап починався чи завершувався обдаровуванням молодих. Оскільки ж кожна вікова категорія мала свій відтинок у загальному весільному процесі, то й обдаровування відбувалось неодноразово. З боку молоді воно було незначним, бо призначалось на дорожні витрати під час переміщення до молодого до молодої чи молодої до церкви, тому на Західному Поліссі найчастіше називалось «спомаганням». Старша вікова категорія дбала вже про майбутнє господарство, тому робила значні подарунки, що складали загальне багатство, тобто посаг. З огляду на те, що приїзд молодих супроводжується даруванням, то й посаг чи то перепій молодого, вочевидь, слід сприймати як новий етап. Тобто це і є початок весілля в молодого, хоч водночас це й завершальна частина зустрічі молодих.

Поки свати заносять до хати придане, як тільки внесли коровай до хати, родина «перепиває» (обдаровує) молодого. Відбувається все це вже за північ, коли співають перші півні: *«Ой, заспивав півничок на тині, Забрижчела тарілочка на столі. На тарілочки платочок із шовку – Склоняй, склоняй, Васельку, головку»* [21].

Тут уже родичі молодого мали перепивати молодих: *«Хвалився Данилко, що рід багатий, А як стали перепивати, Повтикали з хати. Не жалуйте грошей, прислухайте, Ано вкупі молодим спомагайте»* [22].

Тут же ділили й коровай. А молодих відправляли в комору. На Західному Поліссі найдавніша назва цього обряду «**кліть**». Кліттю називалась комора, яка ставилась окремо від хати. Але «кліть» це ще й обряд остаточного прилучення молодої до роду молодого. Після цього вона ставала законною жінкою і членом нової сім'ї.

Зміст обряду вважався настільки сороміцьким, що детально міг бути описаний тільки в метафоричній формі: *«Завезли мене за гірочку крутую, Завезли мене в сторіноньку чужую. Кажуть мені червоний мак сіяти. Ой посію я червоний мак по полю Та увесь свій рід зве-село»* [15].

Великою радістю для роду було, коли щось схоже на пелюстку маку свашки виявляли на сорочці молодої після перебування її в коморі з молодим. Тобто червоний мак – це і є метафора дефлорації. Те саме стосується й калини.

Як тут не заперечити Юзефу Крашевському, який писав про полішуків: «Одружуючись, вони також ні на що не дивляться, тільки щоб їх суджена була доброю господинею та із заможної хати; а чи бутель горілки буде пов'язаний червоною хустинкою, чи ні – це їх мало обходить» [23, с. 150]. Тут же знаходимо й відповідь на питання, чому про зафарбовану в червоне горілку на Західному Поліссі згадують тільки пісні без ознак місцевої говірки. Тут цю роль відіграє червона хустинка на бутлі.

Зрештою ж ідея про важливе значення дівочства та контроль, щоб у ньому запевнитись, на думку Хведора Вовка, є проявами пізнішого часу. Головною метою перебування молодих у коморі на перших порах була сама тільки дефлорація і цей акт ні з якої причини не

міг бути відкладений, адже «у разі несли самого молодого це виконує дружка або навіть роблять це штучно» [24, с. 318]. На Східному Поліссі (Чернігівщині) у давні часи бувало й так, що, «коли молодий через щонебудь не втне «зробити калини» молодій..., то робив це старший дружка, теперечки замість дружка се роблять свахи» [25, с. 93]. Більшість дослідників схиляються до думки, що саме в такий спосіб у процесі весільного дійства відображається звичаєва норма, коли дівчина, яку брали силою, належала усім учасникам цього викрадення.

Сам ритуал заведення молодих у комору супроводжувався виконанням різних сороміцьких пісень: *«До комори, Марусю, До комори спати, Чого зроду не давала, Тепер мусиш дати»* [26, с. 183].

Детально описане в піснях цього циклу й шлюбне ложе: *«Веди її, дружечку, На білу подушечку»* [17]. *«Ведіте в коморойку, На праву соломоюку»* [14]. Як свідчить Казимир Вуйцицький, молодим клали два снопи жита, а під голову тісто [13, с. 63]. Чи була не переплутав чогось польський учений, бо в усіх наявних інформаціях ідеться, що під голову на Західному Поліссі клали сир.

Мало зрозуміла сучасного погляду «коморна» пісня такого змісту: *«Положили вдвох спате, (2) Третього вартувате, Четверте ворожети, Шоб було добре жети»* [10, с. 181-182]. Хто ще ті двоє, крім молодого й молодої? Відомі спогади, що в давніші часи акт дефлорації відбувався в присутності свашок. Але тут у «третього» й «четвертого» функції різні. В більш пізніх проявах цього ритуалу свашки заглядали в щілини комори і першими давали знати, що вже молодий «зробив своє діло». Тоді старший сват відчиняв двері і кликав молодих із комори «до людей». Відсутність інтересу до того, що відбувається в коморі, вважалося неприпустимим. Від цього молоді начебто можуть не мати дітей. Не менше цікавив гостей дотеперішній стан молодої: *«Ой у коморі ріпойка сиділа, Ходімо поглядімо, Чи ще вона ціла. Ой, си ціла – китайка червона, А си не ціла – нагайка готова»* [27, с. 200].

Як бачимо, подальший розвиток весільних обрядодійств залежав від результату перебування молодої пари в коморі. Свахи знімали з молодої сорочку та демонстрували гостям. А ось пісень з ознаками місцевого походження на тему шанування чи ганьблення молодої після обряду комори на Західному Поліссі майже нема. Одну таку виявлено на Старовижівщині: *«Наш дружба щось має У чирвоній банці. Не вип'ємо увечері, То вип'ємо вранці»* [28]. Незважаючи на поважний вік респондентки (1914 р.н.), пісня не автентична. Скоріш за все – з новочасних волинських. Про це свідчить і «банка» замість традиційного бутля і слово «вранці» та й ритміка явно не обрядова. Немісцеве походження пісні означає, що в полішуків, може, й не було звичаю підфарбовувати горілку після вдалого обряду комори. Принаймні в етнографічних записах та відповідях на анкети цей факт на Західному Поліссі не фіксується. Зафарбована у червоний колір випивка, якої так домагаються свашки молодої від дружби, є ознакою цнотливості дівчини. Із цим атрибутом до батьків молодої відсилали спеціальне посольство, що складалося з родичів нареченого, щоб сповістити про щасливий результат шлюбної ночі. Однак згадка про посольство із

запрошенням «на червону калину» в місцевій пісні такі є: *«Ой добрая годенойка настала, Наша Гальочка по батейка прислала. Прислала на чирвоную калену. – Ой прибудь, прибудь, мій батеньку, в гостену»* [29].

Якщо ж наречена виявлялась нечесною, то вона повинна була просити пробачення у кожного з родини, на хату вивішували ганчірку, у піснях висміювався рід молоді, особливо батька. Зокрема, на Волині до приходу батьків готували вареники з сажею, клоччям [17]. На території Середнього (Житомирського) Полісся на них одягали солом'яні хомути, частували горілкою з дріявого посуду, били посуд у домі [15]. На Західному Поліссі кпини з батьків з цього приводу не спостерігаються. Єдиним знаком, що дочку взяли не дівкою, на Ковельщині були пироги з маком, які несли до матері

наступної неділі. Однак цей факт залишався в колі родини і не набував загального розголосу.

Реконструйований сценарій частини західнополіського весілля, що окреслює шлях молоді до чоловічого дому, переконує, що дорога означає тільки переховування молоді від погоні її братів. Значення ініціальних випробовувань мають «кліть», «виведення тура з ложа за стіл по драбині», що вочевидь заміщує добре відомий звичай посилення молоді по воду. Прилучення до роду означає відрубання коси на вмощений на стіл колодці. Цей ритуал можна вважати як статусний. Він не тільки відлучає молодицю від свого роду, його звичаїв, а й змінює маркування з дівчини на жінку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрезер Дж. Золотая ветвь. – Москва: Политиздат, 1980.
2. Давидюк В. Вибрані лекції з українського фольклору (в авторському дискурсі). – Луцьк, 2014.
3. Боплан Г. Опис України. Меріме П. – Львів, 1990. – 301 с.
4. Марчук З. Генеалогія українського весілля. – Луцьк: Інститут культурної антропології, 2005. – 284 с.
5. Записала А. Головій у с. Тур Ратнівського р-ну від Т. Герасимук.
6. Весілля у Сварицевичах (етнографічний опис із народних уст) / Зап., транскриб. та впоряд. Р. Цапун, муз. ред. Ю. Рибак // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2005. Вип. 8. – С. 59-117.
7. Рыгович Ё. Песенны фальклор Палесся. – Т.2: Вяселле. Мінск, 2002.
8. Весілля у селі Серкизів // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2005. – Вип. 8. – С. 119-148.
9. Годомицьке весілля / Записав та впоряд. В. Давидюк // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2005. – Вип. 8. – С. 149-158.
10. Весілля у Гуті-Камінській / Зап. Л. Чирук // Фольклористичні зошити. – 2005. – Вип. 8. С. 175-186.
11. Старовижівське весілля / Записала Т. Микитюк, упоряд. В. Давидюк // Фольклористичні зошити. – Луцьк, 2005. Вип. 8. – С. 187-203.
12. Zwyczaj i obędy weselne z Polesia. Podal Oskar Kolberg. – Kraków, 1889.
13. Ruś Podlaska. Podlasie w opisie romantyków / Wybory dokonai i opracowal Jerzy Hawryluk. – Bielsk Podlaski, 1995.
14. Записано у с. Заприп'ятя Ратнівського р-ну від О. Панасюк.
15. Записала О. Свіржевська у с. Тур Ратнівського р-ну від Г. Євтушик.
16. Архів ПВНЦ. Ф. 5. Опр. 1. Од. зб. 22. (Записали О. Фуріва, І. Дубінчук у с. Острівце Камінь-Каширського р-ну від Г. Березнюк 1956 р.н.).
17. Записала Г. Бурко у с. Велимче Ратнівського р-ну від М. Бурко 1918 р.н., Я. Ятчук 1928 р.н., А. Никончук 1924 р.н.
18. Записано О.Бакалюк., О. Макеевою у с. Заброди Ратнівського р-ну від Г. Повх, З. Шмиговської.
19. Записали О. Лавренюк, О. Мірко у с. Жиричі Ратнівського р-ну від С. Жолоб.
20. Grushevskiy M. History of Ukrainian Literature: In 6 t., 9 books. T. 1. - Kyiv: Lybid, 1993. - 400 p.
21. Собчук В. «Парадокси» етносвідомості автохтонів Берестейщини // Берегиня. – 2000. Ч. 1. – С. 23-30.
22. Записала С. Вертей у с. Заброди Ратнівського р-ну від П. Вертей.
23. Крашевський Ю. Спогади з Полісся, Волині і Литви. (Переклад за виданнями: Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy przez J.I. Kraszewkiego/ Wilno, 1840 та Wspomnienia Polesia, Wołyni i Litwy J.I. Kraszewkiego, wydane w Paryżu, 1860). – Луцьк, 2012.
24. Vovk F. Studies of Ukrainian Ethnography and anthropology. - Kyiv: Art, 1995. - 336 p Литвинова
25. Баритощ П. Весільні обряди і звичаї у с. Земляниці, в Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – С. 84-98.
26. Гром О. Еротична символіка в контексті весільного обряду Західного Полісся // Полісся: етнікос, традиції, культура. – Луцьк: Вежа, 1997. – С. 181-187.
27. Денисюк І. Пісні з-над берегів Турського озера: Пісні і коментарі. – Луцьк: Надстир'я, 2004. – 256 с.
28. Архів ПВНЦ. Ф. 5. Опр. 1. Од. зб. 9. (Записала О. Медгалік у с. Сераховичі Старовижівського р-ну від Х. Миронюк 1928 р.н.).
29. Архів ПВНЦ. Ф. 5 Опр. 1. Од. зб. 30. (Записала Т. Прасюк у с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну від Ф. Виглядки 1920 р.н.).

REFERENCES

1. Fraser J. The Golden Bough. - Moscow: Politizdat, 1980.
2. Davydyuk V. Selected lectures on Ukrainian folklore (in the author's discourse). - Lutsk, 2014.
3. Boplan G. Description of Ukraine. Merimee P. - Lviv, 1990. - 301 p.
4. Marchuk Z. Genealogy Ukrainian wedding. - Lutsk: Institute of Cultural Anthropology, 2005. - 284 p.
5. Recorded by Goloviy A. in the village Tour Ratne district of T. Herasymuk.
6. Wedding in Svarytsevychi (ethnographic description of of people's mouth) / Recorded, transcribe and ordered by R. Tsapun, music editorship by Y. Rybak // Folklore notebooks. - Lutsk, 2005. Vol. 8. - P. 59-117.
7. Rygovich W. Polissya folk songs. - Volume 2: Viaselle. Minsk, 2002 .
8. Weddings in the village Serkyziv // Folklore notebooks. - Lutsk, 2005. - Vol. 8. - P. 119-148.
9. Hodomytske wedding / Recorded and ordered by V. Davydyuk // Folklore notebooks. - Lutsk, 2005. - Vol. 8. - P. 149-158.
10. Wedding in Guta-Kaminskyi / Recorded by Chyrak L. // Folklore notebooks. - 2005 - Vol. 8. - P. 175-186.
11. Starovyzhevskiy wedding / Recorded by T. Mykytyuk, ordered by V. Davydyuk // Folklore notebooks. - Lutsk, 2005. Vol. 8. - P. 187-203.
12. Customs and rituals of the wedding in Polissya. Entered by Oskar Kolberg. - Kraków 1889.

13. Rus Podlaska. Podlasie in the descriptions of romantics / Elections made and developed by Jerzy Hawryluk. - Bielsk Podlaski, 1995.
14. Recorded in the village Zaprypyat Ratne district from A. Panasniuk.
15. Recorded by O. Svirzhevskaya in the village Tour Ratne district from H. Yevtushyk.
16. Archive ANVEC. F. 5, processed 1, gathering unit 22. (Recorded by Furiva O., Dubinchuk I. in the village Ostrivets Kamin-Kashyrskyi district from H. Bereznuk born 1956).
17. Recorded by H. Burko in the village Velymche Ratne district from M. Burko, born in 1918, Y. Yatchuk born in 1928, A. Nykonchuk born in 1924.
18. Recorded by O. Bakalyuk., O. Makeyeva in the village Zaborody Ratne district from H. Povh, Z. Shmyhovskoi.
19. Recorded by O. Lavrenyuk, O. Mirko in the village Zhyrychi Ratne district from E. Zholob.
20. Grushevskiy M. History of Ukrainian Literature: In 6 t., 9 books. T. 1. - Kyiv: Lybid, 1993. - 400 p.
21. Sobchuk B. "Paradoxes" ethnic consciousness of natives Brest // Berehynia. - 2000. Part 1. - P. 23-30.
22. Recorded by S. Verthey in the village Zaborody Ratne district from P. Verthey.
23. Kraszewskiy Y. Memories of Polissya, Volyn and Lithuania (Translation from the editions: Memories Polissya, Volyn and Lithuania by J.I. Kraszewskiego / Vilnius 1840 and Memories Polissya, Volyn and Lithuania J.I. Kraszewskiego, published in Paris, 1860). - Lutsk, 2012.
24. Vovk F. Studies of Ukrainian Ethnography and anthropology. - Kyiv: Art, 1995. - 336 p.
25. Litvinova-Barytosh P. Wedding ceremonies and customs in the village Zemlianka in Chernihiv // Materials to the Ukrainian-Ruthenian ethnology. - Lviv, 1900. - P. 84-98.
26. Grom O. Erotic symbolism in the context of the wedding ceremony in Western Polissya // Polissya: ethnics, traditions and culture. - Lutsk: Vezha, 1997. - P. 181-187.
27. Denisyuk I. Songs from the shores of Tours Lake: Songs and comments. - Lutsk: Nadstyya, 2004. - 256 p.
28. Archive ANVEC. F. 5, processed 1, gathering unit 9. (Recorded by Medhalik O. in the village Serahovychi Starovyzhivskiy district from H. Myronyuk born 1928).
29. Archive ANVEC. F. 5, processed 1, gathering unit 30. (Recorded by T. Prasyuk in the village Nuyno Kamin-Kashyrsky district from F. Vyhlyadky born 1920).

The incorporation of daughter in law into another family in Western Polissya wedding songs

L. A. Kovalchuk

Abstract. The article examines the version of the song about moving into the house of a bride to a fiancé and rituals of her entry into a new family based on Western Polissyawedding texts. Remanufactured parts of Western Polissya wedding scenario that define the way the bride to her husband's house, convinced that the road means only hiding from pursuing by her young brothers. The value of initial tests have a "cage", "aurochs output from bed to table by a ladder" which apparently replaces the well-known custom of sending the bride for water.

Keywords: Western Polissya, wedding songs, ritual, segregation, initiation, incorporation.

Инкорпорация невесты у чужую семью в западнopolесских свадебных песнях

Л. А. Ковальчук

Аннотация. В статье исследуется песенная версия перемещения невесты в дом жениха и ритуалы вхождения ее в новую семью на основе свадебных текстов западного Полесья. Реконструированный сценарий части западнopolесской свадьбы, который очерчивает путь невесты к дому мужа, убеждает, что путь значит только укрытие невесты от погони ее братьев. Значение инициальных испытаний имеют «клеть», «вывод тура с ложа за стол по лестнице», что скорее всего замещает хорошо известный обычай ссылки невесты за водой

Ключевые слова: Западное Полесье, свадебные песни, обряд, сегрегация, инициация, инкорпорация.

Солярно-метеорологічні об'єкти українських жіночих пісень та їх роль в образотворенні

І. Ю. Михалевич

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
Corresponding author. E-mail: Khylkoiryna@i.ua

Paper received 13.11.16; Revised 19.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Анотація: Стаття присвячена питанню образотворення необрядової пісенності. В основі дослідження української жіночої пісні – аналіз солярних та метеорологічних образів. Встановлено, що солярні символи найчастіше асоціюють ліричного героя пісні, часто можуть персоніфікувати певні абстрактні поняття. Натомість будь-яке атмосферне явище найвлучніше передає психологічний стан особистості, емоції, причому найчастіше негативні (обман, страх, злість, ненависть тощо). Також у ході дослідження виявляється, що семантику окремих образів варто шукати на рівні міфопоетичного уявлення українців.

Ключові слова: солярний образ, жіноча пісня, символічне наповнення образу, ліричний герой.

Вступ. З давніх давен людство ставиться до об'єктів небесного світу з особливою пошаною, асоціюючи їх з божествами, шануючи, поклоняючись, а до того ще й відображаючи в різних мистецьких формах творчості. Тому цілком мотивованим явищем вони стали і в народній пісенності.

У кожного народу різна кількість сонячних та похмурих днів, яка відобразилась навіть на загальній характерології представників різних кліматичних зон. У народній творчості реакція на зміну природного середовища наступає не миттєво. Століттями чи й тисячоліттями, живучи на Дніпрі, Німані, Прип'яті, Десні, слов'яни в весільних піснях все ще загадують ріку свого дитинства Дунай, в найпівнічніших районах свого теперішнього перебування співають про сад-виноград, який у цих краях не тільки не досягає, а й загалом майже не росте.

Короткий огляд тематичних публікацій. Різноманіття атмосферних, солярні образи «люнарна символіка» в народних піснях – вагома форма реалізації людського буття. Про це свідчать окремі твердження чи факти в наукових напрацюваннях українських учених М. Костомарова, М. Сумцова, О. Потебні, М. Грушевського, М. Драгоманова, О. Веселовського, В. Гнатюка, С. Лазутіна, М. Дмитренка, В. Давидюка, Л. Копаниці, Я. Гарасима, Н. Пастух та багатьох інших.

Мета. Завданням нашої розвідки є фіксація образів-символів небесного ареалу і атмосферних явищ в українських жіночому фольклорі. Новизна розвідки полягає у тому, що це перше дослідження зазначених образів саме у жіночій пісні як жанровому різновиді ліричної. Цікавими є зв'язок та взаємозалежність того чи іншого образу (який саме? форма? колір? зовнішність? емоційне насичення?) від статевої належності ліричного героя, який є безпосереднім творцем тексту. Тому в подальшому перспективними вбачаємо наукові розвідки, де у порівняльному аспекті досліджуватимуться, до прикладу, солярні образи у жіночих та чоловічих піснях, або ж на міжстатевому рівні – у фольклорі різних народів.

Матеріали і методи. Об'єктом дослідження є фольклористичні записи української жіночої народної лірики. Предмет дослідження – образи-символи небесної сфери (лунарні образи, атмосферні явища).

Результати дослідження. Особливе місце, на думку Я. Гарасима, серед усіх в образній фольклорній системі по праву займають солярні образи, «...один з

найдавніших та найпродуктивніших художніх ресурсів, що належить до чільних естетичних первофеноменів...» [1, с. 111–112]. Що ж до витоків, то дослідник не береться зводити їх до якихось вузьких часових рамок, зазначаючи, що зв'язок людини з об'єктами небесного світу «... може свідчити як про результат первісної міфопоетичної свідомості..., так і про високий художній потенціал вже чисто поетичної символізації...» [1, с. 106].

Присутність цих образів у жіночих піснях, (де головним персонажем є жінка, і її життя після одруження), очевидно, пов'язана ще з тим, що у давніх віруваннях сонце і місяць вважалися покровителями шлюбу, як зазначає в одній зі своїх праць М. Сумцов. На продовження думки фольклорист змальовує символічну картину з Рігведи, стародавнього збірника індійської літератури, де «...сонце слідує за зіркою, як чоловік – за жінкою» [5, с. 44–46].

Жіноча українська пісенність ілюструє значну кількість таких образів, серед яких розмаїттям епітетів, метафор та словосполучень центральними в образотворенні є *сонце; зоря; світ-сонце; місяць*.

Найчастіше (за допомогою прийому паралелізму) висока шана до небесних світил підкреслює таку ж повагу чи любов до людей: сонечко – милий, сонечко – татонько, зірочка – жінка, мама – зоря і под.: «Я ж думала, що то сонечко сходить, Аж мій милий та по риночку ходить [3, с. 209]; Подивлюся я в віконце, Засяяв милий, як сонце [3, с. 94] та багато ін.

Словесного пейзаж, в якому сонце (місяць, зірка) заходить за хмару, ховається, сідає тощо, розкриває трагізм, небезпеку чи смуток у певній життєвій ситуації, надаючи відображенням в подальшому фактам глибокої багатозначності. «У традиційній ліричній пісні навіть реальні явища дійсності співвідносяться з тими моделями, які містить колективна пам'ять, а все інше, що виходить за рамки стереотипізованого досвіду, оголошується неважливим» – слушно зауважує Л. Копаниця [2, с. 25]. Ось приклади, у яких образи сонця і хмари відображають почуття, сформовані і збережені людством як своєрідне кодове знання чи вчення: *Дала-с мене мати далеко від хати, Самі слюзи ллються, сонця не видати [3, с. 42]; Чорна хмара в полонині, Тяжко, мамо, їа в чужині [3, с. 40–41]*.

Помітно, що в жіночих піснях українців відсутня прив'язка певних осіб до конкретних солярних образів. Більшою мірою їх поява в тексті пісні характери-

зує стан ліричного героя, його емоційне сприйняття довкілля. На цю особливість звертав свого часу увагу О. Потебня, зазначаючи: «Нема нічого природнішого в народних піснях, як порівняння людей і відомих душевних станів із сонцем, місяцем, зіркою: але погляд на світила, як на антропоморфні божества, затемнився так давно, що ні одне з них не служить символом однієї ж статі» [4, с. 28].

Звичайний смисл слова, який відбиває певну ознаку, факт чи дію, пов'язаний з зображенням навколишнього середовища, може нести глибоке, додаткове, підсвідоме знання. На це звертає увагу Л. Копаниця: «... традиційними символами долі могли бути... небесні світила – сонце, місяць, зірки, що асоціювалися в уяві людини з ідеєю завершеності, вписували долю людини в загальну модель світу» [2, с. 10].

У такий спосіб навіть небагатозначний образ сонця чи місяця, окрім побудови у фольклорному тексті просторово-пейзажної картини, може відображати уявну схему почувань людини, наприклад: *Ой ти поїхав, ой ти поїхав, А я бідная плачу, За слізньками, за слізньками Світа-сонця не бачу* [3, с. 137]; *Ой ти, місяць-місяченьку, Не світи нікому, світи мому миленькому Від мене додому!* [6, с. 332]. Астральний образ, як бачимо, не лише змальовує зовнішній стан, а й символізує почуття жінки, коли вона «при місяцю» з милим, тобто має виразні асоціації щастя. Окрім того, фізична здатність місяця освітлювати (наприклад, вночі шлях) пов'язана у фольклорному тексті з уявленням про міфологічне світосприймання людиною чогось світлого (позитивного, доброго, незлого, небуденного, відвертого і под.).

Якщо смислове значення солярних образів дозволяє акцентувати увагу на естетичному навантаженні тексту, то метеорологічні образи метафорично легко змальовують психологічний стан ліричного героя, внутрішній простір людини, пояснюють її поведінку, додаючи пісні емоційності та чутливості.

Найчастотнішими в українській жіночій ліриці є образи, що позначають такі атмосферні явища як: *морози; дощ; туман; вихор; вітер буйнесенький; сніжок білесенький; чорна хмара; нема зими нема й льоду; буйний вітер; туман синій по долині; дрібен дощик; вітер віс-шелевіє та ін.*

Уживаним у жіночих піснях виступає образ хмари, більшість символічних значень якого негативні: *Ой хмариться, дощ буде, Гніватися милий буде* [6, с. 162]; *Любилися, кохалися, А матуся і не знала, А тепера розійшлися, Як чорненькая хмара* [6, с. 232-233]. До слова, О. Потебня, аналізуючи цей образ в рамках міфологічної теорії, асоціює його зі значенням «ворог», який заслонило сонце, а також «наклеп», «ворожнеча» [4, с. 40].

Природною рисою мотивується у жіночій пісенності образ вітру. За допомогою паралелізму досить часто він асоціюється з певним персонажем пісні – з коханим (*Повій, вітре, вітре буйнесенький, З глибокого яру. Прилинь, прилинь, моє серденько, з далекого краю* [3, с. 212]; *сосна – з тещею, вітер – із зятем (Що то в лісі зашуміло? Сосна з вітром говорила: - Ой ти, вітру мій, вітру, Ти не шуми надо мною... Що то в хаті гомоніло? Теща з зятем розмовляла: - Ой ти, зятю мій, зятю, Ти не дур мого дитяти...* [3, с. 114].

Прикметною для творення цього образу є його фізична властивість «сушити», «висушувати», яка екстраполюється у переносне значення «висушити людину»: *Ізсушили, ізв'ялили, як вітер билину* [6, 229].

В символіці атмосферних явищ особливе місце займає туман. За змістовим навантаженням цей образ можемо співвіднести з образом хмари, однак він наділений більш нейтральним та позитивним забарвленням: по світі «розійшовся» (розсіявся) рід (*Ой роду мій, ой роду мій, ой роду мій милий, Розійшовся по всім світі, як той туман сивий* [6, с. 222-223]; розлучилося подружжя (*Гей, а тепера, серце, розійшлися, Як той туман по лісі* [6, с. 87-88]; туман розлучив коханих на відстані (*Да лети, лети, чорная галко, лети вгору високо, Да на тії берега, де мій милий гуляє, Туман синій по долині – на галочок стріляє, Десь мій милий, голуб сивий, що до мене немає* [3, с. 147].

Образ грому не має кількісної переваги поміж усіх інших образів, бо вкрай рідко трапляється в жіночих піснях. Ось один з небагатьох прикладів: *Ой ударте ви, громи, На милого в домі. Побий, боже, нелюбого У білій постелі* [3, с. 181]. Сприйняття природних стихій чи явищ свідчить про те, що у свідомості українців громовиця – завжди небезпечна і грізна сила, а тому в художньому тексті цей образ несе негативне, інколи вкрай драматичне забарвлення.

Почуття розпачу, гніву, зневаги чи печалі репрезентовані за допомогою змалювання дощової погоди у пісенних текстах. Картини природи та зображення психологічного стану людини, споріднені настроями та змістом, змальовані за допомогою образу дощу: *Стороною дощ іде, а низом туман, На моєму серденьку журба та печаль* [3, с. 207].

Образи, які пов'язані з зимовими явищами (сніг, мороз, ожеледиця, лід тощо), в українській народно-поетичній символіці належать до рідкісних, хоч і трапляються у текстах жіночих пісень. Загалом їм притаманна узагальненість (без конкретних уточнень), умовність (майбутній час чи взагалі неможливість) або ж метафоричність (стійкі сполучення слів). Про це свідчать приповідки чи дотепні висловлювання, у структурі яких ці образи функціонують. До прикладу: *Як зимою зозуленька закує, Тоді вернеться гуляннячко твоє* [6, с. 138-139]; *Ой по улиці та метіль струже. Одчини, муже, бо йду п'яна дуже* [6, с. 160]; *- Ой мій милий, чорнобривий, кажуть старі люди, Туга зима буде, а хто ж її в тую пору обпирати буде. – Моя мила, чорнобрива, будь же ти ласкава, Тая една рубашина, то випереш сама!* [3, с. 74].

Або ж: *Да породила мене мати на біду, Да розсипала горішеньки на льоду. «Ох хто ж тії горішеньки ізбере, Ой той мене та до серденька пригорне!* [6, с. 151-152]; *Ой ударте ви, морози, На тії густі лози. Побий, боже, нелюбого В великій дорозі* [3, с. 181]; *Нема зими, нема льоду, Ой нема зими, нема льоду, Нема двічі перехою... Щоб перейти через воду Та щоб перейти, гей, через воду Із замужу знов до роду* [3, с. 40].

Образи, пов'язані з погодними характеристиками, можуть служити також для зображення жартівливих, комічних ситуацій, про що свідчить аналіз ліричних пісень. Наприклад, семантичне значення дії «іде дощ»

у фольклорних текстах може мати не лише негативне, а й позитивне забарвлення. Такими прикладами може служити величезна кількість українських жіночих пісень, які наповнені жартами, веселим настроєм або ж надміром емоцій: *І дощ іде, і хмар нема. Тільки блискавка. Розсердився мій миленький Так, як вишківарка* [3, с. 145]; *Ай на горі дощик іде, Аж бульбашики дмуться. А за мною молодого Родичі б'ються* [3, с. 32]; *Ой на той двір, де милий мій, да вихор не вдарить, А свекруха, стара сука, вечеряти варить* [3, с. 157].

Висновки. Символіка солярної образності найбільше асоційована з ліричними героями пісні, з вираженням їх почувань та настроїв, досить часто вони виступають елементами пейзажу. Цікавою особливістю є те, що нерідко ці образи у жіночій ліриці персоніфікують такі абстрактні поняття як Щастя, Доля, Любов тощо. Про них не згадано в пісні, проте за допомогою використання стилістичних фігур і тропів, завдяки солярним символам чи окремим їх фізичним якостям (світло, тепло, колір, форма, недосяжність і т.д.) створена ідеалістична уявна картина. У ній і сконцентровані відображення зазначених понять, ідеалізованих у свідомості людини.

За допомогою метеорологічних образів у жіночій пісні найчастіше передається емоційно-психологічний стан людини. Образи хмари, туману, дощу, грому зазвичай викликають сильні емоції, оскільки ілюструють швидше негативні, ніж нейтрально забарвлені, почуття морочіння, обману, незадоволення, суму, ревності, злості і под. Деякі образи служать для підсилення певних жартівливих, іронічних картин у жіночій пісні. Українській ліриці притаманні найчастіше образи дощу, вітру, блискавки, туману. Очевидно, такі особливості образотворення зумовлені кліматичними показниками.

Отже, аналіз народної спадщини засвідчує особливе ставлення у ній людства до природних сил, птахів, стихій, таємничого неосяжного Космосу. З давніх-давен жінка з трепетом, страхом і глибокою пошаною ставилася до небесної сфери. Промовистим тому підтвердженням є використання, зокрема і в жіночих піснях, великої кількості таких образів, які з повсякденного споглядання жінка перенесла у найінтимніше – у ліричну пісню, де оспівувала найпотемніше – свою долю і взагалі буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарасим Я. Національна самобутність естетики українського фольклору. Львів, НВФ «Українські технології», 2010. – 376 с.
2. Копаниця Любов. Про долю, смерть, кохання та інші символи української народної пісні // Українська мова і література. 2000. № 47(207). – С.10–11.
3. Пісні родинного життя. Збірник / Упоряд. Г. В. Довженок. – Київ.: Дніпро, 1988. – 359 с.
4. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. О доле и сродных с нею существах. – Харьков: Издание М. В. Потебня, 1914. – 243 с.
5. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов: Избранные труды. Москва: Издательская фирма «Восточная литература», 1996. – 296 с.
6. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Ч. 2. – К.: «Дніпро», 1965. – 528 с.

REFERENCES

1. Harasym Ya. National identity of aesthetics of Ukrainian folklore. – Lviv “Ukrainian technologies”, 2010. – 376p.
2. Kopanytsia L. It is about the fate, death, love and other symbols of Ukrainian folk song // Ukrainian language and literature. – 2000. – № 47 (207). – P. 10-11.
3. Lyrics of family life. Collection / Comp. H. V. Dovzhenok. – Kyiv: Dnipro, 1988. – 359 p.
4. Potebnia A. A. It is about some symbols of the Slavonic folk poetry. It is about the links of the certain streams of the language. It is about midsummer lights and similar views. It is about the fate and things like this. – Kharkov: Edition M. V. Potebnia, 1914. – 243 p.
5. Sumtsov N. F. The symbolism of Slavic rites: Selected Works. – Moscow: Edition “Eastern literature”, 1996. – 296 p.
6. Ukrainian folk songs. Family-home lyrics. P. 2. – K.: “Dnipro”, 1965. – 528 p.

Solar meteorological objects of Ukrainian female songs and their role in creation of characters Mykhalevych I.

Abstract. This article deals with a question of creation of characters in non ritual songs. The basic point in the investigation of Ukrainian female songs is analyzing of solar and meteorological characters. It is known that solar symbols are very often associated with a lyrical character of a song and they often can personify certain abstract conceptions. However any atmospheric phenomenon can portray to the life the psychological state of a person and his or her emotions. But the main thing is that they are more often negative e.g. fraud, fear, malice, hatred and so on. While investigating it is also found out that it is better to search the semantics of individual characters on the mythological poetic level of imagination of Ukrainians.

Key words: solar character, female songs, symbolic content of a character, lyrical hero.

Солярно-метеорологические объекты украинских женских песен и их роль в образотворчестве Михалевич И. Ю.

Аннотация. Статья посвящена вопросу создания образов в необрядовых песнях. В основе исследования украинской женской песни – анализ солярных и метеорологических образов. Установлено, что солярные символы чаще всего ассоциируют лирического героя песни, часто могут персонифицировать определенные абстрактные понятия. Зато любое атмосферное явление метко передает психологическое состояние личности, эмоции, причем чаще всего негативные (обман, страх, злость, ненависть и т.д.). Также в ходе исследования оказывается, что семантику отдельных образов следует искать на уровне мифопоэтических представлений украинцев.

Ключевые слова: солярный образ, женская песня, символическое наполнение образа, лирический герой.

Протигазова справа Всеросійського земського союзу в період Першої світової війни

Г. Б. Ковальська

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Corresponding author. E-mail: alyakova9@gmail.com

Paper received 18.11.16; Revised 25.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. У статті розкрито основні напрями діяльності загальноросійської громадської організації – Всеросійський земський союз, спрямованої на виготовлення протигазів, навчання військ протигазової боротьби та дослідження в царині протигазової справи в період Першої світової війни. Висвітлено роль Земського союзу в удосконаленні протигазів: переходу від марлевих, або «мокрих масок», що могли використовувати тільки проти одного різновиду газів (хлору) до протигазів «Зелінського-Кумманта», здатних поглинати широку гаму отруйних речовин.

Ключові слова: *Всеросійський земський союз, протигазова боротьба, протигаз, протигаз «Зелінського-Кумманта».*

Газова атака німців у травні 1915 р. застала російську армію зненацька. Несподіваність і невідповідність російських військ призвели до великих втрат. Негайно ж громадські організації, наукові та технічні сили Російської імперії взялися за вивчення способів захисту від газів і постачання армії захисними засобами. Водночас виникла необхідність попереднього ознайомлення військовослужбовців із властивостями газів і способами захисту.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в наукових розвідках російських вчених Р. Н. Сулейманової [1] та А. Б. Ісаєва [2]. У публікації О. І. Гришина висвітлено роботу М. О. Шилова в період Першої світової війни, який взяв найактивнішу участь в розробленні засобів армійського протихімічного захисту [3]. У сучасній українській історіографії діяльність Всеросійського земського союзу досліджували такі вітчизняні науковці: О. П. Реєнт, О. В. Сердюк [4], О. М. Донік [5], Н. І. Загребельна [6] та П. В. Кліщинський [7]. Водночас, питання допомоги Земському союзу військовим стосовно газової оборони потребує докладного вивчення.

Мета статті – проаналізувати протигазову діяльність Всеросійського земського союзу в період Першої світової війни та з'ясувати його роль у забезпеченні протигазами військових.

Виготовлення протигазів та інших засобів боротьби із задушливими газами Всеросійський земський союз (ВЗС) розпочав ще весною 1915 р. З того часу його протигазова діяльність безперервно розширювалась і була спрямована на: а) виготовлення протигазів, б) навчання військ протигазовій боротьбі і в) дослідження в царині протигазової справи.

Після перших же газових атак із боку німців фронтові комітети союзу і Головний комітет ВЗС енергійно взялися за виготовлення марлевих протигазів простого типу. Водночас Земський союз знаходив способи поліпшення зразка протигазової маски і тимчасово зупинився на марлевому протигазі у вигляді дитячого чіпця з каркасом [8, с. 40]. Марлевий протигаз являв собою пов'язку з багат шаровою марлі, змоченої розчином гіпосульфиту, соди і гліцерину [9, с. 1]. Такі протигази також називали мокрими масками. Ця маска з незначними змінами була затверджена нарадою при верховному начальнику санітарної й евакуаційної частин як зразок для всіх організацій, що виготовляють протигази. Головний комітет дуже широко розго-

рнув виробництво масок з окулярами зразка Земського союзу (так званий протигазовий комплект) у Москві, на фронтах і всередині Росії. Більше 50 земств узяли на себе виготовлення протигазів під керівництвом Головного комітету.

Із часом виникла необхідність зосередити все виробництво масок у центрі під його ретельним контролем. У Москві для цієї цілі була організована майстерня з 270 швацькими машинами, де працювало 400 робітників, які випускали до 20 000 протигазів у день.

Хоча «протигазові комплекти» якоюсь мірою і задовольняли потреби газової оборони, все ж вони були недостатньо стійкі: їх могли використовувати тільки проти одного різновиду газу (хлору), і тому ще восени 1915 р., виникла потреба замінити мокру маску сухим універсальним поглиначем [8, с. 40].

Питання про такі протигази обговорювали в Земському союзі в жовтні 1915 р., і тоді ж протигазова нарада визнала за необхідне перейти на виготовлення сухих протигазів, для чого було вирішено терміново провести на фронті необхідні дослідження, які могли б з'ясувати практичну придатність того або того зразка протигазу. Проте перехід до виробництва сухих протигазів був значно затриманий вищими інстанціями, що віддали виготовленням протигазів. Тільки в кінці квітня 1916 р. в результаті низки виступів наукових і громадських організацій із наполегливими вимогами про необхідність постачання військ сухими протигазами «Зелінського-Кумманта» була надана можливість розпочати масове виготовлення цих протигазів [8, с. 40–41].

Протигаз «Зелінського-Кумманта» – перший спеціальний прилад, що має здатність поглинати широкий спектр отруйних речовин, розроблений проф. М. Д. Зелінським і технологом заводу «Трикутник» (м. Петроград) Е. Куммантом у 1915 р. [2, с. 195]. Він складався з металевої коробки, наповненої особливим способом приготованим вугіллям, і гумової маски з окулярами. Найбільші труднощі на початку роботи полягали в приготуванні вугілля, оскільки тоді ще не розробили методу його масового виробництва. Для цього були залучені значні наукові та технічні сили Москви.

Земський союз організував приготування вугілля при 1-му московському казенному винному складі, при заводі торгового дому Смирнова та при міському газовому заводі. Істотну допомогу надало в цій справі ак-

цизне відомство і щодо постачання сирого вугілля й інвентарю, і щодо персоналу.

Виготовлення металевих коробок для протигазів здійснювали частково за допомогою малих приватних майстерень, частково за допомогою організованого з цією метою Земським союзом бляшано-механічного заводу, на якому виробляли ще й інші бляшані предмети для його установ. Через відсутність у Москві приміщень для виконання різних робіт, пов'язаних з протигазовою діяльністю Земського союзу, довелося спеціально збудувати 7 великих фанерних бараків, декілька сараїв і малих фанерних бараків [8, с. 41].

На 1 жовтня 1916 р. в управлінні майстерень і заводів відділу протигазів працювало до 2 000 осіб [10, с. 14]. Усього по 20 травня 1917 р. Земським союзом випущено 3 500 000 протигазів «Зелінського-Кумманта» на суму понад 15 000 000 руб. [8, с. 41].

Іншою частиною діяльності Земського союзу в протигазовій справі було навчання військ способам захисту від газів і зокрема навчання користуванню протигазами. Згідно з численними відомостями з фронту було встановлено, що однією з найважливіших перешкод у боротьбі із задушливими газами є невміння солдатів користуватися протигазом. Особливо це стосувалося досить складного з першого погляду протигазу «Зелінського-Кумманта» [8, с. 41–42].

Незважаючи на очевидну необхідність найширшого навчання військ газовій боротьбі та наполегливих вимог про це наукових і громадських організацій, військове відомство не вживало в цьому напрямі ніяких заходів. Спочатку газова секція Земського і Міського союзів, а потім і відділення протигазів Земського союзу визнали своїм обов'язком розпочати навчання військ способам газового захисту своїми силами. Його здійснювали в московському військовому окрузі та на фронті, причому в окрузі цю роботу виконувала колишня газова секція Земміст (у липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет із мобілізації дрібної й кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням), яка також і започаткувала навчання на фронті, але потім цю справу продовжило й розвинуло протигазове відділення Головного комітету ВЗС спільно з фронтовими комітетами.

Діяльність газової секції з навчання військ московського округу почалася в грудні 1915 р. з читання окремих лекцій юнкерам військових училищ і шкіл прапорщиків та офіцерам запасних батальйонів. Його здійснювали доктор медицини П. С. Усов та інші викладачі на вимогу начальників військових училищ або командирів батальйонів.

З квітня 1916 р. було організовано систематичне навчання московського військового округу шляхом підготовки спеціальних військових інструкторів, яких відряджали від бригад у тимчасову військову школу боротьби з газами, засновану наказом командувача військами московського військового округу і організовану газовою секцією Земміст. Перший випуск інструкторів був із 16 офіцерів і 56 нижніх чинів; із них сформовували бригадні команди, кожна з яких складалася з 2 офіцерів, 6 нижніх чинів і 1 фельдшера. Газова секція забезпечила їх усіма матеріалами для навчання військ і виконання покладених на них завдань.

Із липня 1916 р. по квітень 1917 р. тимчасова військова школа підготувала 459 офіцерів і 435 нижніх чинів. Така кількість інструкторів дозволила округу перейти до полкової організації навчання військ [8, с. 42].

Усі інструктори отримували від секції видану нею літературу, що стосувалася газової справи, зразки протигазів і діапозитиви для інформування солдатів і офіцерів про гази. За рахунок господарських коштів полків їх забезпечували усіма матеріалами, необхідними для навчання газової справи, як-от: речовинами для вироблення газу (за відсутністю такого у батальйонах), зразками сухих масок та іншим [8, с. 42–43].

Для боротьби із задушливими газами Головний комітет ВЗС доручив відділенню протигазів сформувати загін для навчання військ діючої армії протигазового захисту на Північному і Південно-Західному фронтах [11, арк. 93].

Протигазове навчання на фронті здійснювали рухливі протигазові загони, організовані Головним комітетом ВЗС. Вони склалися з начальників загонів та інструкторів-хіміків, працювали на Північному, Західному та Румунському фронтах і перебували в найближчому віданні відповідних фронтових комітетів ВЗС [8, с. 43]. Так, проф. М. О. Шилов розробив особливу методику навчання особового складу військ, що ґрунтувалася на використанні ізольованих приміщень (наприклад, наметів або землянок), у яких невеликою кількістю газу можна було створювати отруєну атмосферу. Так зване камерне обкурювання виявилось найнаочнішим і дієвим способом протихімічної підготовки військ [3, с. 69]. До 15 лютого 1916 р. проф. М. О. Шилов організував на Західному фронті на кошти Земміста 1-й протигазовий навчальний загін, який розпочав обкурювання. Очевидна користь цієї роботи змусила збільшити число загонів, і до 1 травня 1916 р. на Західному фронті були сформовані 2-й і 3-й протигазові загони. Усі вони працювали під керівництвом М. О. Шилова, і з 1 травня 1916 р. їх утримували на кошти Комітету Західного фронту ВЗС. Кожен загін складався з начальника, декількох інспекторів-хіміків і прикомандированих солдатів. Загони були рухливі, мали власні вагони для пересування по арміях, де розташовувалися в частинах, що підлягали навчанню [12, с. 142]. Мозковим центром була пересувна, прекрасно обладнана лабораторія М. О. Шилова, яку помістили в трьох залізничних вагонах і при необхідності переміщували уздовж прифронтної смуги. Лабораторія мала усе необхідне не лише для звичайних випробувань і аналізів, але й для серйозних наукових досліджень; також у її розпорядженні була майстерня для ремонту протигазів [3, с. 69].

Згодом сформували 4-й, 5-й, 6-й і 7-й загони. Окремі з них працювали в тилу, навчаючи запасні частини військ Західного фронту, і восени 1916 р. на фронті залишили 3-й, 5-й, 6-й і 7-й загони, а 1-й, 2-й і 4-й остаточно перевели в тил, і управління ними передали Відділенню протигазів Головного комітету ВЗС. До того ж часу загальне ознайомлення армії з протигазовою обороною виявилось здебільшого закінченим і фронтові загони, окрім 3-го, який залишився рухливим, розбили на протигазові пункти, прикомандировані до штабів дивізії, що перебували на позиціях. Інструктори-хіміки на цих пунктах не

лише навчали війська способів протигазової оборони, але й стежили за справністю протигазового спорядження і влаштували майстерні для ремонту протигазів [12, с. 142].

17 серпня 1917 р. уперше була відкрита двотижнева солдатська школа для підготовки інструкторів-монтерів з ремонту сухих протигазів. У школу з'їхалися близько 50 солдатів; із них 22 від запасних частин московського військового округу, інші із запасних полків Західного фронту, розташованих у тих місцях, де перебували протигазові загони навчально-фронтового підвідділу об'єднаних газової секції Земліста і відділу протигазів Земського союзу. Заняття в школі склалися з двох циклів. На першому тижні солдатів навчали ремонтувати металеву частину протигаза (паяння, набивання вугіллям, збирання, фарбування та інше), на другому – каучукову маску. Посвідчення про закінчення школи отримували тільки ті солдати, які представляли визначений мінімум самостійно відремонтованих протигазів і зуміли виконати завдання, поставлені випробувальною комісією.

Улітку 1917 р. була виявлена мала продуктивність роботи протигазових загонів, що стало наслідком розрухи в армії, небажанням солдатів навчатися і відсутністю маршевих рот, а також недостатньо серйозного ставлення до питань газової оборони керівних осіб. З метою підняти рівень діяльності загонів і з'ясувати усі пов'язані з цим непорозуміння, навчально-фронтовий підвідділ об'єднаних газової секції Земліста і відділу протигазів Земського союзу активно співпрацював із завідувачем коштами хімічної боротьби й інспектором військ Західного фронту [13, с. 111].

Не обмежившись вищезазначеними заходами щодо організації боротьби з протигазовими атаками, Головний комітет ВЗС вирішив пропагувати роботу свого уповноваженого, проф. М. О. Шилова, який спроектував апарат для зручного й рівномірного розпилювання задушливих газів із циліндрів, де їх зберігали. Такий апарат був створений у 1915 р. Після його попередньої апробації були здійснені польові випробування з випуском газу [14, с. 50]. Перші з них успішно відбулися 1 жовтня 1915 р. в Москві в присутності комісії від військово-технічного відділу Всеросійського союзу міст і чинів штабу московського військового округу, чим привернули увагу військових. Було вирішено повторити випробування на полігоні під Петроградом, причому в присутності молодшого брата царя, Великого князя Михайла Олександровича [15, арк. 70–70 зв.]. Після підготовчих робіт 24 жовтня 1915 р. воно успішно відбулося в Петрограді під керівництвом М. О. Шилова [15, арк. 68–73 зв.]. Вдалі результати дослідів газової атаки із застосуванням сконструйованих М. О. Шилівим газових батарей стали підставою, щоб відправити його в діючу армію для ознайомлення військових з умовами газової атаки на фронті та для підбору персоналу й організації загонів активної газової боротьби [14, с. 50].

Головний комітет ВЗС організував також метеорологічні загони для попередження військ про можливу газову атаку [16, арк. 3 зв.]. Їх створювали в частинах армій Північного, Західного і Румунського фронтів [8, с. 43]. Попереджаючи про газонебезпечний вітер, метеорологи-спостерігачі давали можливість військам підготуватися до захисту; якщо ж метеорологічні дані свідчили про неможливість атак, то не було потреби задіювати особливі заходи захисту. У квітні 1916 р. газовою секцією Земліста і представниками військово-метеорологічного управління вироблено план облаштування передової метеорологічної служби, і в червні 1916 р. на Західному фронті було розміщено 20 метеорологів-спостерігачів, підготовлених в Москві проф. Е. Є. Лейстом [12, с. 142]. Повного метеорологічного обладнання всього Західного фронту вдалося досягти лише в червні 1917 р. Метеорологічна та протигазова служби перебували у віданні Комітету Західного фронту Всеросійського земського союзу (Комітет ЗФ ВЗС).

1 серпня 1916 р. після постанови Комітету ЗФ ВЗС при технічному управлінні заснований відділ протигазів, у відання якого під загальним керівництвом проф. М. О. Шилова перейшли протигазові загони та метеорологічна служба. Комітет Західного фронту затвердив кошториси і штати з тим розрахунком, щоб в кожній дивізії фронту, були, крім інструктора-хіміка і метеоролога-спостерігача, посади начальників метеорологічних загонів для керівництва роботою дивізійних метеорологів-спостерігачів. Також розширили метеорологічну станцію в Мінську і з'єднали з дослідною станцією та газовим полігоном, укомплектованим на загальні кошти відділу протигазів і військово-метеорологічного управління. Ці установи слугували для підготовки персоналу і проведення дослідів.

Відділ протигазів, окрім канцелярії та гуртожитку для тих, хто приїжджав із фронту, мав у Мінську ще й дослідну метеорологічну станцію та протигазову майстерню, у якій працювали до 75 осіб майстрів і робітників. На фронті в його віданні були 5 протигазових загонів, кожен із яких складався з начальника та 12 інструкторів-хіміків; 3 метеорологічні загони, де також був начальник та 11 метеорологів-спостерігачів [12, с. 143].

Отже, діяльність Всеросійського земського союзу була спрямована на виготовлення протигазів, навчання військ протигазової боротьби та дослідження в царині протигазової справи. Однак уся його діяльність щодо навчання військ захисту від задушливих газів і організації з цією метою метеорологічної служби протікала за умов несприятливих зовнішніх умов, зокрема на Південно-Західному фронті не вдалося добитися надання потрібної кількості кредитів на організацію загального навчання військ газовому захисту. За час свого існування протигазові загони ВЗС навчили декілька мільйонів військових і значною мірою завдяки цьому газові атаки на фронтах мали порівняно малу кількість жертв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сулейманова Р. Н. Деятельность местных комитетов Всероссийского союза городов, Всероссийского земского союза, благотворительных организаций и населения Уфимской губернии в годы I мировой войны / Р. Н. Сулейманова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. Сер. История. – 2014. – № 12 (341). – Вып. 60. – С. 53–57.

2. Исаев А. Б. Первая мировая война в записках учителя из г. Алатыря И. Н. Краснова / А. Б. Исаев // Первая мировая война в истории народов Поволжья : материалы межрегиональной научно-практической конференции, 24 октября 2014 г., г. Чебоксары / Чуваш. гос. ин-т гуманитар. наук, Гос. ист. архив Чуваш. Респ. ; [сост., отв. ред. Ю. В. Гусаров]. – Чебоксары : ЧГИГН, 2015. – С. 182–197.
3. Гришин А. И. Николай Шилов. В отравленном дыму / А. И. Гришин // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2014. – № 3. – С. 54–69.
4. Рєєнт О. Перша світова війна і Україна / О. Рєєнт, О. Сердюк. – Київ : Генеза, 2004. – 473 с.
5. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
6. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. І. Загребельна. – Київ, 2004. – 20 с.
7. Кліщинський П. В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / П. В. Кліщинський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 5 : На пошану професора М. Б. Петрова. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 116–124.
8. Противогазовое дело в земском союзе // Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., – 1917. – № 64–66. – С. 40–44.
9. Описание противогазовых повязок и масок, имеющихся в действующих армиях 1915 г. – Смоленск, 1915. – 10 с.
10. Всероссийский земский союз. Главный комитет. Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. – М., 1917. – 66 с.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3401. – 145 арк.
12. Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915 – 1917 гг. – М., 1918. – 228 с.
13. Отдел противогазов // Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., – 1917. – № 67–69. – С. 111.
14. Всероссийский земский союз. Главный по снабжению армии комитет. Очерк деятельности. 10 июля 1915 г. – 1 февраля 1916 г. – М., 1916. – 65 с.
15. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2000. – Оп. 2. – Д. 2037. – 102 л.
16. ЦДІАУК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3314. – 4 арк.

REFERENCES

1. Suleymanova R.N. The activity of local Russian Union of cities, the Russian Zemskyi Union, charity organizations and the population in the province of Ufa During the World War I / R.N. Suleymanova // Vestnik Chelyabinsk state-owned university, scientific magazine. Avg. History. – 2014. – № 12 (341). – Vol. 60. – P. 53–57.
2. Isaev A.B. The World War I in the notes of the teacher from Alaty I.N. Krasnova / A.B. Isaev // The first World War in the history of the peoples from Povolzhia, the materials of international scientific conference, 24 October 2014, Cheboksary / Chuvash. State In-t of Humanytar. Sciences, Gos. ist. Archive Chuvash. Rep. ; [Comp., Otv. Ed. Yu.V. Gusarov]. – Cheboksary : CHNYHN, 2015. – P. 182–197.
3. Grishin A.I. Nikolay Shilov. In intoxicate household / A.I. Grishin // Human capital and Professional education. – 2014. – № 3. – P. 54–69.
4. Reient A. The First World War and Ukraine / A. Reient, A. Serdyuk. – Kyiv: Genesis, 2004. – 473 p.
5. Donik A. The Russian Zemskyi Union in Ukraine: structure, trends and results of operations / A. Donik // Ukrainian historical journal. – 2014. – № 3. – P. 22–37.
6. Zagrebelska N. The public humanitarian organizations in Ukraine during World War I : Author. Thesis ... candidate. hist. sciences : 07.00.01 / N. Zagrebelska. – Kyiv, 2004. – 20 p.
7. Klischynskyi P. Public and charitable work of the Russian Zemskyi Union at the Right-Bank of Ukraine during the First World War (1914 – February 1917) / P. Klischynskyi // Visnyk of Kamenetz-Podilsk National University named after Ivan Ohienko. Historical sciences. – Vol. 5 : In honor of Professor N. B. Petrov. – Kamenetz-Podilsk, 2012. – P. 116–124.
8. Gas-protection act in Zemskyi Union // Russian Zemskyi Union assistance to sick and wounded warrior. The Main Proceedings Committee. – M., – 1917. – № 64–66. – P. 40–44.
9. Description of gas-protection masks, which have the army in 1915. – Smolensk, 1915. – 10 p.
10. The Russian Zemskyi Union. Chief committee. The Russian Zemskyi Union establishment. October, 1916. – M., 1917. – 66 p.
11. Central State Historical Archive in Ukraine, Kyiv (hereinafter – TSDIAUK). – F. 715. – Op. 1. – conjugation. 3401. – 145 pages.
12. Brief review of the Russian Zemskyi Union in the West front 1915 – 1917. – M., 1918. – 228 p.
13. Division of gas-masks // Russian Zemskyi Union assistance to sick and wounded warrior. The Main Proceedings Committee. – M., – 1917. – № 67–69. – P. 111.
14. The Russian Zemskyi Union. Army chief supply committee. Essay. 10 July 1915. – 1 February 1916. – M., 1916. – 65 p.
15. Russian State Military-Historical Archive. – F. 2000. – Op. 2. – D. 2037. – 102 pages.
16. TSDIAUK. – F. 715. – Op. 1. – conjugation. 3314. – 4 pages.

Gas-protection act of Russian Zemskyi Union during the World War I

Kovalska H.

Abstract. The article describes the main activities of public organization – the Russian Zemskyi Union, aimed at making gas masks, gas-protection training of troops and research in the field of gas-protection act during the First World War. It was shown the role of the Zemskyi Union how to improve gas-masks: the transition from gauze, or «wet masks» that can be used only against a variety of gases (chlorine) to the masks «Zelinsky-Kummanta» that can absorb a wide range of toxic substances.

Keywords: the Russian Zemskyi Union, gas-protection training, gas-mask, gas-mask «Zelinsky-Kummanta».

Противогазовое дело Всероссийского земского союза в период Первой мировой войны

Г. Б. Ковальская

Аннотация. В статье раскрыты основные аспекты деятельности общероссийской общественной организации – Всероссийский земский союз, направленной на изготовление противогазов, обучение войск противогазовой борьбе и исследования в области противогазового дела в период Первой мировой войны. Освещена роль Земского союза в совершенствовании противогазов: перехода от марлевых, или «мокрых масок», которые могли использоваться только против одного рода газов (хлора) до противогазов «Зелинского-Кумманта», которые были способны поглощать широкую гамму ядовитых веществ.

Ключевые слова: Всероссийский земский союз, противогазовая борьба, противогаз, противогаз «Зелинского-Кумманта».

Social innovations of local self-government on the territory of Ukraine at the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries: historical aspect

T. O. Sharavara

Poltava State Agrarian Academy

Paper received 17.11.16; Revised 22.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Abstract. The formation of all-nobility elected local self-governing bodies on the territory of Ukraine has been analyzed. These bodies – zemstvos were created as a result of 1864 reform. Attention is paid to the social problems of different level which were solved by zemstvos in the second half of the XIXth – the beginning of the XXth centuries; their approach to work and selflessness can be the example to contemporaries. Their activities connected with equipping zemstvo schools, orphanages, hospitals, and providing them with medicines, job placement of doctors and fighting children mortality, organizing fire prevention measures, instructive work, developing veterinary medicine, repairing roads during World War I, and solving other urgent social problems even outside their competence had positive results.

Keywords: *Russian Empire, Austria-Hungary, Ukraine, local self-government, the provincial council (zemstvo), povit (district) zemstvo.*

Statement of the problem. At present, local self-government bodies are actively functioning, solving a variety of economic, social, and political issues. Some new approaches to overcome the crisis in the social sphere, offered by the local self-government, are positively perceived by our society. However, today there is a need to consider the origins of their formation in the 1860s, because the experience accumulated by the previous generations is still relevant and can be used in practice.

At the turn of the XIXth–XXth centuries Ukrainian lands were ruled by the two empires – the Russian and Austria-Hungarian. Of course, at that time it was very difficult to consider the development of self-governing traditions in Ukraine. But despite strict police control of the tsarist autocracy, the sprouts of cultural and political consciousness emerged in Ukraine: certain segments of the population were ready to talk openly about urgent problems which were particularly acute in the social sphere. The following problems, especially in the provinces, can be mentioned: the problem of social insecurity of peasant families, transport, a low cultural and educational level of the population, a low level of medical care, the absence of nurseries, the poverty of asylums, and others. In the middle of the nineteenth century the system of management in the countryside was seriously neglected. That is why the question of finding a new local management mechanism became important and elective bodies of local self-government – zemstvos, appeared; they offered rather innovative approaches for overcoming the urgent problems of the contemporary society. After the abolition of serfdom in 1861, the government of the tsarist Russia developed the «Regulations on zemstvo institutions» that defined their structure, methods of formation, and the authority of zemstvos [1], [2]. The Regulations were the main document during their implementation in Ukraine, as it outlined the limits of competence of zemstvos and the order of their formation. Local self-government bodies in nine provinces of the Left Bank Ukraine started functioning beginning from 1865. The “Regulations” did not concern the south-western area. After discussing the “Regulations” in 1863 Kyiv Governor-General decided not to allow the spreading of the “Regulations” in the region where the majority of landowners were of Polish origin, who actively participated in the liberation move-

ment for their freedom. So, the Russian Empire slowed down the formation of self-government bodies on the Right-Bank of Ukraine for a long time. For the first time local self-government institutions began to operate in the South-Western Region in 1904 on the grounds of the “Regulations on the zemstvo economy management in the provinces” of April 2, 1903 [3]. The action of the document concerned such Ukrainian provinces as: Kyiv, Volyn, Kovel and Podillya. According to the “Regulations”, zemstvos of the western lands had so limited rights that they were included in the history as “scanty”. Only on March 14, 1911 the Tsar government passed the law that allowed to introduce elective local zemstvo institutions on the Right-Bank Ukraine on the basis of the “Regulations” of 1890 [4].

The analysis of the recent research and publications. At the turn of the XXth–XXIth centuries, Ukrainian historians published a number of major studies on various innovations in the social sphere of the local self-government of those days. Conventionally, scientific works by contemporary authors can be divided into two groups:

1. The research of summarizing the content in which only the directions of zemstvos’ social work are outlined. These include modern monographs, textbooks, manuals, reference books.

2. Dissertation works of modern Ukrainian scientists on specific types of social innovations initiated by local self-government authorities in Ukraine at the end XIXth – beginning of the XXth centuries.

In the books and works of educational and scientific nature historians tried to classify economic, social, and political achievements of zemstvos in Ukraine. The scientists noted the successes and shortcomings, pointed to the absence of clear action plans and the lack of professionalism in the first self-government bodies created in 1864. Due to such complex work there is an opportunity to understand the whole wide stratum of social work, which was started by zemstvos, successfully supporting the population of rural areas in their effort to achieve the social standards. The most famous works by H.A. Gerasymenko [5], I.M. Mykolaenko [6], V.I. Borysenko [7], F.H. Turchenko and V.M. Morocco can be included here [8]. Certainly, the list of works of general character is not

complete; it only persuades us in the importance of the problem concerning studying zemstvos.

Among the most famous theses the works of R.L. Havrysh [9], A.M. Huz [10], L.M. Drovozyuk [11], L.V. Korzh [12], V.V. Kurchenko should be distinguished [13]; they are dedicated to the school, cultural, and educational activities of zemstvos in Ukraine. Separate aspects of self-government involvement in local historical movement of the Left-Bank Ukraine have been analyzed by A.A. Hapiyenko [14]. Educational activities of zemstvos have been investigated by O.I. Marmazova [15]. Charity activities on the example of Yekaterynoslav zemstvo have been analyzed K.L. Shyhov [16].

Task statement. Considering the current lack of a complex study of the innovations of the local self-government bodies in the social sphere in the Russian Empire at the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries, we aim to analyze this issue.

The main material the research. Immediately after zemstvo reform in 1864 zemstvo deputies began to determine the main directions of activities of local self-government bodies in the social sphere. At that time, the main problems of the local population were: building roads, establishing charity institutions, opening nurseries and orphanages, developing the measures to fight begging, paying attention to the development of medicine, etc [17]. Zemstvos even raised the issue of social protection of the population in the legal sphere, as illiterate population of the provinces in the second half of the XIXth century could not defend themselves in court.

However, people who were the first to develop local self-government openly admitted that significant obstacles to its successful activities were the following problems:

1. The absence of experience and competence, as some deputies were uneducated peasants. It can be explained by the following statements: “The professional composition of zemstvo activists testified that they were men of good will, and not practice; they had not enough experience. The experience came only ten years later. The main details of medical, social questions could be found out only at the beginning of the 1880s ... the average zemstvo budget per capita was 70 kopecks ... Such difficulties could be overcome only at the beginning of the 1880s” [17, p. 48]. The Corresponding Member of the Imperial Academy of Sciences F.A. Scherbyna emphasized that the society lacked visual proofs of successful management; the principles of forced administrative management dominated [18].

2. The shortcomings of basic legislation, in particular not clearly divided power between provincial and povit (district) zemstvos [19].

3. Misunderstanding between zemstvos and state authority institutions that tried to restrict the activities of zemstvos and fully control them. The first obstacle for zemstvos was the implementation of new regulations by the imperial government, which limited the power of zemstvos or financial resources for their functioning. For example, the scientist Y. Abramov indicated that, the law dated 11.11.1866 limited the rights of zemstvos in the taxation of trade and industry [20]. The government did not take into account a considerable poverty of the population for whom it was difficult to pay increasing zem-

stvo's financial collections. Also, in 1901 the Senate made the explanation by which marshals of the nobility participating in zemstvo assembly had decisive votes. “This resulted in solving social problems by the persons who mostly cared about their own career and welfare, and were completely indifferent to zemstvo's duties” [21, p. 212]. Secondly, zemstvos suffered from counter reform of 1890, the essence of which was the introduction of zemstvo chiefs who interfered in their work and had the right to cancel any zemstvo's decisions.

4. The absence of small zemstvo unit at the level of volost (small rural district). K. Odarchenko [22], in his work emphasized that the advantage of the European system of self-government over the Russian zemstvos was a developed small zemstvo unit at the level of volost, which was the prerequisite of coordinated activities at all levels and the rise of economic well-being of the people. After analyzing about 30 projects concerning introducing volost zemstvos, we emphasize that each of them contained the motivation of the necessary changes in the society. However, only time specified the accents and the state responded up at the beginning of the First World War. The lowest level of the local self-government institution in the volost became the necessity, first of all in taking care of the families of soldiers and sailors, helping wounded people, solving food problems in rural areas, organizing the population to help the army. However, under those conditions, the researchers noted that the volost councils lived according to the clear instructions of the government [23]. The conclusions of the famous historian B. Veselovsky who studied zemstvos are quite logical: “The tsarist Russia as a country economically and culturally backward has to understand the width of state tasks, and not reduce the problem of limiting self-government rights. It is high time to manage local problems by local residents themselves, but not through zemstvo authorities and courier office» [24, p. 256].

5. Zemstvos were not included in the state administration system.

6. The state did not actually allocated funds for financing of zemstvos introducing a new tax for local residents “on zemstvo”. The historian of that time V. Doroshenko emphasized that “in 1890 peasant land in the povits of Ukraine was extremely burdened by zemstvo's collection and there was a long delay in the correct evaluation work, because it was profitable for the lord, zemstvos delayed to replace natural payments of farmers by money for a long time; it was also difficult to pay for road using” [25, p. 14]. Consequently, not all segments of the population were aware of the usefulness of introducing zemstvos, most people saw only the burden in the formation of these units.

However, despite the current organizational problems and drawbacks of legislation, zemstvos started organizing social assistance to the population and their immediate duties included:

- in the sphere of improving people's health – the development of plans for the volost medicine, budget allocation and improvement of the composition of the medical staff, the order of medical supplies, supervision of the hospitals, etc.;
- arranging hospitals for the poor, and homes for mental patients;

- arranging reformatories and organizing patronage for the persons who served their sentence;
- the development of veterinary service by appointing povit veterinary doctors who would monitor the spreading of epidemics among animals and prevent these phenomena;
- organizing rural zemstvo schools and educational activities among the illiterate population;
- the repairs of communications, including - postal roads between the provinces and povits [26]. A well-known researcher of zemstvos H. Dzhanshyiev, summarizing the activities of the local self-government bodies pointed out that traditional medicine did not exist at all until the emergence of zemstvos [27, p. 99], [28].

It is possible to sum up the real achievements of the local self-government bodies, after analyzing jubilee publications dedicated to the 50th anniversary of their formation. As a rule, they usually contain the material on zemstvos' achievements in different spheres of their activities. The people in zemstvos believed in their success, so as V. Golubev wrote: "The activities of local zemstvos are ahead of fruitless, boring, legislative work in the center. The improvement of the country will come, obviously, from the bottom" [29].

M. Plotnikov underlined that zemstvos publicly raised the issue of scoffing at the peasants by the landlords and at children in schools. It is known that whipping in the Imperial Russia existed until 1905. And zemstvos actively this counteracted it, disclosing these facts [30, p. 93].

Zemstvos supported the idea of providing legal assistance to illiterate population. They were actively counteracted by the bureaucracy, who argued that legal assistance did not belong to any of the sections in Article. 2 of zemstvo's "Regulations". M. Mohyliansky described the following facts: "Olexandrivsk council conducted a survey, and about 60% of zemstvos supported providing legal assistance to the population" [31, p. 94, p. 96].

The researcher noted that Chernihiv, Ekaterynoslav, Poltava zemstvos were mentioned among those who addressed the government to allow legal assistance to the population, but the Senate refused, despite the fact that it was 1913.

The issue of medical care was brought to a high professional level by zemstvos. A. Avchinnikov in his work "The 50th anniversary of zemstvos" [32] emphasized that the number of professional doctors in zemstvos increased 5 times, and vaccinations against infectious diseases were conducted by zemstvos in 24 provinces.

Chernihiv zemstvo was famous for their activities in the struggle for personal hygiene of pupils because the zemstvo considered this problem as the cause of mass children's diseases of epidemiological character [33].

Social and political journalism of the 80s of the XIXth – the beginning of the XXth centuries often mentioned Poltava zemstvo and its volost zemstvos. Researcher L. Yakovenko [34] distinguished Poltava zemstvo as an active spreader of medical knowledge, and pointed out that together with Chernihiv zemstvo it supported the principle of building medical stations with the average range of activities of local doctors. The distance between the stations in Poltava region was 10-11 miles, which was not much compared to other zemstvos.

Comparing the development of medical service in Kharkiv region from the beginning of the formation of zemstvo in 1910 the researcher R. Budberg emphasized that it became possible to establish the necessary medical institutions, open stationary hospitals and significantly increase the spending on medicine that "...in 1909 already amounted to 147,338 roubles" [35].

R. Budberg also compared the medical activities of Volchansk zemstvo of Kharkiv province at the beginning of the formation and in the later on. The author noted that "the zemstvo began medical activities from four small stations, and in 1910 there were already 14 and medical expenses for one povit amounted to 147,338 roubles" which was a significant sum [35].

In 1916, a Kyiv newspaper published a praising article dedicated to the 50th anniversary of Yekaterynoslav zemstvo, stressing that "the zemstvo is considered to be the richest in the Russian Empire and its spending is 5,172,345 roubles including medical expenses – 1,265,537 roubles" [36].

In 1905, T. Tykhonov noted that "there was an extremely difficult situation in zemstvo hospitals and there were two problems – the lack of funding and silence of the bureaucracy" [37, p. 148]. It turned out that the local functionaries sent 60-70 appeals per year to the government from each province and they could not receive a response for 5-7 years. Individual complaints and requests for financial aid concerning medical affairs were not answered for 8-10 years.

Summing up, the zemstvos' achievements in the field of medicine should be quoted by the words of M. Kapustin: "Europe provided medical care to its patients in the form of personal contact between doctor and patient, and zemstvo medicine of Russia is not a personal service at the expense of patient, it is a public service..." [38, p. 14]. In fact, at that time the foundations of free public medicine were laid.

At the beginning of the XXth century zemstvos fought for the right to open pharmacies and supply medicines to the population. This problem did not disappear and was not adequately solved by the state. Zemstvo set the goal to create the All-Russian organization for purchasing medical goods. And, as it is known, the reason for setting such a goal was the fact that intermediaries received large profits on selling medicines, and zemstvos overpaid them significant sums of money that could be usefully spent for medical purposes. Military situation demanded wholesale purchases of medicines, because rural hospitals were extremely overloaded by the wounded in the First World War [39].

At the beginning of the XXth century, the public raised the problem of social protection of orphans and children's asylums. As it is known, there were no kindergartens at that time. Adults were very busy with work in summer, leaving children unattended. The situation often resulted in fires. Poltava zemstvo initiated establishing children's summer asylums, in which from 25 to 45 children could stay at the same time. By 1900 more asylums had been organized and as a result, the number of fires decreased significantly. These facts were covered in the Zemstvo Collection of Chernihiv province but Chernihiv zemstvo was not engaged in these activities for a long time. Summer asylums arranged by zemstvo people should be dis-

tinguished from permanent asylums for abandoned children or orphans. As it is mentioned in the publications, there were a lot of unsolved problems in this sphere. In 1910, a very serious medical article by A. Amsterdamsky was published, in which he said that only Chernihiv, Kharkiv, Tavriya and Yekaterynoslav zemstvos really helped in fighting infant mortality. They allocated funds for establishing asylums, but the other zemstvos did not develop a clear program of assistance [40].

The shortcomings in this area were analyzed in more details in the monograph by the researcher V. Charnoluskyi [41]. He emphasized that the activities of zemstvos in this area had a random nature. The author pointed out that some zemstvos supported orphanages where children lived only to a certain age and then their future was unknown. In the best case, the orphans were sent to farmers' families who were paid a little for their keeping. By 1914, the problem of caring for orphans had been raised in newspapers infrequently. Caring for abandoned children became urgent and relevant again during the First World War, when the number of orphans increased considerably.

In 1915–1916 the published sources about zemstvos were mostly devoted to military events. Brief praising articles were combined with the publications that disclose in details zemstvos' help for the sick and wounded, orphans, the army directly. Zemstvos began their fruitful work during the war years with the formation of different kinds of organizations, such as the "Organization of zemstvos' people in Kyiv province", or Russian Zemstvo Union (1914). For example, B. Doroshkevych emphasized that "by 1916 the Zemstvo Union equipped thousands of hospital beds, organized functioning of mobile hospitals, laundries, shoe repair shops ..." [42].

Most zemstvo people reported openly to the public about their work. On the June 10, 1916 social assistance of zemstvo people to the state was amazing: "173,000 permanent hospital beds, 2,111 beds for tuberculosis patients in the Caucasus had been opened, 51 sanitary trains had been arranged, about 10 million things for the front had been collected. All that had been done by Poltava, Kharkiv, and other Ukrainian and Russian zemstvos. Zemstvo Union supplied medicines worth about 1 million roubles to 198 zemstvos..." [42], [43, p. 25].

Many kinds of the activities were not the duties of zemstvos. In particular, zemstvo took the responsibility for organizing horse transport for the army, together with the Committee of the South-Western Front. Zemstvo people spoke and wrote very little about such facts. Such material can be observed only as zemstvo advertisements in the press that were published in the Chronicle entitled "Local Life": "Zemstvo Union and the Committee of the South-Western Front took the lead in organizing horse drawn transport for the front. 1,500 people are needed to service the transport. Everyone who is interested to get the job and help, please, respond". Later, the item concerning settling the supplies of meat, ammunition, carts, artillery equipment, and bread to the army was solved.

At the same time, those were the zemstvos that were healing the wounds of the war because hundreds of zemstvo doctors and also prominent experts in different spheres, who went to fight on general principles, died on the war fields. Their frank and honest service to people and the whole Ukraine deserves respect and good memory. Nowadays, their activities during the First World War are quite similar to the modern volunteering and can serve as an example of sacrifice for the sake of the victory, because Ukraine is experiencing the problems similar to those a hundred years ago.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. XXXIX. Отделение 1-е. – СПб. 1867, Ст. 40457. – С. 1-14.
- [2] Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Т. X. Отделение 1-е. – СПб. 1893, Ст. 6927. – С. 493-511.
- [3] Волков Н. Положение о земстве: С законодательными мотивами и разъяснениями по указам Правительствующего сената и правительства: С приложением Наказа Землеустроительной комиссии 19 июня 1911 г. – СПб. 1913. – VIII, 445 с.
- [4] Колычев А.А. Положение о губернских и уездных земских учреждениях с дополнением. – СПб. 1912. XVI, 1134 с.
- [5] Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 262 с.
- [6] Миколаєнко І.М. З досвіду діяльності земських установ на території України // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Історія. – Випуск 63-64. – К., 2002. – С. 93-95.
- [7] Борисенко В.Й. Курс історії України: 3 найдавніших часів до XX століття. – К., 1996. – 616 с.
- [8] Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України кінця XVIII початку XX століття. – К.: Генеза, 2002. – 422 с.
- [9] Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 19 с.
- [10] Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 24 с.
- [11] Дровозюк Л.М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920): дис. ... канд. іст. наук. – Вінниця, 1998. – 212 с.
- [12] Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії: дис. канд. іст. наук. – Суми, 1999. – 205 с.
- [13] Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998. – 16 с.
- [14] Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 19 с.
- [15] Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні XIX-XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 217 с.
- [16] Шихов К.Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913рр. (комп'ютерні технології обробки та аналіз джерел): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
- [17] Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. Обзор деятельности русского земства. – СПб., 1889. – С. 48.
- [18] Щербина Ф.А. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – Полтава, 1914. – 240 с.

- [19] Шипов Д. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. – М.: Изд-во «Сотрудника школ» и т-ва И.Д. Сытина, 1899. – 52 с.
- [20] Абрамов Я. Очерки современного земства // Русская мысль. – 1889. – С. 125-129.
- [21] Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисл. В.Я. Богучарского. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.
- [22] Одарченко К. Организация и задачи земского самоуправления. – М. Типо-литография А. Васильева, 1900. – 182 с.
- [23] Веселовский Б. Самоуправление на рубеже новой жизни // Земское дело. – 1917. – № 5-6. – С. 203-205.
- [24] Веселовский Б. Земское обозрение // Земское дело. – 1916. – №5. – С. 256.
- [25] Дорошенко В. З історії земства на Україні. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. – Львів-Київ, 1910. – 68 с.
- [26] Звягинцев Е.А. О земстве и как его нужно устроить. – М.: Тип. И. Сытина. – 1906. – 56 с.
- [27] Аненков К.Н. Задачи губернского земства / К.Н. Аненков. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1890. – 99 с.
- [28] Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Исторические справки. – М., 1896. – С. 279-314.
- [29] Голубев В.С. По земским вопросам: 1901-1911. Т. 2. – Тип. Г.А. Шумахера и Б.Д. Брукера. – СПб., 1913. – 403 с.
- [30] Плотинов М. Хроника внутренней жизни // Русское богатство. – СПб., 1898. – №1. – С. 142-170.
- [31] Могилянський М.М. Земство и юридическая помощь населению // Юбилейный земский сборник 1864-1914 / Под ред. Б. Веселовского. – СПб., 1914. – С. 92-96.
- [32] Авчинников А.Г. Пятидесятилетие земства. Иллюстрированный очерк для земских школ и народа. – Екатеринослав, 1914. – 32 с.
- [33] Дяконенко Н.Н. Школьная санитария в Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – 38 с.
- [34] Яковенко В. Наше земское представительство // Северный вестник. – 1890. – № 3. – С. 1-21.
- [35] Будберг Р. Очерк деятельности Волчанского земства Харьковской губернии // Земское дело. – 1910. – № 7. – С. 520-528.
- [36] Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства (1866-1916 гг.) // Киевская земская газета – 1916. – № 69.
- [37] Тихонов Т.И. Земства в России и на окраинах. – СПб., 1907. – 150 с.
- [38] Капустин М.Я. Основной вопрос земской медицины. – М., 1881. – 76 с.
- [39] Яблоков Н.В. Первый съезд Московского и Петербургского обществ врачей // Русская мысль. – СПб., 1886. – № 4. – С. 15-17.
- [40] Амстердамский А. Призрение покинутых детей в земстве // Земское дело. – 1910. – № 5. – С. 397-403.
- [41] Чарнолуцкий В. Воспитание сирот // Земство и народное образование. – СПб, 1910. – 345 с.
- [42] Дорошкевич Б. Всероссийский Земский Союз и война // Киевская земская газета. – 1916. – № 66-67. – С.11-14.
- [43] Киевская земская газета. – 1916. – №39-40. – С. 25.

REFERENCES

- [1] The Highest Approved Regulations about Provincial and District Establishments dated January 1, 1864 // Complete Works of the Laws of the Russian Empire. Collection II. Vol. XXXIX. Section 1. – SPb. 1867. Article 40457. P.1-14.
- [2] The Highest Approved Regulations about Provincial and District Establishments dated June 12, 1890 // Complete Works of the Laws of the Russian Empire. Collection III. Vol. X. Section 1. – SPb. 1893. Article 6927. P. 493-511.
- [3] Volkov N. Regulations about Zemstvo: Together with Legislative Motives and Interpretations of the Laws of the Senate and Government: With the Supplement of the Law of the Commission of Organization of the Use of Land dated June 29, 1911. SPb. 1913, VIII, 445 p.
- [4] Kolychev A.A. Regulations about Provincial and District Zemstvo Establishments with the Supplement. SPb., 1912. XVI, 1134 p.
- [5] Gerasimenko G.A. Zemstvo Self-Government in Russia. M., 1990. 262 p.
- [6] Mykolaenko I.M. From the Experience of Zemstvo Establishments' Activities on the Territory of Ukraine // Tarasa Shevchenko Kyiv National University. Bulletin. History. – № 63-64. K., 2002. P. 93-95.
- [7] Borysenko V.Y. Course of the History of Ukraine: from the Ancient Times to the XXth Century. K., 1996. 616 p.
- [8] Turchenko F.H. Moroko V.M. History of Ukraine of the End of the XVIII – the Beginning of the XXth Century. – K.: Heneza, 2002. 422 p.
- [9] Havrysh R.L. School Activities of Zemstvo Self-Government on the Left-Bank of Ukraine in 1865-1919: Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Kharkiv, 1999. 19 p.
- [10] Huz A.M. Cultural and Educational Activities of Zemstvo Establishments in Ukraine (1864-1914): Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Kyiv, 1997. 24 p.
- [11] Drovoziuk L.M. Educational Activities of Zemstvos of the Right-Bank of Ukraine (1904-1920): Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Vinnytsia, 1998. 212 p.
- [12] Korzh L.V. Educational Activities of Zemstvos in Kharkiv province: Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Sumy, 1999. – 205 p.
- [13] Kurchenko V.V. The Activities of Zemstvos in Ukraine in the Development of Education (1864-1914): Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Kharkiv, 1998. 16 p.
- [14] Hapienko A.A. The Participation of Zemstvos of the Left-Bank of Ukraine in Historical and Regional Studies' Movement (1870-1918): Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Kyiv, 1999. 19 p.
- [15] Marmazova O.I. Educational Activities of Zemstvos in Ukraine in the XIXth-XXth Centuries: Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Donetsk, 1999. 217 p.
- [16] Shykhov K.L. Zemstvo Good Deed Activities in Katerynoslavshchyna in 1866-1913 (computer technologies of processing and the analysis of sources): Author's abstract of dissertation competing for PhD in History. – Dnipropetrovsk, 2003. – 16 p.
- [17] Abramov Ya.V. What Zemstvo Has Done and What it Is Doing. Review of the Activities of the Russian Zemstvo. SPb., 1889. P. 48.
- [18] Shcherbina F.A. The History of Poltava Zemstvo. Pre-Reform Period and the Introduction of Zemstvo Institutions. Poltava, 1914. – 240 p.
- [19] Shypov D.K. Concerning the Question about Mutual Relations of Provincial and District Zemstvos. – M.: Publishing house "Sotrudnika shkol" and partnership of I.D. Sytin, 1899. – 52 p.
- [20] Abramov Ya. Essays of Modern Zemstvo // Russkaia Mysl. 1889. P. 125-129.
- [21] Khyzhniakov V.M. Reminiscences of Zemstvo Public Figure / Foreword by V.Ya. Bogucharskii. Pg.: "Ogni", 1916. 251 p.

- [22] Odarchenko K. The Organization and Tasks of Zemstvo Self-Government. – M. Publishing and Lithography House of A. Vasiliev, 1900. 182 p.
- [23] Veselovskii B. Self-Government at the Beginning of New Life // Zemskoe Delo. – 1917. № 5-6. P. 203-205.
- [24] Veselovskii B. Zemstvo Review // Zemskoe Delo – 1916. № 5. P. 256.
- [25] Doroshenko V. From the History of Zemstvo in Ukraine. Tax Policy and Social-Economic Activities. – Lviv-Kyiv, 1910. 68 p.
- [26] Zviagintsev Ye.A. About Zemstvo and How to Organize It. – M. Publishing House of Sytin, 1906. 56 p.
- [27] Annenkov K. N. The Tasks of Provincial Zemstvo. SPb.: Publishing House of O.N. Popova, 1890. 99 p.
- [28] Dzhanshyiev G. The Epoch of Great Reforms. Historical References. – M., 1896. P. 279-314.
- [29] Golubev V.S. Concerning Zemstvo Questions: 1901-1911. [Vol.2]. – Printing House of G.A. Shumakher and B.D. Brucker. – SPb., 1913. 403 p. P. XXXIV.
- [30] Plotnikov M. The Chronicle of Internal Life // Russkoie Bogatstvo. – SPb., 1898, № 1. P. 142-170.
- [31] Mogilianskii M.M. Zemstvo and Legal Assistance to the Populatio / Jubilee Zemstvo Collection of 1864-1914 / Edited by B.Veselovskii. – SPb., 1914. P. 92-96.
- [32] Avchinnikov A.G. The Fiftieth Anniversary of Zemstvo. Illustrated Essay for Zemstvo Schools and People. – Yekaterinoslav, 1914, 32 p.
- [33] Diakonenko N.N. School Sanitation in Chernigov Province. – Chernigov, 1914. – 38 p.
- [34] Yakovenko V. Our Zemstvo Representation // Severny Vestnik. 1890, №3. P. 1-21.
- [35] Budberg R. The Essay about the Activities of Volchansk Zemstvo of Kharkov Province // Zemskoie Delo, 1910, №7. P. 520-528.
- [36] The Fiftieth Anniversary of Yekaterinoslav Provincial Zemstvo (1866-1916) // Kievskaiia Zemskaia Gazeta, 1916. № 69.
- [37] Tikhonov T.I. Zemstvos in Russia and the Outlying Districts. SPb., 1907. 150 p.
- [38] Kapustin M.Ya. The Main Question of Zemstvo Medicine. M., 1881. 76 p.
- [39] Yablokov N.V. The First Congress of the Moscow and Petersburg Doctors' Societies // Russkaia Mysl. SPb., 1886. № 4. P. 15-17.
- [40] Amsterdamskii A. Caring about the Abandoned Children in Zemstvo // Zemskoie Delo. 1910, № 5. P. 397-403.
- [41] Charnolusskii V. Upbringing of Orphans // Zemstvo I Narodnoie Obrazovaniie. – SPb., 1910. 345 p.
- [42] Doroshkevich B. The All-Russian Zemstvo Union and the War // Kievskaiia Zemskaia Gazeta. – 1916. № 66-67. P. 11-14.
- [43] Kievskaiia Zemskaia Gazeta. – 1916. № 39-40. P. 25.

Социальные инновации местного самоуправления на территории Украины в конце XIX – в начале XX века: исторический аспект

Т. А. Шаравара

Аннотация. Анализируется становления на территории Украины органов всесословного избирательного местного самоуправления – земств, согласно реформы 1864 г. Внимание уделяется социальным проблемам разного уровня, которые успешно решали земства во II пол. XIX – в нач. XX вв., а их подходы и самоотверженность в сложных ситуациях могут служить примером современникам. Результативной была их деятельность по – благоустройству земских школ, сиротских приютов, госпиталей и обеспечении их медикаментами, трудоустройству врачей и борьбе с детской смертностью, организации противопожарного дела, просветительства, развитие ветеринарной медицины, ремонту дорог в Первую мировую и других острых социальных проблем даже вне компетенции.

Ключевые слова: Российская империя, Австро-Венгрия, Украина, местное самоуправление, губернское земство, уездное земство.

Науково-педагогічна діяльність професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянської України у 1805-1863 рр.

В. В. Жук

Національний університет харчових технологій, м. Київ, Україна

Paper received 19.11.16; Revised 25.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. В статті досліджуються проблеми становлення та організації науково-педагогічної діяльності професорсько-викладацьких працівників університетів Наддніпрянської України у дореформену добу XIX ст. Аналізується рівень професійної кваліфікації науково-педагогічних кадрів Харківського і Київського імператорських університетів. Розглядаються організаційні заходи царського уряду та роль університетських статутів в організації навчально-педагогічного процесу.

Ключові слова: науково-педагогічні кадри, Харківський університет, Київський університет, професори, викладачі, вища освіта.

Протягом дореформеної доби XIX ст. відбувався процес становлення вищої світської освіти на території Наддніпрянської України і формування професорсько-викладацького складу перших вітчизняних університетів. Означені явища відбувалися в умовах впливу російської імперської політики. На початку діяльності Харківського і Київського імператорських університетів, що були відкриті відповідно у 1805 і 1834 рр., вони відчували гострий дефіцит викладацьких кадрів. До цього на території підросійської України класичні університети ніколи не існували і власних кваліфікованих професорів і ад'юнктів катастрофічно не вистачало. Тому перші науково-педагогічні працівники мали неоднорідний національний склад і соціальний статус. В перші десятиліття існування університетів Наддніпрянської України серед їх професорсько-викладацьких кадрів було чимало іноземних учених, залучених царським урядом піднімати рівень місцевої вищої освіти. В професійній кваліфікації науково-педагогічних працівників Харківського і Київського університетів дореформеної доби XIX ст. спостерігалася значне розшарування. Переважна більшість іноземних професорів відзначалася високим професійним рівнем, у той час як вітчизняні науково-педагогічні кадри в цьому відношенні суттєво поступалися своїм закордонним колегам.

Проблематика рівня та якості вищої освіти в університетах Наддніпрянщини дореформеної доби XIX ст. є актуальною і для сучасної української держави. Деякі питання науково-педагогічної діяльності професорсько-викладацького складу Харківського і Київського університетів досліджувалися в монографіях сучасних вітчизняних істориків, які були присвячені проблемам вищої освіти України XIX ст. Зокрема, можна відзначити роботи Н. А. Шип [31], В. І. Онопрієнка [22] та Н. М. Левицької [18]. Але аспекти педагогічної діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянської України в період 1805-1863 рр. висвітлювалися в них лише в загальному контексті. Таким чином, спеціальних досліджень, присвячених аналізу означеної тематики, ще не проводилося. Метою даної статті є дослідження проблеми організації науково-педагогічної діяльності професорсько-викладацьких працівників Харківського і Київського імператорських університетів в дореформену добу XIX ст.

Джерельну базу дослідження складають архівні та опубліковані джерела, мемуари і спогади сучасників

тих часів. Методологічною основою дослідження є комплекс історичних і загальнонаукових методів, зокрема: історичний, порівняльний, статистичний методи, а також метод синтезу і аналізу. Робота базується на загальних принципах наукового дослідження, а саме: принципах наукової об'єктивності та історизму.

На початку існування Харківського і Київського імператорських університетів велика увага приділялась підбору їх професорсько-викладацьких кадрів. За посадовими обов'язками передбачалось, що саме ординарні професори мали визначати основні напрямки навчального процесу та стояти на чолі його впровадження в дію і виконання. Категорія екстраординарних професорів за своїми функціональними обов'язками приблизно дорівнювала сучасним університетським доцентам, а ад'юнкти були аналогами теперішніх викладачів та асистентів. Якість навчального процесу залежала, насамперед, від наукової кваліфікації, педагогічних навичок та особистих якостей того чи іншого викладача. Чимало професорів старанно, добросовісно та якісно виконували свої професійні обов'язки, намагалися якомога більше передати студентам власних знань та розвивати в них здатність до самостійної наукової і педагогічної роботи.

Чимало іноземних учених з тих, хто приїхав на початку XIX ст. працювати до Харківського університету, мали солідну наукову та педагогічну репутацію в Європі. Найвидатнішим з них був професор філософії І. Є. Шад, який викладав у Єнському університеті. Також ученим з ім'ям був професор класичної філології і всесвітньої літератури К.-Д. фон Роммель – професор Марбурського університету [4, с. 48-49]. Педагогічним талантом вирізнялися й деякі інші іноземні професори і викладачі. Як писали історики Харкова і Харківського університету Д. І. Багалій та Д. П. Міллер, «студентська молодь і частково харківське товариство, не виїжджаючи з Харкова за кордон, отримали можливість познайомитися в особі університетських діячів з носіями західноєвропейської культури» [3, с. 579].

Але серед перших харківських професорів були й кваліфіковані вітчизняні фахівці. Наприклад, професор російської словесності, перший ректор Харківського університету І. С. Рижський блискуче читав лекції та чудово робив розбори студентських творів, за що й користувався любов'ю і повагою студентів. Блискучими лекторськими здібностями володів правознавець І. Ф. Тимковський. Другий ректор Харківського

університету, фізик О. І. Стойкович визначався виразністю й логічністю викладання різних теорій [4, с. 70]. Особливою науковою ерудицією та витонченістю викладення матеріалу вирізнявся мовознавець І. Я. Кронеберг. Яскравими лекторами також були: математик А. Ф. Павловський, історик Г. П. Успенський, правознавці Ф. К. Швейкарт та І. М. Данилович, хімік Ф. І. Гізе, філософ А. І. Дудрович, медики М. І. Єллінський, Х. А. Екеблад та Є. С. Гордієнко [4, с. 70-71].

Та все ж найбільш талановитими лекторами Харківського університету більшість сучасників вважали М. М. Луніна і А. Й. Валицького. Професор всесвітньої історії Лунін був для Харківського університету такою ж величиною, як видатний учений-історик Т. М. Грановський для Московського університету [11, с. 88]. Одним з учнів Луніна був видатний історик М. І. Костомаров, за зізнанням якого, саме лекції Михайла Михайловича справили величезний вплив на його світогляд і прищепили йому любов до історії [19, с. 22]. Валицький же був не тільки визначним педагогом та ученим, але ще й користувався великою популярністю серед студентської молоді. Він був природженим оратором, лекції якого нерідко «ставали імпровізаціями та буквально приголомшували слухачів» [11, с. 94].

На юридичному факультеті Харківського університету великим авторитетом серед студентів і колег користувався професор міжнародного права Д. І. Каченовський. Вихованець Харківського університету П. І. Вейнберг згадував у своїх споминах про Каченовського: «Його талановитість, серйозні знання, гаряча чуйність на громадські питання, блискуче викладення предмета – все це відразу високо підняло його над загальним професорським рівнем» [7, с. 257]. Також на юридичному факультеті Харківського університету видатними викладачами були: О. І. Палюмбецький, А. Г. Станіславський [32, с. 294], Т. Ф. Степанов і Г. С. Гордієнко [4, с. 145].

Одним з найкращих викладачів гуманітарних дисциплін Харківського університету за всю дореформену добу був філолог, історик, етнограф, палеограф, фахівець з політекономії і статистики І. І. Срезневський [4, с. 144]. На фізико-математичному відділенні особливими педагогічними і лекторськими талантами відзначалися професор математики Т. Ф. Осиповський [17, с. 211-212] і професор хімії О. І. Ходнев [20, с. 381-382]. Серед професорів-медиків Харківського університету великою повагою студентства користувався перший декан медичного відділення, професор хірургії П. М. Шумлянський [17, с. 215].

Немало було видатних викладачів і в Київському університеті св. Володимира. За свідченням сучасників, професор російської історії П. В. Павлов був справжнім «сіячем істини і добра», а його лекції сприяли розумовому розвитку студентів [23, с. 619]. Великий позитивний вплив на слухачів справляв професор юридичного факультету С. Й. Богородський, який читав «широкий і суворо науковий курс» кримінального права, вивчення якого «було складним, але у вищій мірі повчальним» [23, с. 617]. Він викликав у студентів вміння самостійно мислити, «спонукав їх до самостійних робіт, любив, щоб студенти читали й розбирали наукові праці, внаслідок чого багато його

слухачів з великою любов'ю вивчали і знали кримінальне право» [6, с. 461]. Аудиторії професора всесвітньої історії В. Я. Шульгіна були завжди переповненими, а лекції часто завершувалися оплесками. Саме він став першим викладачем історико-філологічного факультету Київського університету, який запровадив у навчальному процесі семінарські заняття [2, с. 718]. А ад'юнкт М. І. Костомаров був першим викладачем-істориком, який організував проведення практичних занять з вітчизняної історії по першоджерелах [16, с. 183].

Перший ректор Київського університету, професор кафедри російської словесності, ботанік, філолог та історик М. О. Максимович свої лекції намагався урізноманітнювати розглядом українських дум, пісень, віршами поетів-сучасників. Також він одним з перших розпочав дослідження історії українського народу [15, с. 48]. Відвідуючи лекції професора філософії О. М. Новицького, студенти вчилися самостійно мислити і обґрунтовано висловлювати власні думки, в чому й полягала різниця між університетською і гімназичною освітою [30, с. 279]. Ще одним улюбленцем студентів був професор всесвітньої історії В. Ф. Цих [24, с. 61]. За свідченням сучасника, такою тріадою викладачів, якими були Максимович, Цих і Новицький, міг пишатися будь-який з тогочасних університетів Російської імперії [8, с. 118]. Видатними педагогічними здібностями володів професор математики П. Е. Ромер, який вмів робити важкий для сприйняття матеріал простим і зрозумілим [29, арк. 4]. «Людиною глибокого, зосередженого розуму і рідкісних лекторських обдарувань» був професор римського права К. А. Мітюков [23, с. 614].

Завдяки ініціативі професора хімії І. М. Фонберга в Київському університеті були запроваджені обов'язкові лабораторно-практичні заняття на фізико-математичному факультеті [15, с. 64]. Серед викладачів медичного факультету слід відзначити, насамперед, видатного хірурга, одного з основоположників оперативної офтальмології і пластичної хірургії В. О. Караваєва, який своєю півстолітньою педагогічною діяльністю вписав яскраву сторінку в історію вітчизняної медичної освіти [10, с. 264].

Перші професори юридичного факультету Київського університету читали курси за власними працями, записами і Зводом законів Російської імперії [12, арк. 2-2 зв.], оскільки на початку існування університету св. Володимира спостерігалася гостра нестача навчально-методичної літератури. Також потрібно відзначити одну суттєву деталь, що негативно впливала на проведення навчального процесу в університетах Наддніпрянської України в дореформену добу XIX ст. Хоча іноземні професори за рівнем навчальної підготовки, в цілому, стояли вище за вітчизняних колег, але переважна більшість з них погано володіла російською мовою. Також заважало іноземцям налагодити контакт зі студентами незнання місцевої дійсності та психології своїх слухачів [5, с. 542].

На жаль, українознавчі дисципліни не були представлені в університетських програмах тих часів. Жоден з предметів українознавчого циклу так і не здобув офіційного організаційного оформлення в університетах Російської імперії, в той час як у Львівському уні-

верситеті з 1848 р. почала своє існування перша українознавча кафедра, представлена Я. Ф. Головацьким [25, с. 118]. Хоча українською мовою добре володіли чимало професорів та викладачів Харківського і Київського університетів. Перший декан медичного факультету Харківського університету П. М. Шумлянський був одним з небагатьох професорів, які вживали під час своїх лекцій українську мову [5, с. 971]. Одного разу він навіть прочитав повністю українською мовою вступну лекцію з курсу дієтики [17, с. 215]. Але українська лекція Шумлянського залишилася в історії лише єдиним епізодом.

Протягом дореформеної доби XIX ст. в Харківському і Київському університетах тільки починали пробиватися паростки україністики. Українознавчим питанням і проблемам приділяли увагу лише поодинокі учені-ентузіасты: М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. О. Потебня, А. Л. Метлинський, І. І. Срезневський та деякі інші. В кінці 1840-х рр. на кафедрі російської історії Харківського університету з'явився талановитий учений О. П. Зернін, який став першим тамтешнім істориком, що висвітлював у своїх лекційних курсах окремі аспекти українського минулого, зокрема козацтва [25, с. 96]. До того ж царська державна влада всіляко гальмувала і забороняла вивчення традицій і культур національних меншин імперії. Так, перший попечитель Київського навчального округу Є. Ф. фон Бранке видав наказ ректору університету св. Володимира ретельно наглядати за читанням професорами лекцій з метою, щоб в них не могли «закрастися хибні напрямки, що збуджують любов до якоїсь там вітчизни, яка відокремлюється помилковими думками від коханої нами спільної вітчизни» [28, арк. 1].

До середини XIX ст. викладання більшості планових дисциплін в університетах Наддніпрянської України було в основному забезпечено, хоч і на різному рівні. Педагогічне навантаження професорсько-викладацького складу університетів Російської імперії дореформеної доби XIX ст. визначалося університетськими статутами. Так, за Статутом 1835 р. ординарні і екстраординарні професори мали щотижня читати не менше 8 лекційних годин. Водночас, професору, який виконував обов'язки ректора, дозволялося мати 4 години навчального навантаження на тиждень. Але на практиці означені норми часто не дотримувалися. Деякі професори проводили менше ніж 8 аудиторних годин на тиждень, а навантаження інших суттєво перевищувало норму, іноді досягаючи 12 годин на тиждень [8, с. 243]. Найбільше занять проводили викладачі медичних факультетів. Наприклад, чимало професорів-медиків Київського університету встановлювали для себе від 9 до 12 годин аудиторного тижневого навантаження, в той час як більшість викладачів історико-філологічного, юридичного і фізико-математичного факультетів цього ж вищого навчального закладу визначали собі усього по 5-7 годин навантаження на тиждень, не добираючи часу до законодавчо закріпленої норми [9, с. 36-37].

За правилами викладання, що були прийняті в Київському університеті у листопаді 1834 р., під час читання лекцій професори повинні були дотримуватися духу віри, моральності і державницької політики ро-

сійського царизму [14, арк. 2-3]. У березні 1849 р. ректор Київського університету Р. Е. Траутфеттер видав розпорядження, за яким декани повинні були контролювати проведення аудиторних занять професорами і викладачами з юридичних і політичних дисциплін на предмет відповідності змісту їх лекцій попередньо затвердженим програмам, а також політичної благонадійності і моральних засад [26, арк. 6-7 зв.]. Наприкінці 1840-х рр. реакційні охоронні постанови, розпорядження та інструкції уряду видавалися одне за одним. Керівництво університетів зобов'язувалося ретельно наглядати за діяльністю професорсько-викладацького складу і суворо регламентувати її. Були заведені журнали, в яких професори зазначали тези викладених на лекціях матеріалів, а викладачі, які без поважних причин пропускали заняття, піддавалися грошовим стягненням [8, с. 149]. Під час читання лекцій викладачам заборонялося розповідати про Реформацію, язичництво, скасування рабства, Велику французьку революцію і навіть вживати слово «республіка».

В середині XIX ст. розпочинається вивчення педагогіки для майбутніх викладачів. У 1850 р. в структуру історико-філологічних факультетів була запроваджена кафедра педагогіки, якої до того не існувало в університетах Російської імперії. Міністр П. О. Ширинський-Шихматов зауважував, що викладання цієї дисципліни потрібне, оскільки «професори, не ознайомлені детально з правилами педагогіки, як науки, яку вони не слухали в університеті, не в змозі бути надійними керівниками студентам у застосуванні цих правил до вживання на практиці». З позицією міністра погодився й імператор Микола I [21, стб. 1225-1227]. Внаслідок цього керівництво університетів стало відводити педагогіці важливе місце. Так, Рада Київського університету в 1856 р. прийняла рішення включити цю дисципліну до числа нормативних курсів. Педагогіка викладалася студентам всіх факультетів, окрім медичного [27, арк. 1-2].

Підвищенню рівня навчально-методичної роботи також значною мірою сприяло відносно широке запровадження з кінця 1850-х рр. практичних занять. У першій половині XIX ст. в університетах панівною була лекційна форма викладання. Зовсім рідкісним явищем було проведення практичних і семінарських занять на гуманітарних відділеннях. Крім того, методи читання лекцій часто не приділялося належної уваги, також не існувало чіткого розмежування і виробленого співвідношення між загальними та спеціальними курсами [1, с. 335]. Але з часом в педагогічний процес стали впроваджуватися семінарські, лабораторні та інші види практичних занять. На них розбиралися та аналізувалися нормативно-правові акти і реальні судові справи, літописи і студентські письмові твори, вправи з перекладів з давніх мов, проводилися досліди з фізики і хімії, екскурсії до ботанічного саду. Студенти медичних факультетів під наглядом професорів проводили практичні роботи в лабораторіях, операції на трупах в анатомічному театрі, приймали та лікували пацієнтів в терапевтичній і хірургічній клініках, консультували вагітних жінок тощо [13, арк. 69].

Отже, науково-педагогічна діяльність професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянської України в перші десятиліття їх існування зіштовхувалася з широким колом проблем. Рівень професійної кваліфікації перших науково-педагогічних працівників вітчизняних університетів у переважній більшості був невисоким. Проведенню якісного навчально-методичного процесу перешкоджало й те, що абсолютна більшість іноземних учених, які прибували викладати у вітчизняні університети, не володіла російською мовою, а також протистояння між різними за національним складом професорськими угрупованнями. Негативно впливали на освітню сферу і періодичні загострення політичної реакції царизму.

Але університетська освіта поступово розвивалася й удосконалювалася. Був сформований науково-педагогічний склад університетів, створена необхідна для навчання матеріально-технічна база, відбувався процес становлення педагогічних шкіл. Завдяки зусиллям учених-ентузіастів розбудовувались навчально-допоміжні заклади університетів: бібліотеки, кабінети, лабораторії, обсерваторії, ботанічні сади, клініки тощо. Рівень науково-педагогічної діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянської України поступово зростав протягом всієї дореформеної доби. В першій половині XIX ст. було закладено основи конкурентноздатної системи університетської освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверкиев Д. Университетские отцы и дети / Д. Аверкиев // Эпоха. – 1864. – Январь-Февраль (№ 1-2). – С. 325-349.
2. Авсеенко В. Г. Школьные годы: отрывки из воспоминаний (1852-1863) / В. Г. Авсеенко // Исторический вестник. – 1881. – Апрель (№ 4). – С. 707-734.
3. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). В 2-х томах. Т. 2 (XIX – начало XX вв.) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков : Типография «М. Зильберберг и сыновья», 1912. – 986 с.
4. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1906. – 329 с.
5. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1 (1802-1815 гг.) / Д. И. Багалей. – Харьков : Типография «М. Зильберберг», 1893-1898. – 1204 с.
6. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В. С. Иконникова. – К. : Типография императорского университета св. Владимира, 1884. – 818 с.
7. Вейнберг П. И. Харьковский университет в пятидесятых годах (Из моих воспоминаний) / П. И. Вейнберг // Русское богатство. – 1905. – Февраль (№ 2). – С. 245-258.
8. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Типография императорского университета св. Владимира, 1884. – 674 с.
9. Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие университета св. Владимира (1834-1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Типография императорского университета св. Владимира, 1884. – 59 с.
10. Дашкевич В. Я. Научные связи русского и украинского народов в области медицины / В. Я. Дашкевич // Врачебное дело. – 1954. – № 3. – С. 261-266.
11. Де-Пуле М. П. Харьковский университет и Д. И. Каченовский / М. П. Де-Пуле // Вестник Европы. – 1874. – Кн. 1. Январь. – С. 75-115.
12. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф. 16. – Оп. 281. – Спр. 126.
13. ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 64.
14. ДАМК. – Ф. 16. – Оп. 469. – Спр. 3.
15. Історія Київського університету / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 895 с.
16. Історія Київського університету: 1834-1959 / Відп. ред. О. З. Жмудський. – К. : Видавництво Київського університету, 1959. – 628 с.
17. Лавровский Н. А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Февраль (№ 2). – Отд. II. – С. 197-247.
18. Левицька Н. М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. М. Левицька. – К. : НУХТ, 2012. – 395 с.
19. Литературное наследие Н. И. Костомарова: Автобиография. Стихотворения – сцены – исторические отрывки – малорусская народная поэзия – последняя работа. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1890. – 523 с.
20. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. / И. В. Любарский // Исторический вестник. – 1891. – Август (№ 8). – С. 373-393.
21. Об учреждении в университетах особой кафедры педагогики // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1855). – СПб. : Типография В. С. Балашова, 1876. – Т. 2. – Отд. 2. – Стб. 1225-1228.
22. Онопрієнко В. І. Історія української науки XIX-XX століть: Навч. посіб. / В. І. Онопрієнко. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.
23. Романович-Славатинский О. В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832-1884 гг. / О. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Кн. 2. Февраль. – С. 606-650.
24. Стельмах С. П. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. / С. П. Стельмах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2000. – Вип. 47. – С. 59-63.
25. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Харків : Фоліо, 2004. – 750 с.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 707. – Оп. 14. – Спр. 560.
27. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 22. – Спр. 529.
28. ЦДІАК. – Ф. 708. – Оп. 34. – Спр. 3.
29. ЦДІАК. – Ф. 708. – Оп. 306. – Спр. 141.
30. Чалый М. К. Воспоминания / М. К. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. 27. – Ноябрь (№ 11). – С. 257-280.
31. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Институт истории Украины, 1991. – 172 с.
32. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалей. – Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. – 311 с.

REFERENCES

1. Averkiev D. Fathers and sons of the University / D. Averkiev // Epoch. – 1864. – January-February (No. 1-2). – P. 325-349.
2. Avseenko V. G. School years: fragments of memoirs (1852-1863) / V. G. Avseenko // Historical Messenger. – 1881. – April (No. 4). – P. 707-734.
3. Bagaley D. I. History of Kharkiv city during 250 years of its existence (1655-1905). In 2 volumes. Vol. 2 (XIX to early XX cent.) / D. I. Bagaley, D. P. Miller. – Kharkiv : Printing house «M. Silberberg & Sons», 1912. – 986 pp.
4. Bagaley D. I. Brief sketch of history of Kharkiv university during the first 100 years of its work (1805-1905) / D. I. Bagaley, N. F. Sumtsov, V. P. Buzeskul. – Kharkiv : Printing house of Adolph Darre, 1906. – 329 pp.
5. Bagaley D. I. The study of history of Kharkiv university (from unpublished sources). Vol.1 (1802-1815) / D. I. Bagaley. – Kharkiv : Printing house «M. Silberberg», 1893-1898. – 1204 pp.
6. Biographical dictionary of professors and lecturers of St. Volodymyr imperial University (1834-1884) / Ed. by V. S. Ikonnikov. – Kyiv : Printing house of St. Volodymyr University, 1884. – 818 pp.
7. Weinberg P. I. Kharkiv University in 50s (From my memoirs) / P. I. Weinberg // Russian Wealth. – 1905. – February (No. 2). – P. 245-258.
8. Vladimyrsky-Budanov M. F. History of St. Volodymyr imperial University. Vol. 1. / M. F. Vladimyrsky-Budanov. – Kyiv : Printing house of St. Volodymyr University, 1884. – 674 pp.
9. Vladimyrsky-Budanov M. F. Fiftieth anniversary of St. Volodymyr University (1834-1884) / M. F. Vladimyrsky-Budanov. – Kyiv : Printing house of St. Volodymyr University, 1884. – 59 pp.
10. Dashkevych V. Y. Scientific contacts between Russian and Ukrainian peoples in medicine / V. Y. Dashkevych // Medical Practice. – 1954. – No. 3. – P. 261-266.
11. De-Poule M. P. Kharkiv University and D. I. Kachenovsky / M. P. De-Poule // Messenger of Europe. – 1874. – Book 1. January. – P. 75-115.
12. State Archive of Kyiv City. (hereinafter – SAKC). – F. 16. – Op. 281. – Spr. 126.
13. SAKC. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 64.
14. SAKC. – F. 16. – Op. 469. – Spr. 3.
15. History of Kyiv University / I. V. Verba, O. V. Verbovy, T. Y. Gorban and others; ed. by V. F. Kolesnyk. – Kyiv : Pub. center «Kyiv University», 2014. – 895 pp.
16. History of Kyiv University: 1834-1959 / Ed. by O. Z. Zhmudsky. – Kyiv : Pub. House of Kyiv University, 1959. – 628 pp.
17. Lavrovsky N. A. Vasily Nazarovich Karazin and opening of Kharkiv University / N. A. Lavrovsky // Journal of Ministry of National Education. – 1872. – February (No. 2). – Div. II. – P. 197-247.
18. Levytska N. M. Higher education in humanities in Dnieper Ukraine (2nd half of XIX – early XX cent.) / N. M. Levytska. – Kyiv : NUFT, 2012. – 395 pp.
19. Literary heritage of N. I. Kostomarov: Autobiography. – St. Petersburg : Printing house of M. M. Stasyulevich, 1890. – 523 pp.
20. Lubarsky I. V. Memoirs about Kharkiv University. 1850-1855 / I. V. Lubarsky // Historical Messenger. – 1891. – August (No. 8). – P. 373-393.
21. Concerning the establishment of special departments for pedagogics in universities // Collection of decrees by the Ministry of National Education (1825-1855). – St. Petersburg : Printing house of V. S. Balashov, 1876. – Vol. 2. – Div. 2. – P. 1225-1228.
22. Onoprienko V. I. History of Ukrainian science XIX-XX cent. / V. I. Onoprienko. – Kyiv : Lybid, 1998. – 304 pp.
23. Romanovych-Slavatinsky O. V. My life and academic work. 1832-1884 / O. V. Romanovych-Slavatinsky // Messenger of Europe. – 1903. – Book 2. February. – P. 606-650.
24. Stelmakh S. P. The establishment of professors' corporation in Kharkiv University in the early XIX cent. / S. P. Stelmakh // Messenger of Taras Shevchenko Kyiv National University. History. – 2000. – 47th issue. – P. 59-63.
25. Vasyl Karazin Kharkiv National University during 200 years / V. S. Bakirov, V. M. Duhopelnikov, B. P. Zaytsev and others. – Kharkiv : Folio, 2004. – 750 pp.
26. The Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv city (hereinafter – CDIAKUA). – F. 707. – Op. 14. – Spr. 560.
27. CDIAKUA. – F. 707. – Op. 22. – Spr. 529.
28. CDIAKUA. – F. 708. – Op. 34. – Spr. 3.
29. CDIAKUA. – F. 708. – Op. 306. – Spr. 141.
30. Tchaly M. K. Memoirs / M. K. Tchaly // Kyiv Antiquity. – 1889. – Vol. 27. – November (No. 11). – P. 257-280.
31. Ship N. A. Intellectuals in Ukraine (XIX cent.). Sketch in history and sociology / N. A. Ship. – Kyiv : Institute of history of Ukraine, 1991. – 172 pp.
32. Faculty of law of Kharkiv University during first 100 years of its work (1805-1905) / Ed. by M. P. Chubinsky and D. I. Bagaley. – Kharkiv : Printing house «Printing Art», 1908. – 311 pp.

Scientific and pedagogical activity of Dnieper Ukraine universities' professors and lecturers from 1805 to 1863

V. Zhook

Abstract. The article deals with the problems of establishment and organization of scientific and pedagogical activity Dnieper Ukraine universities' professors and lecturers in the years preceding the Great Reform of 1861. The level of academic professional qualification exemplified with the data about the stuff of imperial universities of Kyiv and Kharkiv is analyzed as well. Another field of research is the system of organizational measures provided by imperial government and the role of the charters of universities in shaping the teaching process on whole.

Keywords: scientific and pedagogical staff, Kharkiv University, Kyiv University, professors, lecturers, higher education.

Научно-педагогическая деятельность профессорско-преподавательских кадров университетов Приднепровской Украины в 1805-1863 гг.

В. В. Жук

Аннотация. В статье исследуются проблемы становления и организации научно-педагогической деятельности профессорско-преподавательских работников университетов Приднепровской Украины в дореформенный период XIX в. Анализируется уровень профессиональной квалификации научно-педагогических кадров Харьковского и Киевского императорских университетов. Рассматриваются организационные мероприятия царского правительства и роль университетских уставов в организации учебно-педагогического процесса.

Ключевые слова: научно-педагогические кадры, Харьковский университет, Киевский университет, профессора, преподаватели, высшее образование.

Філософське осмислення сучасного менеджменту

В. І. Кудlach, А. П. Мажак

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Paper received 18.11.16; Revised 24.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація: У статті досліджується філософське розуміння менеджменту як одного з основних джерел інновацій сучасного суспільства. Розкрито менеджментну парадигму на основі наукових здобутків процесів управління в кібернетиці, теорії систем автоматичного регулювання, суспільній системі. Розглянуто нові управлінські практики контролінгу, організаційного самонавчання, самовдосконалення. Визначено раціональне управління, нове мислення, свободу вибору, особистісні якості як важливі аспекти діяльності сучасного менеджера.

Ключові слова: менеджмент, організація, управління, управлінські практики, особистісні якості

В умовах сучасного постіндустріального суспільства відбувається перехід до наукомістких галузей та технологій, нових форм соціальної інтеграції, контролю та управління. Ринкова економіка XXI ст. потребує усунення чиновників-посередників між виробником і споживачем, заміни їх менеджерами, які визначають напрямки адаптації діяльності галузі відповідно до суспільних трансформацій. Філософські основи менеджменту визначаються як зміст підприємницької діяльності, в якій менеджери проявляють своє ставлення до соціально-технологічних змін, швидкого сприйняття технічних і соціальних новацій, оточуючого середовища, готовність нести відповідальність за працівників та вкладників коштів.

Основи менеджменту як управлінської діяльності розкрито в наукових доробках М. Армстронга[1], Д. Гвішиані [7], Е. Майєра та Р. Манна [11], Ф. Тейлора[15], Г. Саймона [14] та ін. Різні формулювання та підходи окресленої проблематики відобразили у своїх працях учен А. Атаєв[2], І. Бузько[5], Л.Балабанова [3], А. Герасимчук [8], І. Василенко[6], М. Рубцова[13] та ін. Незважаючи на значну кількість публікацій, присвячених менеджменту в соціально-економічних науках, вивчення його гуманітарно-філософських основ потребує подальшого дослідження.

У науковій літературі є різноманітні концепти визначення сутності сучасного менеджменту. Вперше провідну роль менеджменту як управлінського інституту в концепції «людських відносин» визначив відомий економіст і соціолог П.Друкер [9, 10]. Українські дослідники Б. Будзан, М. Туленков обґрунтовують взаємозв'язок менеджменту та управління. В. Будзан вважає, що менеджмент - «це процес управління ресурсами і людьми, який включає певні цілі, планування, організацію, лідерство й контроль, що спрямовуються на досягнення кінцевої мети; це діяльність, яка спрямована на здійснення цього процесу; це певний прошарок (категорія) людей, що професійно займаються цією діяльністю і зосереджені в апараті управління; це мистецтво управління; це галузь науки, тобто теорія, сума знань, накопичених за всю історію розвитку суспільства, що подається у вигляді концепцій, підходів, принципів, методів і способів» [4, с. 32]. На думку М. Туленкова, у менеджменті людина (поряд з важливою її функцією - бути працівником) розглядається, насамперед, як соціальна цілісність, тобто і як функція, і як результат звичок, потреб, інтересів, поглядів, переконань тощо. До предметної сфери менеджменту автор відносить не тільки організаційно-управлінські, але й соціально-психологічні проце-

си, відносини і зв'язки. Менеджмент використовує соціально-психологічні важелі впливу, зокрема такі, як переконання, навчання, порада, особистий приклад тощо[15,с.106].

Менеджмент розглядаємо не тільки як систему ефективних соціально-управлінських технологій, свідомої координації людських дій, упорядкування міжособистісних та соціальних відносин, що проявляються у вигляді цілераціональних дій (згідно теорії М. Вебера). Філософський аналіз сучасного менеджменту визначає його як мистецтво управління, спосіб поведінки з людьми, вироблення вмінь і навиків організації колективної праці, ефективного використання ресурсів, концентрації зусиль на формування особистісних якостей, внутрішньої культури для підвищення якості й ефективності роботи персоналу.

Управлінням називають функцію природно чи штучно організованих систем для підтримання та оптимізації їх властивостей і параметрів ; свідомого впливу на внутрішні і зовнішні процеси; створення розмаїття, цілепокладання, регулювання, обліку. В античні часи Платона і Аристотеля цікавили проблеми управління для успішного ведення державних справ . Так, Арістотель вважав, що філософія управління вивчає причини і форми морально-етичної поведінки як найкращої організації суспільного життя людей . У період Відродження предмет філософії управління і менеджменту наблизився до дослідного і теоретичного природознавства (Ф.Бекон, Т.Гоббс). З розвитком промислових революцій у ряді європейських країн постала проблема організації праці та адміністративної діяльності людей. З тих пір започатковано наукове дослідження та вивчення процесів управління [2, с. 87] . Філософи прагнули до створення цілісних, науково обґрунтованих систем із суб'єкт-об'єктною взаємодією, метою та засобами управління.

У загальнонауковому плані проблеми управління розвиваються в кібернетиці, теорії систем, теорії автоматичного регулювання. Відповідно принципу необхідного розмаїття , згідно вчення У. Ешбі, управління система є різноманітною за своїми станами як і система, якою управляють. Така різноманітність пояснюється можливістю активного впливу на підпорядковану систему. Порядок і різноманітність протистоять один одному. Разом з тим, управління в кібернетиці побудоване на такому протистоянні. Як тільки будь-яка машина почала працювати, в ній з'являється упорядкованість, порядок, які усувають хаос, невизначеність. Порядок забезпечується інформацією. Зменшення різноманітності за допомогою інформації

є важливим методом регулювання. У такому разі поведінка системи стає більш передбачливою.

У суспільстві виділяють культурний рівень управління, де особливу роль відіграють норми, цінності, традиції та інститути. В первісних суспільствах охоронцем культури була групова свідомість, у феодальному додаються церковні, правові і політичні системи управління. З розвитком капіталізму, масового виробництва щораз більшої сили набирає детальна регламентація режиму управлінської діяльності, тобто адміністративна та технічна регламентація. В сучасному розвинутому суспільстві діє багаторівнева система управління: 1) сімейно-особистісні відносини (родичі-діти); 2) навчальні, освітнянські відносини (вчитель-учень, викладач-студент); 3) трудові відносини (керівник-підлеглий); 4) ринкові відносини (продавець-покупець); 5) державне регулювання (об'єкт-суб'єкт); 6) ідеологічні відносини (суб'єкт-суб'єкт) [6, с. 89].

Управління здійснюється через ряд послідовних операцій: підготовка і прийняття рішень (правила, закони, плани, директиви), організація виконання, контроль за виконанням, підведення результатів і оцінка зробленого. Суб'єкт управління має поєднувати науковий та адміністративний підходи, проявляти компетентність (знання справи), діловитість (вміння вести справу). Наука управління вимагає знати зміст таких близьких понять до управління як регулювання і керівництво. Регулювання – здатність системи (несвідомо чи свідомо) зберігати своє функціонування під впливом внутрішніх і зовнішніх дій. Наприклад, в людині такі біологічні системи як кровоносна, м'язова, нервова і т.п. регулюються несвідомо, тут має місце саморегулювання.

У суспільстві ніщо само не регулюється, необхідний вплив для регуляції тієї чи іншої системи. У разі виникнення суперечностей, проблем з обґрунтуванням цілей, проектуванням, прогнозуванням, плануванням, коректуванням, необхідно переходити на вищий рівень регулювання – управління. Управління, на відміну від регулювання, не тільки забезпечує об'єктивно заданий режим функціонування, але й здійснює пошук оптимального режиму в цьому процесі. Цілі суспільства як соціальної системи задаються більш вищою системою, якою займається керівництво. Керівництво ставить і обґрунтовує цілі, визначає необхідні матеріальні та духовні засоби, умови досягнення цілей. Сутність соціального управління – погодження потреб і цілей елементів системи (індивідів, груп людей, організацій, підприємств) з цілями системи взагалі, розподіл завдань і засобів між виконавцями, упорядкування всіх видів діяльності. Керівництво, визначаючи цілі соціальної системи і управління, причинно обумовлює управлінський процес і його специфіку. Керівництво є управлінням управлінням.

Традиційні управлінські практики базувались на суб'єкт-об'єктному підході. Наукова школа Ф. У. Тейлора намагалась ввести в управління чіткий розподіл ролей щодо керуючих і керованих. Керуючий діяв не самовільно, а на чітких, детальних правилах діяльності. Тейлор запровадив на підприємствах систематичний облік та вимірювання. Керівник звільнявся від невласних йому функцій. Якщо кожен займається своєю справою, то виникає гармонія між

керуючим і керованим. Допускається і примусове втілення наукової організації праці [15, с. 76]. Недоліком системи управління Тейлора вважаємо надання керівнику конструюючої активності. Разом з тим керований міг лише активно виконувати приписи, водночас пасивно відноситись до їх змісту. Виконавець, як правило, краще знає свою роботу, ніж керівник, може вносити в ту чи іншу діяльність корисні зауваження, поправки, корективів. До того ж було визначено, що жоден керівник не може безпосередньо контролювати більше, ніж п'ять-шість підлеглих [7, с. 98]. У разі зростання чисельності підлеглих, геометрично зростає кількість можливих комбінацій зв'язку, які потребують контролю. Дж. Грайкунас вивів математичну формулу – *норму керованості*: введення кожного нового співробітника в сферу підлеглих даному керівнику подвоює число потенційних відносин [17, с. 208]. Соціологія організацій виміряла норму керованості і з'ясувалось, що близько 60 % виконуються розпорядження адміністрації, а 30-40 % не виконуються, або не доходять до виконавців [12, с. 359].

Дедалі більше урізноманітнюються управлінські практики. З середини ХХ ст. з'явилася концепція співучасті в управлінні, яка відразу піддалась критиці за формалізм (одні управляють, інші тільки беруть участь). Згодом виникла інша концепція – співуправління. В цьому випадку всі члени співуправління беруть на себе всі існуючі підприємницькі ризики, матеріально і морально відповідають за долю даного підприємства.

Нові управлінські практики формуються в рамках технократичного підходу, тобто влади технократії, під впливом трансформаційних процесів у сучасному суспільстві. У період зростання ролі техніки, технологій, спеціальних знань, менеджери відіграють дедалі більшу роль в організації. Керівник не завжди може дати самостійне заключення з багатьох питань їх діяльності. У той же час менеджер-спеціаліст стає співробітником організації.

Інший тип нової управлінської практики пов'язаний із розширенням контролінгу. Контролінг є контролем, який приносить прибуток. Контролінг – фінансова система, яка допускає нові методи управління витратами. Її завдання – організувати управлінський облік так, щоб було видно залежність величини витрат від певних рішень і тим самим створювати можливість правильно керувати витратами [11, с. 170]. Технократичний підхід здійснює самоуправління співробітників, контролінг – керованість процесів.

В умовах інноваційної економіки з'явилась ще одна управлінська практика – школа організаційного самонавчання. Вона шляхом спостережень і взаємодій вивчає процес появи інновацій. «Основна проблема виникнення і поширення інновацій в тому, що багато потенціальних нововведень не виявляються або не знаходять застосування. У зв'язку з тим, школа навчання пропонує змінити підхід до організації керованих соціальних просторів у фірмі і корпорації з суб'єкт-об'єктного на суб'єкт-суб'єктний... зосереджуючись на способах виявлення інноваційних джерел і швидкого та конструктивного підтримання корисних інноваційних ідей...» [13, с. 53].

Поняття «управління» тісно пов'язане з поняттям «організація». Спеціалісти по-управлінню часто їх не

розрізняють. В загальнонауковому плані організація означає : 1) внутрішню впорядкованість, погодженість, взаємодію диференційованих і автономних частин цілого ; 2) сукупність процесів або дій, що ведуть до утворення і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; 3) об'єднання людей, які діють за певними правилами і процедурами для реалізації поставлених цілей, планів, завдань, програм. Отже, організація – така єдність частин цілого, яка стабільно функціонує.

Управління здійснюється через ряд послідовних операцій : підготовка і прийняття рішень (правила, закони, плани, директиви), організація виконання, контроль за виконанням, підведення результатів і оцінка зробленого. Від суб'єкта управління вимагається компетентність (знання справи), діловитість (вміння вести справу), поєднання наукового та адміністративного підходів.

Наука управління вимагає знати зміст понять близьких до поняття управління, зокрема регулювання і керівництва. Ми інколи отожднюємо управління і регулювання. Регулювання – здатність системи (несвідомо чи свідомо) зберігати своє функціонування під впливом внутрішніх і зовнішніх дій. Наприклад, в людині всі біологічні системи (кровоносна, м'язова, нервова і т. д.) регулюються несвідомо, тут має місце саморегулювання.

Сьогодні в організаціях усе більшого значення набуває діяльність управлінців – менеджерів. Саме ці категорії працівників сприяють утвердженню підприємства на ринку, успіху в конкурентній боротьбі, втіленню нових ідей та результативних стратегій. Менеджер, який володіє широкими знаннями у сфері сучасної економіки, основами інформаційних і комп'ютерних технологій, технікою ділового спілкування з вітчизняними та зарубіжними партнерами, може забезпечити успіх організації, її інноваційний розвиток, сприятливий інвестиційний клімат.

В умовах розвитку ринкових відносин менеджмент активно проникає на українські підприємства. Підприємці зацікавлені у використанні його основних надбань, оскільки це дає змогу чітко визначити організаційні засади, знизити трудомісткість управлінських робіт, оптимізувати чисельність апарату управління, посилити управлінський вплив, зосередити зусилля всіх працівників на досягненні поставлених завдань.

Вважаємо релевантними у діяльності менеджера раціональне управління, новітнє (почасти інтуїтивне) мислення, свободу вибору. Раціональне управління розглядаємо як систему керівництва людьми, в процесі якого досягається максимально високий ефект у вирішенні певних завдань в економічній, політичній та культурологічній сферах [8, с.56]. Воно вимагає від управлінця чіткого окреслення кожного з працівників організації та їх обов'язків. Ефективний менеджмент як раціональний спосіб управління підприємствами, орієнтований на прибуток, вимагає орієнтації на людину (в зовнішньому середовищі – на споживача, у внутрішньому – на персонал). Сьогодні при виробленні теоретичних основ управління здійснюється постійний пошук нових форм і методів раціоналізації управління. У реальному житті системи (людина, машина, колектив і т.д.) не можуть існувати поза зв'язком з навколишнім світом. Система менеджменту

характеризується єдністю, організованістю, наявністю інформаційних потоків та зв'язків, що сприяють створенню її цілісності. Чимало системних зв'язків досить глибоко вивчені. Особливо це стосується соціальних систем, що дає можливість удосконалювати організацію управління народним господарством та суспільством.

Менеджер здійснює управлінську діяльність і вирішує управлінські завдання. Менеджерів можна вважати ключовою ланкою в будь-якій організації. Саме вони забезпечують виконання організацією її основного призначення; проектують і встановлюють взаємодію між окремими операціями та діями; розробляють стратегії поведінки організації в оточенні, що змінюється; забезпечують інтереси осіб і установ, які контролюють та відповідають за результати діяльності організації. Водночас менеджмент є міждисциплінарною наукою, яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи в управлінській виробничій діяльності.

На шляху пошуків неординарних вирішень проблем, коли людина змушена знаходити миттєвий вихід із ситуації, важливими стають не знання і кваліфікація, а особистісні якості, практичний досвід. У багатьох випадках варто дослухатися і до інтуїції як способу пізнання істини, істотного доповнення творчості в діяльності менеджера. Інтуїція відбувається підсвідомо і не вкладається в певні стандарти, однак призводить до створення нових еталонів і норм.

Менеджмент здійснює функціональну свободу вибору (маркетинг, інновації, продуктивність) персоналом, забезпечує вільне спілкування по вертикалі та горизонталі. Менеджмент дає можливість уникнути фінансових потрясінь в умовах ринку. Зрозуміло, що в умовах конкуренції важливішим є не отримання одноразового прибутку, а створення умов для подальшого функціонування підприємства, фірми. Завдяки менеджменту знижується рівень соціальної напруженості, усуваються конфлікти між керівниками і працівниками.

З метою виявлення пріоритетів сучасних студентів – майбутніх менеджерів та формування сучасної моделі менеджера, нами проведено соціологічне дослідження у формі анкетування. Вивчалася думка студентів 3 та 4 курсів технічного університету. Опитано 163 респонденти, студенти інституту економіки та управління. При дослідженні виявлено особистісні риси, якими, на думку студентів, має володіти сучасний менеджер. Згідно результатів опитування, за шкалою пріоритетності, майбутні менеджери визначили першочергово раціоналізм, високий рівень інтелекту та компетентність, далі – відповідальність, творчість, культурно-етична поведінка, свобода вибору, інтуїтивне мислення. Найнижчим показником серед представлених варіантів респондентами обрано вимогливість. Цікаво, що кар'єрний ріст та сімейне благополуччя виявилися однаково важливими для студентів (50/ 50). Опитування підтвердило, що сучасний менеджер має бути розумним, компетентним та відповідальним, з висококультурними моральними чеснотами. Відсутність однієї з якостей негативно позначається на діяльності, унеможлиблює високопрофесійне управління.

Отже, філософія розглядає сучасний менеджмент як соціально-культурну парадигму з демократичними способами ведення діалогу для стабілізації та організаційного розвитку. Менеджмент відповідальний за створення оптимальних соціальних умов, встановлення дієвих комунікацій між організацією і соціальним середовищем. Інноваційність, творчість і науковий

пошук є домінуючими факторами розвитку сучасного менеджменту, який базується на креативних моделях мислення. Постійний розвиток, вдосконалення умінь та навиків є необхідними для запровадження ефективних і гуманістичних технологій управління людьми в сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Армстронг М. Практика управления человеческими ресурсами ресурсами / пер. с англ. под ред. С. Мордовина. - 8-е изд. - СПб. Питер. 2004. - 832 с.
2. Атаев А. Управленческая деятельность: Практика и резервы организации. - М.: Экономика, 1988. - 252 с.
3. Балабанова Л. Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах ринкової економіки: монографія. - Донецьк: [Дон НУЕТ], 2010. - 238 с.
4. Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. - К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2001. - 349 с.
5. Бузько І. Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах сучасного розвитку ринку праці: монографія / І.Р. Бузько, О.В. Вартанова, Г.О. Надьон та ін. - Луганськ: Вид-во СЛУ ім. В. Дала, 2009. - 304 с.
6. Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах Запада. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Логос, 2001. - 200 с.
7. Гвишиани Д. Организация и управление. - М.: Экзамен, 2003. 320 с.
8. Герасимчук А., Філософські основи менеджменту і бізнесу: Курс лекцій/ Тимошенко З.І., Шейко С. Навч. посібник. - К.: Вид-во Укр.-фін. ін-ту менедж. і бізнесу, 1999. - 111с.
9. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке: Пер. с англ. - М.: Вильямс, 2001. - 340 с.
10. Друкер П. Практика менеджмента / Пер. с англ. - М.: Вильямс, 2007. - 398 с.
11. Манн Р., Майер Э. Контроллинг для начинающих. Система управления прибылью: Пер.с нем. Ю.Жукова Изд. 2-е, перераб. и доп. - М.: Финансы и статистика, 2004. - 218 с.
12. Пригожин А. Управляемость организации // Прикладная социология и менеджмент. - М., 1998. - С.347-368
13. Рубцова М. В. Управляемость во взаимодействии субъектов: традиционные и новые практики // Социологические исследования. - 2011. - № 8. - С. 46-53.
14. Саймон Г., Смитбург Д., Томсон В. Менеджмент в организациях: Сокр. пер. с англ. - М.: Экономика, 1995. - 335 с.
15. Тейлор Ф. Научная организация труда / Пер. с англ. А.И. Зак, Б.Я. Зак.; Предисловие П.М. Керженцева. - М.: Транспечать, 1925. - 276 с.
16. Туленков М. Концептуалізація понять «менеджмент» і «управління» в сучасному науковому дискурсі // Політичний менеджмент. - 2009, №3. - С.101 - 111.
17. Щербина В. Социальные теории организации. - М., 2000. - 264 с.

REFERENCES

1. Armstrong, Michael A handbook of human resource management practice. - 10th ed. p.cm. Printed and bound in Great Britain by Cambridge University Press. 1928. - 982 p.
2. Ataev A. Upravlencheskaia deiatelnost: Praktyka y rezervy orhanyzatsyy. - M.: Ekonomika, 1988. - 252 s.
3. Balabanova L. Stratehichne upravlinnia personalom pidpriemstva v umovakh rynkovoї ekonomiky: monohrafiia. - Donetsk: [Don NUET], 2010. - 238 s.
4. Budzan B. Menedzhment v Ukraini: suchasnist i perspektyvy. - K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko „Osnovy”, 2001. - 349 s.
5. Buzko I. Stratehichne upravlinnia personalom pidpriemstva v umovakh suchasnoho rozvytku rynku pratsi: monohrafiia / I.R. Buzko, O.V. Vartanova, H.O. Nadon ta in. - Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2009. - 304 s.
6. Vasilenko I. A. Administrativno-gosudarstvennoe upravlenie v stranah Zapada. - Izd. 2-e, pererab. i dop. - M.: Logos, 2001. - 200 s.
7. Gvishiani D. Organizatsiya i upravlenie. - M.: Ekzamen, 2003. 320 s.
8. Herasymchuk A., Filosofski osnovy menedzhmentu i biznesu: Kurs lektsii/Tymoshenko Z.I., Sheiko S. Navch. posibnyk./ K.: Vyd-vo Ukr.-fin. in-tu menedzh. i biznesu, 1999. - 111s.
9. Drucker P. Management Challenges for the 21st Century by - A Revie Walter J. Geldart, MEng., M. Div. - September, 1999
10. Drucker P. The Practice of Management. - Harper Collins, 2010p
11. Mann R., Mayer E. Controlling für Einsteiger Ringeinband. - Deutsch: Haufe Verlag, 1995
12. Prigozhin A. Upravlyaemost organizatsii / Prikladnaya sotsiologiya i menedzhment. - M., 1998. - S.347-368
13. Rubtsova M. V. Upravlyaemost vo vzaimodeystvii subektov : traditsionnye i novye praktiki // Sotsiologmcheskie issledovaniya. - 2011. - № 8. - S. 46-53.
14. Simon H., Smithburg D., Thompson V. Public administration, New York: Knopf, 1950
15. Taylor F. The Principles of Scientific Management, New York, NY, USA and London, UK: Harper & Brothers. 1911. - 156 p.
16. Tulenkov M. Kontseptualizatsiya understand "management" i "upravlinnya" in Suchasnyj Naukova diskursi // Politichny management. -2009, №3. - P.101 - 111.
17. Scherbina V. Sotsialnye teorii organizatsii. - M., 2000. - 264 s.

Philosophical understanding of modern management

V. Kudlach, A. Mazhak

The article deals with the study of the philosophical understanding of management as one of the main sources of modern society innovation. The management paradigm is shown on the basis of research results of management processes in cybernetics, the theory of automatic control systems and the public system. New management practices of controlling, self-organizing and self-improvement are described. Rational management, new thinking, freedom of choice, personal qualities are determined as important aspects of the modern manager activity.

Key words: management, organization, management practices, personal qualities.

Философское осмысление современного менеджмента

В. Кудляч, А. Мажак

В статье исследуется философское понимание менеджмента как одного из основных источников инноваций современного общества. Раскрыто парадигму менеджмента на основе научных достижений процессов управления в кибернетике, теории систем автоматического регулирования, общественной системе. Рассмотрены новые управленческие практики контроллинга, организационного самообучения, самосовершенствования. Определены рациональное управление, новое мышление, свобода выбора, личностные качества как важные аспекты деятельности современного менеджера.

Ключевые слова: менеджмент, организация, управление, управленческие практики, личностные качества.

Освітні інституції у сучасній культурі: філософський аспект

В. В. Сагуйченко

Кафедра філософії, Харківський Національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, Харків, Україна
Corresponding author. E-mail: valentina.sag@ukr.net

Paper received 17.11.16; Revised 23.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Анотація: Досліджуються освітні інституції у досвіді марксистської теоретичної рефлексії, у площині сучасної комунікативної філософії та культурологічний поворот у дослідженні освітніх інституцій у сучасних соціокультурних контекстах, адже культурологічний підхід до формування нових освітніх стандартів і навчальних програм може допомогти реформуванню освітніх інституцій у площині гуманізації освітньої діяльності. Реалізації такого важливого завдання допоможе сприймати цінності і культурні надбання своєї країни і поважати представників інших культур.

Ключові слова: освіта, філософія освіти, культура, комунікації, реформування освіти.

Вступ. Освітня система України проходить складний шлях реформування своєї галузі. Науковці, експерти, практики звертаються до кращого світового досвіду з питань реформування освіти. Освітні інституції є широким колом для дослідження філософів, культурологів, педагогів, економістів, психологів, фахівців з державного управління освітою, політологами вивчається освітня політика. Цією же проблематикою займається окремий розділ філософської науки – філософія освіти. У цьому контексті для нашого дослідження, починаючи аналізувати теоретично-методологічні засади освітніх інституцій у сучасній культурі, є доцільність розглянути освітні інституції у досвіді марксистської теоретичної рефлексії, у площині сучасної комунікативної філософії та культурологічний поворот у дослідженні освітніх інституцій.

Аналіз досліджень і публікацій. Реформування системи освіти за принципами Болонського процесу, потреба у якісній кваліфікованій робочій силі, спроможній витримувати конкуренцію у глобалізованому світі, підіймають питання доступності якісної освіти для більшості людей, поряд з питаннями справедливості та нерівності отримання освіти і подальшого розширення, що спричинені різними обставинами, в тому числі і освітніми інституціями, на чому вже акцентував автор цієї статті та педагоги, що спіралися на досвід теоретиків марксизму [13; 14, с.126-131]. Більшість дослідників зупиняються на соціально-економічній нерівності. Так, сучасне українське дослідження досліджувало застосування фінансового інструментарію та практику застосування бюджетних важелів у процесі подолання бідності. Висновок, який зробили українські вчені: «подальше вирішення проблеми бідності в Україні безпосередньо залежить від суспільного сприйняття гостроти цієї проблеми та громадської активності, спрямованої на її вирішення, а також від усвідомлення важливості подолання бідності урядовими структурами та адекватності заходів, які вони вживають» [15, с.5]. Інше дослідження розглядає соціально-економічну нерівність крізь призму впливу політики, на основі чого сформульовано цілісний підхід до подолання нерівності у суспільстві. Доводиться доцільність перенесення основного акценту політики зі зменшення нерівності за доходами на забезпечення рівного доступу до ресурсів та послуг соціальної сфери для різних груп населення та територій. Вони пропонують впливати на нерівність через політику доходів, політику ринку праці, підвищенням якості та доступності послуг соціальної сфери, полі-

тику соціального захисту та соціального залучення. Актуальними стають розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог, регіональна політика та розвиток місцевого самоврядування. Автори цього дослідження акцентували значну роль політиці у сфері освіти, як одного з головних критеріїв підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери. Освіта, як соціальний інститут, має кілька напрямів саморозвитку через освітню систему, освітнє середовище, освітній простір. Для кожної сфери можуть бути визначені власні індикатори щодо пом'якшення соціальної нерівності, які, у підсумку, повинні нівелювати вплив соціокультурного, територіального й економічного бар'єрів та коригувати такі основні співвідношення, як «доступність-якість» та «якість-доступність» [11, с.2, 316, 317]. Важливо підкреслити, що актуальність цієї теми акцентовано у 2016 році на 31 Міжнародному Гегелівському конгресі у Бохумі (Німеччина), де автор цієї статті приймав участь [22, с. 88-89]. При цьому не будемо забувати, чим для нас у широкому сенсі є освіта. Дослідження М.Култаєвої з питань змісту та призначення освіти, яка спирається на визначення німецьких філософських словників, акцентує на освіті як принципіальній орієнтації цілісного людського буття (інтелекту, волі і почуттів) в цілісності буття, світу, що надає всьому зустрічному просторову визначеність, міру і сенс. Адже для нас важливими залишаються механізми формування і самоформування людини. Дослідник підкреслює широке значення німецької освітньої категорії «Bildung» як саме виховання, освіти, культури. При чому, вона застерігає від ототожнення з утопічним візіонерством, що було характерним для посткомуністичного світу, і відкидало перспективне бачення, адже категорія «Bildung» була певним часом годувальницею класичного а потім і догматизованого марксизму з його вченням про формування «нової людини» [7, с. 8,13].

Мета дослідження: розглянути освітні інституції через досвід марксистської теоретичної рефлексії у контексті філософського дискурсу, через досвід сучасної комунікативної філософії, розглянути культурологічний поворот у дослідженні освітніх інституцій.

Виклад основного матеріалу. Матеріали ЮНЕСКО 1988 року визнають деяких педагогів, як великих мислителів, що вплинули на освітні інституції і нашого сьогодення. Серед них Марія Монтессорі, Джон Дьюї, Антон Макаренко, Георг Кершенштейнер. Для нас і сьогодні важливими і актуальними є

питання раннього розвитку, особистісно орієнтованої освіти, ефективності діяльності шкіл, оптимальне співвідношення індивідуального і колективного, вплив трудового виховання на становлення особистості. Отже, зробимо невеликий екскурс у спадщину цих великих не тільки педагогів, але і філософів. Марія Монтессорі акцентувала на ранньому розвитку дитини, не поділяючи її на талановиту чи маючу певні медичні діагнози, створюючи на майбутнє передумови для інклюзивної освіти. Італійська дослідниця підкреслювала значення свого головного принципу. А саме: створення розвиваючого середовища для дитини, надання можливості вільного вибору, що надає простору для самореалізації, самостійності. Головне - допомогти дитині зробити самому певні дії, певні вчинки, певний вибір. У своєму дослідженні Марія Монтессорі підіймає і такі складні поняття як свобода і дисципліна: «ми називаємо людину дисциплінованою, коли вона володіє собою і вміє погоджувати свою поведінку з необхідністю слідувати тому чи іншому життєвому правилу. Це поняття активної дисципліни нелегко усвідомити і засвоїти, але воно заключає у собі великий виховний принцип, вісьма відмінний від безумовного і не терплячого заперечень вимог нерухомості» [8, с.12]. Монтессорі підкреслює необхідність розвитку у дитини умінь досягати своїх індивідуальних цілей і бажань, адже все це – етапи виховання у дусі незалежності. Найчастіше, як свідчить М. Монтессорі, ми прислужуємо дітям. І це не тільки акт догідливості у відношенні до них, але і пряма шкода, адже цим можна заглушити їх корисну і самостійну діяльність [8, с.16].

Прививаючи дітям звичку до самообслуговування, розвиваючи трудові навички, ми маємо згадати внесок австрійського дослідника Георга Кершенштейнера, який бачив всебічний розвиток особистості дитини через трудову школу, через послідовну підготовку сумлінного відношення до виконання роботи, слідувати за авторитетом. Виховання через повсякденну працю, яка має відігравати провідну роль в умовах школи. Тож і школа повинна стати трудовою. Але дослідник підкреслював відмінності у розумовій і фізичній праці, передумови до яких закладаються ще зі школи і впливають на майбутнє учнів [19]. Ці висновки перегукуються зі ствердженням американського дослідника, представника прагматичної педагогіки Джона Дьюї з його концепцією залучення до практичної діяльності, трудової діяльності, соціалізації через практичну діяльність. Вчений у визначенні трудової школи не протиставляв освіту і працю. Він пропонував інтереси особистості реалізувати через практичну діяльність для пізнання культурного і ціннісного життя. Джон Дьюї підкреслював: те, що самий уважний і розумний батько бажав би бачити у своєї дитини, того же суспільство вправі вимагати для всіх своїх дітей. Інший ідеал для наших шкіл був би вузьким, непридатним і він порушував би наш демократичний устрій. Все, що суспільство створило для себе, воно за посередництвом школи пропонує у розпорядження своїх майбутніх членів. Всі свої кращі роздуми про себе самого воно надіється здійснити за посередництвом нових можливостей, що таким чином відкриваються для нього самого у майбутньому. У

цьому, як підкреслює Д. Дьюї, індивідуалізм і соціалізм однакові. Тільки будучи справедливим з питань повного росту всіх особистостей, що складають це суспільство, воно, суспільство має хоч яку небудь можливість залишатися вірним самому себе у всіх випадках. У такому контексті ніщо не відіграє такої ролі як школа [20]. Узагальнюючи, вчений підкреслював, що зміни у засобах і змісті освіти є наслідком зміненого суспільного становища і прагненням задовольнити потреби нового суспільства, що утворюється, у такій же мірі як і зміни, що відбулися у видах виробництва і торгівлі.

Якщо перейти до порівняння у марксистській рефлексії, то у К. Маркса знаходимо: «батькам і підприємцям ні у якому разі не можна дозволяти використання праці дітей і підлітків, якщо ця праця не сполучається з вихованням» [4, с.198]. У своїй Інструкції до делегатів I конгресу Товариства робочих він сформулював концепцію виховання дітей, починаючи її з свого відношення до праці дітей і підлітків, де він підкреслював «ми вважаємо тенденцію сучасної промисловості залучати дітей і підлітків до участі у великому ділі суспільного виробництва прогресивною, здоровою і законною тенденцією, хоча при капіталістичному устрою вона має і уродливі форми» [4, с.197]. Він підкреслює, що при розумному суспільному устрою кожна дитина з 9-літнього віку повинна стати виробничим робітником як і доросла людина, яка підкоряється загальному закону природи, а саме: щоб їсти, треба працювати, працювати не тільки головою, але і руками. Права дітей необхідно захищати і в тому числі і до доступу до початкового навчання, раніше ніж 9 років. Підрозділяючи дітей на вікові групи К. Маркс, пропонував граничні терміни для праці: для 9-12-річних 2 години, для 13-15-річних 4 години, для 16-17-річних 6 годин у майстерні або на дому. Значну роль він надавав суспільству, яке мало обов'язки з питань захисту дитинства. Під вихованням розробник соціальної теорії мав на увазі розумове виховання, фізичне виховання, технічне навчання, яке знайомить з основними принципами всіх процесів виробництва і одночасно дає дитині чи підлітку навички поведінки з найпростішими знаряддями всіх виробництв. Дослідник акцентував на поступовому ускладненню курсу розумового і фізичного виховання, технічного навчання у відповідності з віковими відмінностями. Пропонував використовувати витрати на технічні школи шляхом продажу їх продукції. Застерігав від використання на шкідливих для здоров'я виробництвах та у нічний час всіх осіб з 9 до 17 років. Він підкреслював, що поєднання оплачуваної продуктивної праці, розумового виховання, фізичних вправ, політехнічного навчання підніме робочий клас значно вище рівня аристократії і буржуазії. [4, с.197]. У іншому дослідженні теоретики марксизму теж акцентують на суспільному характері виховання, підкреслюючи безоплатний принцип навчання для всіх дітей і поєднання виховання з матеріальним виробництвом, можливість всебічно використовувати свої всебічно розвинуті здібності. І це можливо тому, що виховання повинно надати молоді можливості швидко засвоювати на практиці всю систему виробництва, переходити по чергові від однієї галузі виробництва до іншої, у

залежності від потреб суспільства або від їх особистісних нахилів. [10, с.419-459]. Ми відразу згадуємо досвід ще одного педагога із списку ЮНЕСКО, а саме А. Макаренка, який у своїх навчальних закладах використовував цей підхід у вихованні своїх складних учнів. Крім цього, А. Макаренко широко відомий з питань виховання особистості у колективі і через колектив. Він акцентує: «Виховуючи окрему особистість, ми повинні думати о вихованні всього колективу. У кожному нашого впливі на особистість цей вплив обов'язково має бути і впливом на колектив. І навпаки, кожен наш дотик до колективу обов'язково буде й вихованням кожної особистості цього колективу. Колектив об'єднує людей не тільки за спільною метою, але і у спільному труді і у загальній організації цієї праці. Співвідношення спільної і приватної мети не є відношення протилежності, а тільки відношення загального (значить, і мого) до приватного, яке, залишаючи тільки моїм, буде підсумовуватися у загальне у особовому порядку» [9, с.47, 48].

Наша цивілізація, яку називають і суспільством ризику, суспільством знань, інформаційним суспільством, відмічається зростанням ролі і впливу різних форм масових комунікацій, а саме: неформальної освіти, релігії, пропаганди, масової культури, реклами, масових акцій не тільки на дорослих, здатних до адекватних дій, але і на дітей і молодь. Тому важливо дослідити освітні інституції через площину сучасної комунікативної філософії. Знайомство з кращими світовими освітніми інституціями дозволяє акцентувати увагу на освітній системі Фінляндії, країні, яка спромоглася підтримувати великий конкурс на педагогічні спеціальності на протязі сорока років реформування своєї системи освіти. Для цієї країни важливо відібрати на учительські спеціальності людей не тільки з гарними знаннями, а головне – здатними до комунікацій у майбутній професії з усіма суб'єктами навчально-виховного процесу. Значну роль нормативно-правові документи України надають комунікаціям з батьківською громадськістю, органам місцевого самоврядування, зростає роль сучасних інформаційно-комунікативних технологій у навчальних закладах. Педагогічний процес в освітніх інституціях – це організовані або неформальні комунікації. Інновації в освітній сфері характеризувалися зміною парадигм: змінилася парадигма суб'єкт – об'єктна на суб'єкт-суб'єктну, що стосується у першу чергу до їх комунікативного наповнення [6, с.292]. Сучасні педагоги намагаються не давати готових прописних знань, оцінок, а спонукають до зворотного зв'язку, пошуку істини, скоріше виступати у ролі тьютора, консультанта, допомагають впроваджувати індивідуальну освітню траєкторію розвитку особистості, що узгоджується з етикою комунікативного дискурсу Юргена Хабермаса [17, с. 104]. Дослідження педагогів, психологів, філософів освіти все частіше звертають увагу на важливість комунікацій як інструменту засвоєння навколишнього світу. Діяльність освітньої комунікації акцентує на особистісному, діяльнісному, культурологічному, системному підходах до освіти з врахуванням особистісного розвитку у всіх видах взаємодії, зв'язках з культурою з усіма соціокультурними контекстами.

Проблемами комунікації займалися відомі філософи: Т.Адорно, К.-О.Апель, М.Бубер, М.М.Бахтін, Л.Вітгенштейн, Л.С.Виготський, Н.Луман, Х.Г.Гадамер, Ю.Хабермас, К.Ясперс, наші вітчизняні дослідники, серед яких М.І. Бойченко, А.Єрмоленко, Л.Ситниченко, В.Г.Табачковський та багато інших зарубіжних та українських філософів. Вчені досліджували різнопланові контексти комунікативної філософії. П.Сорокін досліджував «світ понять» у трактовці «соціального». М.М.Бахтін зосереджувався на діалогізмі у процесі комунікації. Карл Ясперс підкреслював значення волі до екзистенціальної комунікації. М.Шелер відомий як засновник феноменології симпатій. М.Вебер досліджував об'єднуючі контексти індивідів і суспільства. Сьогодні, як акцентує А.Єрмоленко, для комунікативної філософії і суспільства важливо обґрунтування моральних норм. [3]. Для освітніх інституцій ці всі ствердження філософів також є актуальним у щоденній практичній діяльності. Становлення особисто орієнтованої парадигми в освіті у першу чергу змінило ролі педагогічної взаємодії. Діалогічні форми спілкування в освітніх інституціях, уміння спілкуватися як здатність чітко й упевнено висловлювати свої думки й почуття за допомогою різних засобів і в різній формі, співпраця як здатність ефективно працювати разом з іншими, співчуття як здатність співпрацювати з іншими й відповідно діяти, громадянська свідомість як здатність конструктивно взаємодіяти з суспільством і брати участь у процесах, які підтримують його життєдіяльність – ось далеко неповний перелік якостей, що необхідні нашому суспільству, і на яких акцентує увагу відомий англійський експерт з питань освіти Кен Робінсон і інші дослідники освіти і комунікацій [5, с.138, 139]. В тому числі мати школи, в яких кожна дитина матиме можливість своїм власним шляхом задовольняти свою допитливість і свій інтерес, постигати життя у всьому його різноманітті. Школа стане місцем інтелектуальної, художньої, творчої, атлетичної діяльності, де кожен учень отримає те що він хоче і в тому об'ємі, який він забажає [2]. У цьому контексті важливо підкреслити: поняття комунікації включає не тільки мовлення і ствердження, але і дії, поступки, діяльність, переживання та їх проявлення [16]. Філософія освіти все частіше виступає як поле для дискурсу представників різного наукового знання, серед яких крім філософів, педагоги, психологи, соціологи, культурологи, економісти, фахівці з державного управління. Все частіше ми досліджуємо соціокультурний контекст освіти, що і підтверджує зв'язок освітніх інституцій з культурою, суспільством. Але поява культурології як навчальної дисципліни в освітніх інституціях України, зокрема у вищих навчальних закладах, пов'язана із створенням нової системи незалежної України як альтернатива навчальним курсам діалектичного і історичного матеріалізму і відповідь на необхідність реалізації оновлення гуманітарної складової в освітніх інституціях країни. До того ж ми погоджуємося з дослідженням Девіда Хезмондалаш у його ствердженні, що «разом з культурою в сучасному суспільстві з'являється поняття культурної індустрії, які більше ніж всі інші види виробництва, залучені у виробництво і розповсюдження продуктів, а саме текстів, що

впливають на наше розуміння світу» [18, с.16]. Дослідник акцентує на складному, опосередкованому, найчастіше непрямому характері цього впливу інформаційних текстів газет, програм новин, документальних і художніх фільмів, аналітичних матеріалів, а також розваг. У таких складних соціокультурних контекстах різноманітна продукція культурної індустрії є вагомим фактором нашого життя і дітей і дорослих.

Висновки. У всіх своїх роботах, де підіймалися питання освіти і виховання, розробники теорії марксизму сповідували ідеї суспільного, громадянського виховання дітей. Вони пропонували відокремити школу від церкви, поєднати виховання з матеріальним виробництвом, акцентували на виведення освіти і науки з під впливу державних структур. Теоретики пропонували подолати підкорення людини суспільному розподілу праці саме через освіту і виховання. Ці ідеї і принципи певним часом використовували, не приймаючи їх критично. А певним часом так же не критично відкинули і всю теорію, вважаючи її утопією. Але слід пам'ятати: появі марксизму в цілому і марксистської філософії зокрема сприяло багато факторів і різні історичні події. А саме: матеріалістична філософія, великі наукові відкриття, технічні досягнення, розчарування порушених ідеалів французької революції, наростання соціальних і класових конфліктів, криза традиційних сталих буржуазних цінностей. На цьому ґрунті і з'явилася очікувана соціальна теорія, що намагалася вирішувати у першу чергу питання соціальної справедливості, в тому числі і з питань освіти і виховання. Ці питання також є актуальними і для нашої сучасної освіти у глобалізованому світі, і яка все більше сприяє появі та поглибленню фактичної соціальної нерівності аніж нівеліре її. Невипадково нові законодавчі документи України, зокрема, концептуальні засади реформування середньої освіти «Нова українська школа» серед своїх пріоритетів і ключових компонентів передбачають педагогіку, що ґрунтується на партнерстві між учнями, учителями і батьками, наскрізний процес виховання, який формує цінності, справедливий розподіл публічних коштів, який забезпечує рівний доступ усіх дітей до якісної освіти. Цей документ пропонує дискусію з питань нового змісту освіти, заснований на формуванні компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в суспільстві [12].

І для практичної реалізації документу у нагоді будуть теоретичні здобутки американської прагматичної педагогіки Джона Дьюї, з його передумовами для філософії громадсько-активної школи, особистісно зорієнтованої освіти, педагогіка раннього розвитку, необхідність надання своєчасного доступу до якісної освіти, що запропоновано італійською дослідницею Марії Монтесорі, концепція трудової школи австрійського педагога Георга Кершенштейнера, принципи виховання шкільного колективу Антона Макаренка. Важливо підходити до цих теоретичних досліджень не з позиції актуальної політики, ідеології, а прислухатися до позиції ЮНЕСКО, яка визнає дослідження цих педагогів актуальними вже на протязі ста років. Важливо звернути і на помилки, які були характерними для педагогіки радянського періоду [13]. Тому

цікавим бачиться подальше дослідження і інших положень видатних педагогів через досвід марксистської рефлексії з питань освіти і виховання у контексті справедливості і доступності, що є актуальним у складних соціокультурних контекстах епохи постмодерну [21]. Сучасні освітні інституції – це взаємодія багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Найголовніше, що сучасний освітній процес, –це процес соціалізації особистості, цілі і форми якої визначає соціум, регулює держава. Освіта виступає формою адаптації дитини, учня, студента, дорослого до соціальної реальності відповідно до соціокультурних контекстів, які у свою чергу мають тенденцію до змін у глобалізованому світі. Освіта допомагає здійснити особистісні мрії, цілі, забезпечуючи нас науковими знаннями, навичками, уміннями жити у суспільстві, застерігає від забуття своєї культури, національних традицій. Освітні інституції сьогодення характеризуються запровадженням сучасних інформаційно-комунікативних технологій, використанням у навчальних цілях інтернету, розповсюдженням дистанційної форми навчання. Але головним є не передача знань, а характер взаємодії між учнями і викладачами, де вони є частиною спільного буття. Якщо ці комунікації працюють, то і здійснюється головна функція комунікації: стимулювання до практичних дій, діяльності, особисто орієнтованого навчання, саморозвитку, життєтворчості, прагнення до якісної освіти, трудового навчання, ефективності навчання, свідомого вибору майбутньої професії.

Враховуючи небезпечність впливу масової культури на молодь, документами Міністерства освіти і науки передбачається посилення культурної складової у навчально-виховному процесі. Так, Проектом Закону України «Про освіту», враховуючи рекомендації Європейського парламенту і Ради Європи від 18.12.2006 року щодо формування ключових компетентностей ціложиттєвої освіти, запропоновано введення нових стандартів, серед десяти ключових є і обґрунтування культурної складової. «Загальнокультурна грамотність передбачає здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі висловлення, смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Цей компонент, не заперечуючи такі усталені компетенції як математична грамотність, екологія і здоров'я, уміння навчатися впродовж життя, знання рідної, державної мови і іноземних мов, підприємливість, природничі науки і технології, соціалізація, передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших» [12, с.14-19]. Це і перегукується з європейськими еталонними рамками, де акцент на обізнаності та самовираженні у сфері культури, а саме знання державного та європейського культурного спадку та його місця в світі через знання видатних культурних праць, в тому числі популярної сучасної культури, розуміння культурного та мовного різноманіття Європи та інших частин світу, бажання збереження його та важливості естетичних факторів у повсякденному житті. Європейський документ підкреслює необхідність: чітке розуміння своєї власної культури та культурна усвідомленість можуть бути основою для

сприйняття та поваги до різноманітних культурних проявів, а позитивне ставлення включає творчий підхід та бажання сприяти естетичному вираженню через мистецьке самовираження та участь у культурному житті. Еталонними рамками передбачено критичне мислення, творчість, ініціативність, вміння вирішувати проблеми. Оцінка ризику, вміння приймати рішення та вміння конструктивно керувати емоціями. А це все важливо для всіх основних компетенцій. [23, p.6,13,14]. Тому важливо підкреслити необхідність для сучасного суспільства у інтеграції гуманітарного

знання, і це завдання повинна виконати культурологія як наука про культуру. Необхідно відмітити, що поєднує дві важливі і рівноцінні для освітньої діяльності складові – культуру і освіту. Освіта не зводиться до простої обробки інформації, до розподілу знань за окремими категоріями. Як акцентує дослідження Джерома Брунера, ціль освіти – допомогти учням у створенні смислів, які припускають розуміння людиною традицій і цінностей культури [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Джером Брунер. Культура образования. Пер. с англ. Л.В.Трубицина, А.В.Соловьев. М.: Просвещение. – 2006. – 223 с.
2. Джон Холт. Причины детских неудач / Перевод с англ. – СПб: «Кристалл», «Дельта». – 1996. – 448 с.
3. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: підручник / А.М.Єрмоленко. – К.: Лібра. – 1999. – 488 с.
4. К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Издание второе. Гос. издат. политической литературы. Москва. – 1960. Т.16. – 497 с.
5. Кен Робінсон і Лу Ароніка. Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту / переклад з англ. Ганна Лелів. – Львів: Літопис, 2016. – 258 с.
6. Клепко С.Ф. Інтегративна освіта і поліморфізм знання / С.Ф.Клепко. – Київ-Полтава-Харків: ПОІПОП, 1998. – 360 с.
7. Култаева М.Д. Категория «BILDUNG» в немецкой философской традиции, или размышления о смысле и предназначении образования // М.Д.Култаева // Постметодика. – №1(23). – 1999. – С.8-13.
8. М. Монтессори. Помоги мне сделать это самому/Сост. вст. статья М.В.Богуславский, Г.Б.Корнетов. – М.: Издат. дом «Карапуз», 2000. – 272 с.
9. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8-ми т. Т.4. – М.: Педагогика. – 1984. – 400с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е – изд. – Т.4. – М.: Государственное издание политической литературы, 1955. – 607 с.
11. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. – 2012. – 404 с.
12. Нова школа. Простір освітніх можливостей. Проект для обговорення. Міністерство освіти і науки України. 2016. – 34 с.
13. Пинкевич А.П. Педагогика и марксизм. Издательство «Работник просвещения». – Москва. – 1930. – 206 с.
14. Сагуйченко В.В. Соціальне розшарування як відповідь на культурні виклики пізнього Модерну // В.В.Сагуйченко // Грані №2(130). – С.126-131.
15. Фінансові важелі подолання бідності в Україні: монограф. [О.П. Кириленко, І.І. Білоус, Б.С. Малиняк та ін.]; за ред. О.П. Кириленко. – Тернопіль: ТНЕУ, 2010. – 432с.
16. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс // Першоджерела комунікативної філософії. – К.:Либідь. – 1996. – С. 84-91.
17. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. – 2000. – 380 с.
18. Хезмондалш Д. Культурные индустрии [Текст] / пер. с англ. И.Кушнаревой. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики. – 2014. – 456 с.
19. Georg Kerschensteiner. Der Begriff der Arbeitsschule. [S.l.] outlook Verlag 2011. – 128 S.
20. John Dewey. The school and society. New York. Teachers College Press, cop. 2009. – 150 p.
21. Peter Koslowski. Die postmoderne kultur : gesellschaftlich-kulturelle Konsequenzen der technischen Entwicklung. München : C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1988. – 192 p.
22. Sahuichenko V. Hegels Bildungsphilosophie und ihre Relevanz bei der Transformation von Bildungsinstitutionen im postsowjetischen Raum. Abstracts 31 Internationaler Hegel-Kongress der Internationalen Hegel-Gesellschaft. Zum Abschluss der Ausgabe: G.W.F. Hegel, Gesammelte Werke. 17 bis 20 Mai 2016. Ruhr-Universität Bochum. Deutschland. – S. 88-89.
23. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. [Electronic resource]. Access mode: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=ES>.

REFERENCES

1. Jerome Bruner. Culture Education. Trans. from English. L.V. Trubitsina, A.V. Solovev. M.: Education. – 2006. – 223 p.
2. John Holt. Causes of children's failures / Trans. with English. – St. Petersburg: "Crystal", "Delta". – 1996. – 448 p.
3. Ermolenko A.M. Communicative practical philosophy: the textbook / A.M. Ermolenko. – K.: Libra. – 1999. – 488 p.
4. K. Marx and F. Engels. Works. Second Edition. State Publishing House political literature. Moscow. – 1960. T.16. – 497 p.
5. Ken Robinson and Louis Aronica. School of future. The revolution in your school that will forever change the education / Translation from English. Anna Leliv. – Lviv: Chronicle, 2016. – 258 p.
6. Klepko S.F. Integrative education and knowledge polymorphism / S.F. Klepko. – Kyiv– Kharkiv– Poltava: POIPOP, 1998. – 360 p.
7. Kul'taeva M.D. Category «BILDUNG» in the German philosophical tradition, or a reflection on the meaning and purpose of education // // M.D. Kul'taeva. Postmetodika. – №1 (23). – 1999. – S.8– 13.
8. Maria Montessori. Help me to do it myself / Comp, TSA. Article M.V. Boguslavsky, G.B. Kornetov. – M.: Publishing House "Tot", 2000. – 272 p.
9. A.S. Makarenko. Pedagogical works: The 8 tons Volume 4. – M.: Education. – 1984. – 400c.
10. Marx K. and Engels F., Works. – 2 – Vol. – Volume 4. – M.: publication State Political Literature, 1955. – 607 p.
11. Inequality in Ukraine: the scope and ability to influence / edited. Ella Libanova. – K. : Institute of Demography and Social Studies of NAS of Ukraine M.V.Ptuhy. – 2012. – 404 p.
12. New School. Space educational opportunities. The draft for discussion. Ministry of Education and Science of Ukraine. 2016 – 34 p.
13. Pinkevich AP Psychology and Marxism. "Employee education" publishing house. – Moscow. – 1930. – 206 p.

14. V.V. Sahuychenko. Social stratification in response to the cultural challenges Late Modern // V.V. Sahuychenko // Grany №2 (130). – S.126– 131.
15. Financial instruments overcoming poverty in Ukraine: monographs. [O.P. Kyrylenko, I.I. Bilous, B.S. Malynyak and others.]; Ed. O.P. Kyrylenko. – Ternopil: TNEU, 2010. – 432 p.
16. Jürgen Habermas communicative action and discourse // Primary Sources communication philosophy. – Kyiv: Lybid. – 1996. – С. 84– 91.
17. Habermas J. Moral consciousness and communicative action. SPb. – 2000. – 380 p.
18. Hesmondhalgh D. Cultural industries. [Text] / Per. from English. I. Kushnarevoy. – M.: Publishing. Home Higher School of Economics. – 2014. – 456 p.

Educational institutions in modern culture: philosophical aspect

V. V. Sahuichenko

Abstract: Investigates educational institutions in the experience of Marxist theoretical reflection in the plane of modern communicative philosophy and cultural turn in the study of educational institutions in the modern socio-cultural contexts, because cultural approach to formation of new educational standards and curriculum reform can help educational institutions in the plane of the humanization of educational activities. Implementing such an important task will take the values and cultural heritage of the country and respect other cultures.

Keywords: *education, philosophy of education, culture, communication, education reform.*

Образовательные институты в современной культуре: философский аспект

Сагуйченко В. В.

Аннотация: Исследуются образовательные институты в опыте марксистской теоретической рефлексии, в плоскости современной коммуникативной философии и культурный поворот в изучении учебных заведений в современных социально-культурных контекстах, поскольку культурный подход к формированию новых образовательных стандартов и реформы учебных программ могут помочь учебным заведениям в процессе гуманизации образовательной деятельности. Реализация такой важной задачи поможет принимать ценности и культурное наследие страны и уважать другие культуры.

Ключевые слова: *образование, философия образования, культура, коммуникации, реформирование образования.*

Консолідація опозиції до І. Виговського: зовнішні та внутрішні фактори впливу

С. В. Полтавець

Національна юридична бібліотека, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: spoltavec@ukr.net

Paper received 18.11.16; Revised 22.11.16; Accepted for publication 25.11.16.

Анотація. Розглядаються політичні процеси, що сприяли консолідації опозиційних до гетьмана І.Виговського сил, напередодні втрати ним влади. Особлива увага звертається на ключову роль і вплив московського уряду на розгортання антигетьманської агітації на козацькій території. У цьому контексті вказано на використання опонентами І. Виговського, популістських звернень до козацтва в боротьбі за гетьманську булаву.

Ключові слова: гетьманська влада, старшинська опозиція, І. Виговський І. Безпалый.

Вступ. Період гетьманства І. Виговського у вітчизняній політичній історії, за аналогією з гетьмануванням Б. Хмельницького часто називають «Виговщина». Цей період державного будівництва не порівнюваний з «Хмельниччиною» за кількістю наукових досліджень чому безліч пояснень. Перш за все, гетьман І. Виговський, записаний російською історіографією у «зрадники», подібні оцінки отримував і в дослідженнях радянських суспільствознавців. Окрім цього період його гетьманування, значно коротший в порівнянні з правлінням Б. Хмельницького тому й зацікавленість у його вивченні менша. Водночас динаміка політичних процесів у цей період була значно більшою, оскільки стабілізація політичної системи на початку гетьманування І. Виговського, припинилася після розгортання опозиційних рухів насамперед на територіях тих полків які перебували під серйозним ідеологічним впливом Запорізької Січі.

Короткий огляд публікацій за темою. Становлення гетьмана І. Виговського та особливості його урядування отримали своє осмислення у наукових розвідках В. Герасимчука [1]; [2]. Вчений характеризує початок гетьманування наступника І. Виговського писав: «Новий гетьман Юрій Хмельницький і козацька олігархія пішли – хоч непевно – знов на зустріч московським плянам. Се пересунене політичної тяжкості в інший бік створило новий фермент і нове невдоволене і дало основу до ще більшого польсько-московського нерозуміння» [2, с. 31]. Як бачимо, дослідник чітко вказав на політичну силу яка привела до влади Ю. Хмельницького та позбавила булави І. Виговського – козацька олігархія, а отже мова йдеться про старшину. Аналізуючи політичні процеси в період гетьманства І. Виговського, зокрема Гадяцьку угоду, відомий вітчизняний історик В. Степанков пише: «Невдоволена непоступливістю Польщі, більшість старшини не хотіла поширення військового конфлікту з Росією й почала шукати порозуміння з її урядом...» [3, с. 103]. Вчений робить висновок про те, що гетьман вважав себе не стільки патріотом України, скільки Речі Посполитої» [3, с. 105]. З нашої точки зору таке твердження дослідника є доволі дискусійним, особливо якщо врахувати, що козаки-москвофіли навряд чи були патріотами незалежності Гетьманщини. У дослідженнях В. Горобця [4]; [5], присвячених ви-

вченню зовнішньополітичних пріоритетів гетьманських урядів, аналізуються особливості трансформації політики Гетьманату у взаємовідносинах з найбільшими державами сусідами з огляду на зміни внутрішньополітичної обстановки.

Метою статті є з'ясування причин, що сприяли консолідації опозиційних до гетьмана І.Виговського сил, напередодні втрати ним влади.

Матеріали та методи. Досліджуючи об'єднавчі процеси в опозиційному до гетьмана І. Виговського середовищі автор використовує описовий та порівняльний методи, узагальнення, та аналогії.

Посилення антигетьманської риторики відбулося після протистояння І. Виговського з полтавським полком та М. Пушкарем. Останній проводив таємні перемовини з Москвою сподіваючись отримати гетьманську булаву. Ніжинський протопіп Філімонович, як прихильник Москви, пропонує план інтервенції царських військ на територію Гетьманщини: «...Вельми бь добро естлибы отъ Сивска еще рать его царского величества кь намъ Сѣверомъ шла, хотябь немного, или отъ Брянска на Стародубъ и сюдѣ на Глуховъ, на Батур(инь) кь Нѣжину; удобно бь то все успокоити...что всячески битьца не хотятъб какъ только бь рать его царского величества наступила, все склонитца удобно» [6, с. 199]. На збільшення кількості невдоволених гетьмануванням Виговського козацьких старшин вказує також В. Кривошея. Так, він аналізуючи протистояння І. Виговського з полтавським полком зазначає: «Переяславчани на чолі з Сомком (щоправда, сам Сомко від гетьманського гніву вимушений був втікати на Дон) все ж у поході на Полтаву брали участь, а корсунців — не було однозначно. Як наслідок цього, корсунського полковника Тимофія Оникієнка за те, що «он с полком своим с ним не ходил» розстріляли. Враховуючи те, що він доводився двоюрідним братом Василю та Івану Золотаренкам Виговський завдав удару прибічникам Ю.Хмельницького Золотаренкам [7, с. 139]. Гетьман Виговський перш ніж здобувати Полтаву силою зброї в черговий раз звернувся до полтавських козаків з універсалами в листопаді 1658 р (за старим стилем). Виговський нагадував їм: «Вѣдомо вамъ самимъ вельми добро, что любо мы по дважды за Днѣпръ для усмирения своеволии ходили...а теперъ доходить

наш вѣдомость, что вы, не будучи того послушными, вновь до бунтовъ скланяетесь, и въ послушаніи пану полковнику своему пану Филону Горкуши быть не хотите» [6, с. 202]. Гетьман вказував: «...что понеже такъ есть, еще за симъ нашимъ писаніемъ естли не образумитесь, а прямо и желательно противъ того неприятеля какъ все Войско Запорожское, не будите стоять, ничего иного намъ учинить непридетца, только Богомъ милостивымъ освидѣтельствуясь, и всѣмъ Войскомъ нашимъ Запорожскимъ укажемъ вашу всему свѣту злость» [6, с. 202]. Сподіваючись на переговорний процес, І. Виговський намагався посилити свою військову потугу для протистояння Москві. Як бачимо з його звернення його головними адресатами були рядові козаки та жителі міста, гетьман окремо не виділяв когось із нелояльної до нього старшини, хоча як пам'ятаємо, полтавські козаки на місці Ф. Гаркуші обрали К. Пушкаря, отже останній безперечно мав підтримку полкової старшини. Аналізуючи причини виникнення опозиції до гетьманської влади після смерті Б. Хмельницького відомий вітчизняний історик Н. Яковенко, зокрема, відзначає: «...саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не призвичаївшись підпорядковувати вищій меті власні, часто дуже великі амбіції» [8, с. 364].

Наростання антигетьманських дій підтверджується активізацією відносин московського уряду з представниками опозиційних до І. Виговського сил всередині Гетьманщини. Так, під час переговорів у Посольському Приказі, в кінці грудня 1658 р. (за старим стилем), з «донощиком на гетьмана Виговського, роменським сотником Кіндратом Войтенком», московські дипломати вважали, що прекрасно орієнтуються в суспільно-політичній ситуації на українських землях. Зі їх слів, члени козацького посольства на чолі з Кравченком, яких прислав український гетьман зізнавалися у провинах своїх і «...тѣжъ посланцы били челомъ от черни, что Выговского за гетмана впредь имѣть себѣ не хотятъ и чтобъ ево перемѣнить, и Выговскому про то вѣдомо...и говорилъ де Выговской на радѣ: буде ково великій государь изволить прислать въ Войско, и онъ де при тѣхъ царского величества посланных и булаву положить;» [6, с. 203]. Гетьманські посланці також просили дозволу зібрати раду нинішньої зими для обрання нового гетьмана, на що цар погодився призначивши дату ради на 1 лютого (за старим стилем). Як бачимо, подібні зізнання могли бути лише дипломатичною грою з боку гетьманського уряду. Мабуть зважаючи на те, що підтримка промосковських сил у Гетьманщині не була такою, як того хотілося б московському уряду, цар направляє 7 лютого 1659 р. (за старим стилем) князю А.Трубецькому «Гамний наказ про засоби для припинення кровопролиття та приєднання гетьмана Виговського знову в підданство Московському царю, на основі широких поступок вимогам гетьмана».[6, с. 204]. Готовність Москви до значних, з точки зору місцевих дипломатів, поступок дозволяє припустити, що царський уряд був серйозно занепокоєний політичним дрейфом І. Вигов-

ського в бік Речі Посполитої. Так в інструкціях А.Трубецькому цар вказує, що за умови якщо гетьманський уряд представить на переговорах аналогічні статті запропоновані польським королем, і ці пропозиції Речі Посполитої міститимуть «...ему (І. Виговському) гетманство и воеводство Киевское, а полковникомъ и инымъ начальнымъ людямъ шляхетства и вольности шлехецкіе и маестности имъ в Малой Росіи, - и примѣрся къ тѣмъ статьямъ и смотря по тамошнему дѣлу...на тѣхъ статьяхъ договоръ учинить;» [6, с. 205]. Поряд з такими прикладами «глобальної дипломатії» московський уряд забезпечував собі підтримку й більш звичними для себе способами: роздаючи гроші та хутра. Так, наприклад, наприкінці 1658 р., в якості нагороди для племінника ніжинського протопопа М. Філімоновича Мартина Прокофєва (який надав відомості про «изменнические действия Выговского») цар пожалував «за проѣздъ десять рублевъ серебряными деньгами изъ Новгородкіе чети...велѣлъ ему дати своего государева жалованья за Киевскую посылку за проѣздъ пару соболей въ пять рублевъ» [6, с. 202-203]. Як бачимо збільшення кількості своїх прибічників Москва досягала перевіреними способами: підкупу та багатьох різноманітних обіцянок, в тому числі й політичного змісту. Доречно в цьому контексті сказати, що така політика московського уряду знаходила серед опозиційної гетьманській владі частини козацької старшини і власне не лише неї, відповідних «адресатів». Тобто, вдало користаючись тим, що на «політичному ринку» Гетьманщини був «попит» на соболей, посади та щедрі обіцянки, московська дипломатія збільшувала свій вплив на перебіг внутрішньополітичних процесів на українських землях.

Ми вже згадували вище про формування Москвою в церковному середовищі Гетьманщини стійкої групи прибічників. Так, зокрема в травні 1659 р. (за старим стилем) до царя з чолобитною звернувся ігумен Полтавського Воздвиженського монастиря Самійло з проханням про дари на побудову та прикрашання монастиря, що був «пограбований І. Виговським та татарами». Для нас з тексту цієї чолобитної цікавими є дві згадки. По-перше, серед посланців у Москву: «Притащился богомолецъ твой къ тебѣ великому государю къ Москвѣ съ полковникомъ съ Маркомъ Мартиновымъ Пушкаренкомъ...» [6, с. 206] найвірогідніше тут йдеться про брата Кирика Пушкаря. По-друге, на звороті царської відповіді на згадану чолобитну ігумена полтавського монастиря, зафіксовано таке: «...Отданы (йдеться про гроші) переводчику Григорью Кольчитцкому. Отписка обѣ нихъ ись Путивля въ столпу Запорожскихъ посланцовъ гетмана Ивана Беспалого» [6, с. 207]. Ми недаремно звертаємо увагу на ці два прізвища, з нашої точки зору, це є додатковим підтвердженням того, що в цей час вже йшлося, так би мовити про, що найменше два центри влади на козацьких землях, які позиціонували себе як легітимні: гетьман І. Виговський та лояльна до нього старшина та «гетьман» І. Беспалий, якого Москва визнавала за гетьмана, що правда лише у внутрішньому дипломатичному листуванні. Борис Грінченко

так описував події, що передували Конотопській битві: «Ромодановський зібрав жменьку тих козаків, що позбігалися до московського табору, і звелів їм вибрати гетьмана. Вони вибрали Безпалого; повибірано наново й деяких полковників. Безпалий сів у Ромні і звав себе гетьманом. А Искра лютував на це, казав, що він гетьман, що йому ще в Москві сказано бути гетьманом. Він і собі набрав голоти та й ішов, щоб скинути Безпалого» [9, с. 70]. Попри те, що робота «Іван Виговський його життя й діла» має перш за все науково-популярний характер, Б. Грінченко писав її використовуючи досить широку джерельну базу. Не можна сказати, що ця розвідка є нейтральною, навпаки у ній досить часто цитується літопис С. Величка та чітко простежується симпатія автора до гетьмана І. Виговського, в той час, як його опонентам, даються вкрай негативні характеристики. Тим ни менш, дії антигетьманської опозиції, оцінюються з точки зору їх позасистемного характеру, чітко окреслюються джерела виникнення опозиційних до І. Виговського настроїв, виписана роль московського уряду у процесі позбавлення І. Виговського гетьманської булави. Б. Грінченку вдалося описати соціальний склад тих частин антигетьманських груп які стали рушійною силою повстання проти влади І. Виговського. У статейному списку царських можновладців: князя А. Трубецького, В. Шереметьєва, Г. Ромодановського, І. Лопухіна та Ф. Грибосєдова датованому січнем-листопадом 1659 р. (за старим стилем) декілька раз згадується про Івана Безпалого як: «...наказной гетманъ Иванъ Безпалой»; «...гетманъ же Иванъ Безпалой» [6, с. 220; с.221]. В цьому ж статейному списку зафіксований перебіг подій у миргородському полку. Так, за повідомленням З. Маслова, «И февраля же де въ 7 день, по прелестнымъ листамъ измѣнника Ивашка Выговского и по наговору Миргородского протопопа Филиппа, Степанъ Долгаль изъ Миргорода выѣхалъ къ измѣннику къ Ивашку Выговскому, и послѣ де того и Миргородцы измѣннику Ивашку Выговскому здались, а государевыхъ де ратныхъ людей измѣнникъ Ивашка Выговской ограбля, отпустилъ въ Лохвицу;» [6, с. 222]. Отже бачимо, що гетьману Виговському вдалося переконати свого бунтівного супротивника С. Довгала й миргородський полк перейшов на його бік. Зробивши «ставку» на І Безпалого, московський уряд проте зовсім йому не довіряв, про це свідчать вказівки від царя до своїх воєвод про наступне: «...и гетманъ де Иванъ Безпалой и он Кондрать (сотник Войтенко) опасны, чтобъ де отъ измѣнника отъ Ивашки Выговского по прелестнымъ ево листамъ и въ Роменской черни какіе шатости не учинилось;» [6, с. 224]. Спроби порозуміння між гетьманом та його противниками не вдаючись до зброї, московські представники називали «прелестными листами», натомість власне лис-

тування з опонентами І. Виговського таким не вважало, хоча саме в ньому містилися заклики до збройного протистояння.

Результати та їх обговорення. Політична опозиція до гетьмана І. Виговського виникла майже зразу після оголошення його регентом малолітнього Ю. Хмельницького. Щоправда її паростки спочатку важко було простежити. Натомість розростання опозиційних настроїв, у тогочасному українському суспільстві, до масштабів які б дозволяли говорити про їх серйозний політичний потенціал навряд чи було б можливим без втручання ззовні, мова йде перш за все про царський уряд. Треба також врахувати, що способи залагодження суперечностей які застосовував І. Виговський не обмежувалися лише збройним протистоянням. Вдалі переговори гетьмана з своїми опонентами більше турбували Москву, ніж чергова збройна сутичка між лояльними до гетьмана військами та бунтівними козацькими полками. Важливим фактором, який суттєво впливав на перебіг протистояння гетьманської влади та опозиційних до неї сил було низове козацтво. Вдало маніпулюючи настроями низовців промосковська козацька старшина закидала І. Виговському і його шляхетське походження і малий досвід «козакування» і полонофілство, в останньому власне можна було звинуватити будь-якого шляхтича чи міщанина який сформувався в політичній системі Речі Посполитої. Подібне застосування популістських методів впливу особливо ефективно у суспільствах які характеризуються нестабільністю в соціально-економічному розвитку, особливо швидко заклики політиків-популістів знаходять відгук у середовищі де соціальною нормою вважається рівноправність, право на висловлення власної думки. Як пам'ятаємо у традиціях низових козаків було частими зміни своїх очільників, а шляхта в Речі Посполитій могла заблокувати будь-яке політичне рішення лише публічно висловивши свою незгоду з ним. Отже, умови для використання популізму в якості маніпулятивної технології на території Гетьманщини були сприятливими.

Висновки. Підписана І. Виговським Гадяцька угода 1658 р. сприймалася значною частиною тогочасного українського суспільства як повернення старих порядків. Серйозним політичним прорахунком гетьмана було те, що він та його прибічники не пояснили козацькому загалу основних положень згаданого договору, вказавши на переваги цієї угоди в порівнянні з договорами з Москвою. Зрозуміло, що цими прорахунками вдало скористалися його політичні опоненти в тому числі й Москва. Сформувавши у козацтві образ І. Виговського як ворога, «изменника», царські урядовці розіграли цю карту та отримали політичні дивіденди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький: Істор. студії / В. Герасимчук // Зап. НТШ, 1904. – Т. 59. – с. 1–40.
2. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / В. Герасимчук // ЗНТШ, 1912 р. – т. 110. – с. 31–54.
3. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 рр.) / В. С. Степанков. – Середньовічна Україна, 1994 р. – т. 1. – с. 88–108.

4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.
5. Горобець В. М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2005. – №2. – с. 16–47.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссиейю

1657 – 1659 / Изданы под редакцією Н. Костомарова. – СанктПетербург: Въ типографіи П. А. Кулиша, 1863. – Т. 4. – 276 с.

7. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – Четверте видання. – К.: Критика, 2009. – 584 с.
9. Грінченко Б. Іван Виговський його життя й діла / Б. Грінченко. – Київ: Видавництво «Вік», 1909. – 112 с.

REFERENCES

1. Herasymchuk, V. Vyhovsky and Yuri Khmelnytsky: History Studios // Zap. NTSh, 1904. Vol. 59. pp. 1–40.
2. Herasymchuk, V. The Chudnivsk Campaign 1660 // ZNTSh, 1912. Vol. 110. pp. 31–54.
3. Stepankov, V. S. Ivan Vyhovsky's Hetmanship: the Social and Political Struggle and the Problem of State Building (August 1657 – September 1659). Serednovichna Ukraina, 1994. Vol. 1. pp. 88–108.
4. Horobets, V. Ukrainian Cossack Elite in Search of Political Legitimation: Relations with Moscow and Warsaw, 1654-1665. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2001. 533 p.
5. Horobets, V. M. The Hetmanship Foreign Policy in the Second Half of the 50es of the 17th Century: the Influence of the Social and Political Confrontation in Ukraine and the Transformations of Regional Geopolitical Processes // Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. Kyiv: «Diiez-produkt», 2005. no. 2. pp. 16–47.
6. Akty, otnosyashchiesya k" istorii Yuzhnoy i Zapadnoy Rossii, sobrannyye i izdannyye arkheograficheskoy kommissieyu 1657 – 1659 / Izdany pod" redaktsieyu N. Kostomarov. – SanktPeterburg": V" tipografii P. A. Kulisha, 1863. – T. 4. – 276 s.
7. The Acts Related to the History of Southern and Western Russia, Collected and Published by the Archaeological Commission / Izdany pod redakcieju N. Kostomarov. St. Petersburg: V tipografii P. A. Kulisha, 1863. . (Vol. 4). 276 p.
8. Kryvosheia, V. V. The Cossack elite of the Hetmanship. – Kiev: IPIEND imeni I.F.Kurasa NAN Ukrainy, 2008. 452 p.
9. Yakovenko, N. The Historical Sketches of Medieval and Early Modern Ukraine. fourth edition. Kyiv: Krytyka, 2009. 584 p.
9. Grinchenko, B. Ivan Vyhovsky: Life and Actions. Kyiv: Vydavnytstvo «Vik», 1909. 112 p.

The Consolidation of Opposition to Hetman I. Vyhovsky: External and Internal Factors of Influence S. Poltavets

Abstract. The political processes that had contributed to the consolidation of opposition forces to I. Vyhovsky before he lost his power are examined. Special attention is devoted to the key role and influence of the Moscow government on the launching of anti-hetman agitation on the Cossack territory. In this context it is reported that I. Vyhovsky's opponents used populist appeals to Cossacks in the struggle for the hetman's mace.

Keywords: hetman's power, Cossack officers' opposition, I. Vyhovsky, I. Bezpalý.

Консолидация оппозиции к гетману И. Выговскому: внешние и внутренние факторы влияния С. В. Полтавец

Аннотация. Рассматриваются политические процессы способствовавшие консолидации оппозиционных к гетману И. Выговскому сил накануне утраты им власти. Обращается особое внимание на ключевую роль и влияние московского правительства на развертывание антигетманской агитации на казацкой территории. В этом контексте указывается на использование оппонентами И. Выговского populistских обращений к казачеству в борьбе за гетманскую булаву.

Ключевые слова: гетманская власть, старшинская оппозиция, И. Выговский И. Беспалый.

Typological characteristic of periodical press of Lugansk region in the 1910-1940s

K. M. Ulianova, O. V. Korchagina

State Establishment "Lugansk Taras Shevchenko National University"

Corresponding author. E-mail: ulianovakm@yandex.ru, ok2007@i.ua

Paper received 17.11.16; Revised 24.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Abstract. In the article one tried to create typological characteristic of Luhansk region periodicals in the 1910 – 1940s. It is determined that typological picture wasn't stable during the period of the study. Wide differentiation of the press defined by such factors as the publisher, area of distribution, functional purpose, ideological and national signs, language parameters, themes and etc. was observed during pre-Soviet period. With the coming to power of Bolsheviks the range of typological characteristics reframed in favour of one-party power forming strong ideological mechanism of the influence on the recipient.

Key words: *Luhansk press, typological characteristic, typological signs, Soviet party press*

Introduction. The research of media typology of Luhansk region in XXth century is a prospective area of Ukrainian journalism studies based on systemic approach; it gives one the possibility to process the periodicals scientifically in its generalized integrity and interrelation. Under the notion "the system of Luhansk press" we consider the whole range of periodicals printed in this region during the above mentioned period of history which fulfilled the functions of state media and formed the typological groups, the functioning of which was conditioned by social need in information.

The foundation for basic constituents of periodical press typological system was laid during 1910-1940s; these constituents revealed its specifics and dynamics of development in inseparable dependency on sociopolitical circumstances of that historical epoch.

At the present stage of journalism research science development the necessity of deep reconsideration of the history of Soviet journalism is increasing; the journalism of Soviet period engendered the periodicals of specific type used as a mean of formation of totalitarian and authoritarian thinking.

Short overview of the sources. The works of Ukrainian (I. Atramonov, S. Gur'yeva, O. Kotsarev, M. Tymoshik, V. Shevchenko, I. Nedopytansky) and Russian scientists (O. Akopov, M. Lukina, I. Davydov, R. Ovsepyan, Ye. Akhmadulin, A. Bocharov, S. Vinogradova, Ye. Kornilov, O. Kalmykov, L. Kokhanova) have become theoretical and methodological bases for outlined problems.

Particular attention should be given to the studies concerning typological characteristics of Ukrainian regional press (conducted by T. Khitrova, V. Sadivnychy, I. Bondarenko, O. Shkil'na et al.).

In their earlier studies the authors of presented article have already touched upon description of typological features of Luhansk periodical press of certain timeline in general terms. Thus, one of the paragraphs in K. Ulianova's monograph "Journalism of Luhansk region (1903 – 1938)" [1] is dedicated to historical and typological characteristic of Luhansk newspaper periodicals of 1920-1930s and O. Korchagina's dissertation "Luhansk press of 1938 – 1956: historical, typological, structural and functional aspects" [2] is its logical continuation. Nevertheless, the important problems of typology of Luhansk press at the time of its origin and formation remained out of researcher's sight;

they will receive further development in the presented article. That's why the problem stated in the name of this article requires individual exhaustive and systemic research which could cover all of typologically significant elements of Luhansk periodicals in its diachrony, dynamics and interrelation.

The aim of this article was typological characteristic of periodical press of Luhansk region in the 1910-1940s. Outlined period is particular in the history of Eastern Ukrainian journalism, because at that time one was able to observe the formation of periodicals' basic creative aspects, thematic and problematic dominant and the basic forms and methods of work with mass audience.

Research material and methods. Newspapers and journals of various typological groups published in Luhansk region during above mentioned period served as research material. Most part of these issues remains inaccessible for the public due to the hostilities in Donbass region so that increases the practical value of the presented study.

Use of structural and functional approach in the article is related to separation of interdependent structural elements (subsystems) of the study of newspapers and journals and detection of their significance in the system of national periodicals. In that regard, a method of classification was being used which let one systemize the study of Luhansk periodicals development patterns in 1903 – 1941, determine the specificity of various phenomena of the reality back then, define the cause-effect relation between historical facts and etc.

Typological analysis provides for "identification of specific elements in the form of systemic formation, the following separation of their structural elements, study on the most important functional directions and also distribution into specific groups according to parameters of generalized model created conditionally" [3, p. 19].

Forming the theoretical basis of typological analysis of Luhansk press printed in the first half of XX century we used systemic and functional principle which is based on chronological method providing the assessment of typological groups of Luhansk periodicals by time indicators of their development; territorial (geographic) one letting us represent the object of research by regional principle; comparative and descriptive one which let us determine basic type formation factors and signs of typological division of periodicals during above mentioned timeline.

Comparative historical, bibliographical descriptive methods and method of content-analysis served as auxiliary means of study.

Results and their discussion. Introduction of accurate classification of scientific cognition subject or phenomenon is an integral part of the object of any research. In the monograph "Press of Ukrainian State in 1918: questions of education, science and culture" G. Rudy has defined this category of typological analysis quite neatly: "Classification which is an important research systematization of press materials let one analyze the data contained in concrete sources in complex. Each classification is relative, but, firstly, it has to be well-reasoned, then, secondly, it has to be consistent and, thirdly – logically motivated" [4, p. 23].

In the textbook called "Periodicals" Russian scientist O. Akopov considers that "scientifically validated division of study objects is just the beginning of research. To deepen into the essence of the problem one needs to learn the peculiarities of every object of classification and relations between them" [5, p. 50]. For this purpose the scientist introduces abstract logical notion of type as a model which combines all the objects of classification and simultaneously serves as an element of this class.

In her dissertation the researcher of modern Eastern Ukrainian press media political science S. Gur'yeva defines the type of periodical as "a certain generalized image that one way or another displays its indications in a whole group of actual mass communication means" [6, p. 6]. It should be added that each of them is based on certain classification system formed by the hierarchy of its constituent elements (genres, classes, types and etc.) under the influence of particular historical, social, economic, culturological and other factors. Furthermore, S. Gur'yeva belongs to the group of journalism study theoreticians which have an impact on the formation of media type. Thus, the researcher proposes two peculiarities in the absence of which it is impossible to imagine both the model of individual publication and the typology of the press in general: type forming factors (political condition, ideology of the society, state of the economy, techniques and technology and etc.) and type forming elements (aim of the publication, characteristic of the founders and publishers, personnel, audience, substantive structure and etc.)

In one of his articles Russian researcher of Soviet journal typology A. Bocharov highlights so-called "typologically significant elements" among which he assigns an important part to targeted (functional) purpose, depicted subject or scope of activity, the nature of the audience, presentation of the material and genre affiliation [7, p. 26]. Apart from the mentioned researcher, Ye. Lazarevich, O. Akopov, O. Reformatsky, V. Tyapkin and others also give their preferences to the most important type forming factor in their opinion, which is functional purpose.

Key feature of Lugansk region periodical press on the initial stage of its formation is invasion of private capital into the activities of journalists and also formation of ideological and political orientation under the exacerbation of class struggle during the expansion of bourgeois-democratic revolution. Such economic and sociohistorical challenges engendered wide differentiation

of press of that time by the well-defined typological signs, such as:

– *publisher*: newspapers of Zemstvo council (an elective district council in pre-revolutionary Russia) (such as Handbill of Slavyanoserbsk Zemstvo/«Listok ob'yableniy Slavyanoserbskogo Zemstva»); private personal journals (the Word of Donetsk/«Slovo Donetska», Donetsk news/«Novosti Donetska»); unions and societies (Severny Donets, Pesant's Voice/«Golos krestianina»); departments (Donetsk leaflet/«Donetsky listok»);

– *area of distribution*: province press (Yekaterinoslav provincial news/«Yekaterinoslavskiye gubernskiye vedomosti», Donetsk life/«Donetskaya zhizn'»); district press (or uyezd press: so-called uyezd is a territorial entity, which is smaller and affiliates with the province) (Pesant's Voice/«Golos krestianina»); town press (Donetsk news/«Novosti Donetska», Echo of Donetsk/«Donetskoye ekho», Donetsk Speech/«Donetskaya rech'»);

– *theme*: social and political periodicals (Severny Donets); pedagogical ones (Commercial education/«Kommercheskoye obrazovaniye»); party press (Donetsk Bell/«Donetsky kolokol», Zaria); miners' press (Mining Engineering and Professional Journal/«Gornotekhnicheskyy i professional'ny zhurnal»)

– *audience and functional purpose*: press for intellectuals (Commercial education/«Kommercheskoye obrazovaniye»), peasants (Pesant's Voice/«Golos krestianina»), technicians, miners and factory workers (Mining Engineering and Professional Journal/«Gornotekhnicheskyy i professional'ny zhurnal»); children (Young Israel/«Yuny Izrail»); and reference books ("All Luhansk in your pocket");

– *language and nationality identity*: Ukrainian periodicals (Slavyanoserbsk Grain Grower/«Slov'yanosebsky khliborob»), Russian (Donetsk Verity/«Donetskaya istina», Pesant's Voice/«Golos krestianina»); those published in Hebrew («Haprahim»);

– *ideological orientation*: party press (Donetsk Thought/«Donetskaya mysl', Donetsk Bell/«Donetsky kolokol»), unaffiliated ones (Donetsk life/«Donetskaya zhizn'», Donetsk Region/«Donetsky kray»), anarchists' periodicals distributed from Katerinoslav (Anarchist);

– *type*: newspapers (Donetsk leaflet/«Donetsky listok», Zaria); journals (Flower Garden of Judea/«Tsvetnik Iudei», Commercial education/«Kommercheskoye obrazovaniye»); reference books ("All Luhansk in your pocket", "Informative yearbook of Yekaterinoslav province").

As we may see, even in the first years of its existence press of Luhansk region was quite structured by typological factors. In some cases the borders of typological group are rather unclear and often cross each other.

It is legitimate to consider Luhansk press of pre-Soviet period as an important actualization factor of sociopolitical and cultural life of Ukrainian people; it isn't observed in any of the later historical periods of its development. According to level of information value of material presentation, creativity of content, typological differentiation, degree of openness towards the reader one may boldly compare these periodicals with modern journalism of democracy era.

The typological signs were the same during national liberation movement in 1917 – 1921, but owing to the October revolution a unification of private periodicals has occurred and it was compensated by various publications of different political parties. Sociopolitical shift of the period of national liberation struggle contributed to the revival of national movement and that had an impact on the topics of Eastern Ukrainian newspapers. At the end of 1910s one was able to observe the degradation of the press: harsh conditions of regional press and publishing existence related to consequence of civil war, destruction and crisis in economy and foreign intervention – all of that has lead to the significant reduction in the numbers of periodicals.

Drastic changes in the system of Luhansk regional press occurred in the beginning of 1920s with coming to power of Bolsheviks. VIII congress of Russian Communist Party (Bolsheviks) went on 18-23 of March in 1919 was the turning point in the history of Soviet State. The report of Central Committee referred to “that giant education and awareness-raising work of the party which is firstly using up-to-date-printing machinery not for bourgeoisie, but for workers and peasants” [8, p. 8].

In 1924 XIII congress of Russian Communist Party (Bolsheviks) adopted the next resolution “On the press”. But when in previous XII resolution just differentiated development of the press was pointed out, the resolution of XIII congress was already giving the brief characteristics for those types of newspaper that would have to establish general system of the press in the country. It was about creation of all-USSR Komsomol newspaper, enlargement of the fields of periodicals for female workers and peasants, the importance of the wall newspapers and it also pointed out the forms of development for the movement of workers’-and-peasants’ journalists. In the resolution one also has raised the questions on final switching of republic press into national languages. This XIII resolution has finished one of the most important stages of main developmental course formation for press in USSR, which is determination of newspaper types within the country. In the further decisions and resolutions the basic principles of press existence were just updated.

Legislate documents and decisions of Central Committee of the party as for development of periodicals under Soviet circumstances (“On the program of local newspapers”, “On paying serious attention to periodicals”, “On strengthening of local periodicals”, “On periodicals”, “On the type of workers’-and-peasants’ newspapers”) contributed to the transformation of newspaper business into the ideological propaganda institute of Bolshevik power consolidation. Typological picture of press functioning immediately reacted to sociopolitical and legislative transformation in the state: it appeared to be thematically poor, politically marked and conformed. Such the characteristics provided the account taken to the specificity of the area and analysis of sociopolitical and legislative mechanisms which contributed not only to formation of new type socialist periodicals, but became the basis for its long-term functioning.

As a component of Soviet party system Luhansk press of 1920-1940s acted as some kind of representative and

chronicle of difficult socioeconomic processes that were going on both in separate district and in the country in general. Comparing the whole system of the press in qualitative dimension of single issue V. Vladimirov stressed the unshakeable hierarchy of its elements: “Actually it was just one newspaper, but it was published in different republics, regions and etc. Differences were non-essential. It was mirrored even in the titles: central publication was “Pravda”(Verity), the one with the lower level – “Pravda Ukrayiny” (Verity of Ukraine), at the regional level it was “Kyivska Pravda” (Kyiv Verity), “Voroshilovgradska Pravda”(Voroshilovgrad Verity) was published at the district level; they were all similar by ideological, political, genre, linguistic and even printing design, all municipal and district “pravdas” [9, p.56].

At the times of Bolshevik and Communist doctrine supremacy it was emphasized: “Press is one of the most powerful means of ideological influence on the masses. Our newspapers are the most important centers of party politics and play a big role in the concern of communist education of the people” [10, p.1]. But the mass media were in the peculiar situation. On one hand, they served as a mouthpiece for power-holding structures and were considered as inseparable element of ruling state mechanism. Everything printed on the pages of all-USSR and republic press was taken as a verity and final non-appealable verdict in the regions. On the other hand, the press itself was under constant political supervision of party organs, uppermost they were ideological services.

Describing the work of print media in the first decades of XX century M. Skulenko underscores that in order to adjust propaganda efforts there were party regulations and instructions emphasizing not only general line, but even the small details of ideological activities. Since the end of 1920s till the late 1930s it was adopted over 30 resolutions of Soviet Communist Party (Bolsheviks) Central Committee defining the question of propaganda. It meant that micromanagement and flagrant interference in the affairs of editorial staff was going on. Due all of that propaganda was deprived of manoeuvrability, flexibility and efficiency. It caused the formation of political propagandist type, who could make a move without recommendations from above [11, p.147]. As a rule, the questions of press were examined on the meetings of Political Bureau, Central Committee of the party, the Council of Peoples Commissars, the Council of Labour and Defence. Strict and differentiated approach was held in their analysis regarding to the competency of Central Committee and the Council of Peoples Commissars.

Major type forming signs of Soviet press of the region are:

- *the publisher* (at all the hierarchic levels of periodicals functioning the party committees and their leaders were playing the role of the publishers);
- *readership* (was forming under the circumstances of fast industrial and agricultural development of Donbass infrastructure);
- *territory (geographical sign)* (principle of formation and distribution of the periodicals was determined by administrative territorial division). It let one classify the press into: state print media distributed throughout the territory of the country; interregional one distributed

throughout the territory larger than one region; regional one published within single region; local press (municipal, district one and periodicals of production associations and enterprises) which covered the area significantly smaller than the region.

3 newspapers belonged to regional publications: "Voroshilovgradskaya Pravda"/Voroshilovgrad Verity, "Komsomolskoye plemia"/Komsomol Generation, "Prapor peremogy"/the Flag of Victory. With their influence they simultaneously covered the areas of towns and villages of the region and in the information structure of regional printed media they were the head distributors of the news both of state and regional importance for readers of different social strata.

Most part of the magazines belongs to local press (about 93 %) which has its own typological variety in its turn:

- municipal territorial type covering town and the areas attached to it with geographical, economic, historical and cultural relation or under the influence of formed transport connection: "Bilshovitsky shliakh"/Bolshevik Way (Voroshilovsk), "Leninsky zaklyk"/Lenin's Call, (Rubizhne), "Put' Sergo"/Sergo's Way (Kadiyivka), "Stalinsky zaboy"/Stalin's mine face (Krasny Luch);

- municipal district type, the influence area of which is limited by district towns and attached villages: "Vpered"/Forward (Rovenky), "Za stalinskie tempy/For Stalin's pace (Sverdlovsk), "Lisichansky rabochy"/Lisichansk worker (Lisichansk), "Po pyti Ilyicha"/Following the way of Ilyich (Voroshilovsk), "Sotsialisticheskaya rodina"/Socialist Homeland (Krasnodon). The specificity of the publications in this subgroup is the theme which covers interests both workers and clerks of industrial enterprises of the towns and peasants from subordinated rural districts;

- village district type the influence area of which is spread upon one, sometimes several rural districts. At the mentioned time there were 26 periodicals: "Bilshovitsky shliakh"/Bolshevik Way (village of Kremine), "Bolshevik" (village of Ivanivka), "Zirka"/Star (village of Troyitske), "Kolgospne zhittia"/Collective farm life (Starobilsk), "Put' Oktiabria"/the Way of October (village of Petrivka), "Stalinsky shliakh"/ Stalin's Way (village of Nyzhnia Duvanka) and etc.;

- press of enterprises and establishments, the size of influence of which is determined by the area of industrial enterprise, establishment, town where this periodicals were published. It is, first of all, large-circulation print media: "Udarnik"/Exemplary worker (village of Sorokino), "Stakhanovets ugia"/ Coal Stakhanovite (Lisichansk), "Oktiabrsky gudok"/October Horn (Luhansk) and a lot of others.

Big part of information component of every local periodical was targeted for the audience of certain area. The researcher of press history Yu. Solomonov notes: "The interest of most readers to certain information is directly proportional to its relation to their everyday life" [12, p. 48]. There are some advantages in the territorial unity of the audience: the periodicals are more proper for reader's interests of local audience, because they are

summoned to produce the information maximally close and understandable in comparison with the materials of central newspapers. Practically we may observe that "Leninska Zoria"/Lenin's Dawn of Lozno-Oleksandrivsk Working Committee of Communist Party (Bolshevik) of Ukraine as of 8 July 1938 counts 12 articles, 8 of which directly concern local events: "First days of harvesting", "They work exemplary at the selective harvesting", "First results of household plots' measuring", "the House of Defence in the collective farm". In the "Collectivist" of Stanitsa-Luhanska Working Committee of Communist Party (Bolshevik) of Ukraine as of 17 May 1940, 6 of 12 articles are dedicated to the problems of spring sowing, which is relevant to agricultural district.

Main function of local newspapers is to inform the community about the events happening in their area, cover the work of members belonging to the same society and their social life participation. Using local information and supporting it with the messages from central newspapers and news agencies local press also fulfilled the tasks of communist education of the working population. During the period of Soviet Union development the party's attention was directed at the formation of efficient acting model of local press as the one that straightly stays in the middle of the masses.

Thus, the regional level of distribution is the main parameter which determines quantitative and qualitative characteristic of Luhansk periodical system of Soviet party type. Local limitation of information range (generated and distributed information) tends to first and foremost audience's consumption of local information that influences immediately on the peculiarities of local periodicals formation and functioning. In the context of totalitarian press management of all the newspaper types Stalin's program of industrialization and struggle against world imperialism was in the first place. Exactly these canons meet the most part of district and municipal newspapers in Luhansk (Voroshilovgrad) region of Soviet times.

Conclusion. To uncover the typological characteristic of periodicals in the 1910-1940s the specificity of region and analysis of social, political, economical and legislative mechanisms served as a basis of Luhansk press functioning during many years should be taken into account. Thus, at the initial stage of regional journalism formation in the beginning of XX century we may observe quite wide differentiation of the press according to the following typological signs as the publisher, functional purpose, area of distribution, ideological orientation, language and national identity, themes and etc. With the final consolidation of Soviet rule the range of typological characteristics reframed in favour of one-party power forming strong ideological mechanism of the influence on the recipient. In their themes and propaganda enthusiasm all the publications followed predominant party line principle typical for totalitarian period. In that one may see the desire of Soviet leaders for unification of social opinion with the help of mass media and restrain of the national interests among mass audience by class approach.

REFERENCES

1. Ульянова К. М. Журналистика Луганского края (1903 – 1938): Монография / Наук. Ред. Галич В. М. / К. М. Ульянова; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т. імені Тараса Шевченка». – Слов'янськ, 2014. – 256 с.
2. Корчагіна О. В. Преса Ворошиловградської області 1938–1956 рр. : історико-типологічні та структурно-функціональні аспекти: Дис.... канд. наук із соц. комунікацій: 27. 00. 04 / О. В. Корчагіна – Запоріжжя, 2011. – 239 с.
3. Хітрова А. І. Типологічні особливості періодичної преси Запорізького краю (1904 – 1920 рр) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. : 10.01.08 „Журналистика” / Т. В. Хітрова. – К., 2007. – 20 с.
4. Рудий Г. Я. Преса української держави 1918 року : питання освіти, науки, культури / Рудий Г. Я. – К. : Вид-во НАН України, 1996. – 178 с.
5. Акопов А. І. Периодические издания. / Акопов А. И. – Ростов-на-Дону : ООО МП „Книга”, 1999. – 92 с.
6. Гур'єва С. А. Типологія сучасної преси Східної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.01.08. „Журналистика”/ С. А. Гур'єва. – К., 2006. – 13 с.
7. Бочаров А. Основные принципы типологии современных советских журналов / А. Бочаров // Вестник Московского университета. – Сер. 10. – Журналистика. – 1973. – №3. – С. 25–28.
8. Преса Української РСР 1918–1985 рр. Статистичний збірник. – Харків : Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР імені Івана Федорова, 1986. – 175 с.
9. Владимиров В. Преса тоталітарної моделі: насильство над свободою інтерпретації / В. Владимиров // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – Т. 5. – С. 52–61.
10. Пресса – руководитель рабочих масс // Ворошиловградская правда. – 1948 – 5 мая.
11. Скуленко М. История политической пропаганды / М. Скуленко. – К. : Изд-во „Льбидь” при Киев. ун-те, 1990. – 168 с.
12. Соломонов Ю. Ю. Региональная пресса Франции. История и секреты успеха ежедневных газет Серия «Практическая журналистика» / Ю. Ю. Соломонов. – М. : РИП-холдинг, 2003. – 134 с.

REFERENCES

1. Ulianova K.M. Journalism of Luhansk region (1903 – 1938): Monograph / Editor Galych V.M. / K.M. Ulianova; SE “Lugansk Taras Shevchenko National University”. – Sloviansk, 2014. – 256 p.
2. Korchagina O.V. Luhansk press of 1938 – 1956: historical, typological, structural and functional aspects. Thesis for Candidate's degree of Social communications in specialty 27.00.04 – theory and history of journalistic./ O.V. Korchagina. – Zaporizhia, 2011. – 239 p.
3. Khitrova T.V. Typological peculiarities of periodical press in Zaporizhia region. Manuscript for Candidate's degree of Social communications in specialty 10.01.08 – journalism./ T.V. Khitrova. – K., 2007. – 20 p.
4. Rudy G.Ya. Press of Ukrainian State in 1918: questions of education, science and culture. / G.Ya. Rudy. – K.: Press of Ukrainian National Academy of Sciences, 1996. – 178 p.
5. Akopov A.I. Periodicals / A.I. Akopov. – Rostov-on-Don: Kniga Co Ltd, 1999. – 92 p.
6. Gur'yeva S.A. Typology of modern Eastern Ukrainian press. Manuscript for Candidate's degree of Social communications in specialty 10.01.08 – journalism./ S.A. Gur'yeva. – Kyiv, 2006. – 13 p.
7. Bocharov A. Basic principles of modern Soviet magazines typology / A. Bocharov // Vestnik Moskovskogo universiteta. Series 10. 1973, № 3. P. 25-28.
8. Press of Ukrainian SSR in 1918—1985. Statistical collection – Kharkiv: Editorial department of Ivan Fedorov Ukrainian SSR Book House, 1986. –175 p.
9. Vladimirov V. Press of totalitarian model: violence against the freedom of interpretation./ V. Vladimirov // Scientific notes of Institute of Journalism. K.: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2001. Is. 5. P. 52-61.
10. Press as the leader of workers' masses // Voroshilovgradskaya pravda. 1948. May, 5.
11. Skulenko M. History of political propaganda / M. Skulenko. – K.: Lybid Press of Kyiv university, 1990. – 168 p.
12. Solomonov Yu.Yu. Regional press in France. History and secrets of success for daily newspapers. “Practical journalism” series / Yu. Solomonov. – M.: RIP-holding, 2003. –134 p.

Типолого-видовая характеристика периодической печати Луганщины 10-х – 40-х годов XX века

Е. Н. Ульянова, О. В. Корчагина

Аннотация. В статье совершена попытка осуществления типолого-видовой характеристики периодической печати Луганского края 1910 – 1940 годов. Определено, что на протяжении периода исследования типологическая картина не была устойчивой. В досоветский период наблюдалась широкая дифференциация прессы за такими показателями, как издатель, территория распространения, функциональное назначение, идеологические и национальные признаки, языковые параметры, тематика и т. д. С приходом к власти большевиков, спектр типологических характеристик перестроился в пользу монопартийной власти, формируя мощный идеологический механизм влияния на реципиента.

Ключевые слова: луганская пресса, типологическая характеристика, типологические признаки, партийно-советская печать.

SOCIAL COMMUNICATION

Interview as a component of writer's social and political journalism – genre modifications and particularities of communicative strategies

O. V. Antonova, Yu. Ye. Soloviova

Luhansk Taras Shevchenko National University (Starobil's'k)
Corresponding author. E-mail: antonova.olga.edu@gmail.com, julliana82@mail.ru

Paper received 18.11.16; Revised 24.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Abstract. The article is dedicated to the distinguishing of genre particularities of interview in writer's social and political journalism and variations of communicative strategies of artists. Those characteristics of this work, which define migration of interview genre to social and political journalism, are studied. Writer's interviews are analyzed in consideration of the communicative role which is played by the word master, starting with interviewee to equal participant of the talk or interviewer. Attention is paid to such original genre form of interview in writers' artistic heritage as self-interview which an artist uses as the most optimal form of realization of his own communicative aim in communication with the audience.

Keywords: *interview, writer's social and political journalism, communicative strategy, communicative role, self-interview.*

Introduction. Increasing of the meaning of dialogue in society, prevalence of dialogic forms of journalism in comparison to monologic, "dialogization of the process of communication with the audience [4, p. 152]" caused the actualization of interview genre in the modern information space.

Interview becomes *sui generis* marker of the social role of interviewee, proves his special social position which is considered as acknowledgement of civil services, authority and charisma of the person, allows to influence not only world outlook of a certain recipient but society as a whole. As M. Lukina said, "journalistic interview, if it is going to be printed as a conversation or to give data for the materials of other genres, by its origin is a phenomenon of special social meaning... [6, p. 6]".

Special attention should be paid to interviews in writer's social and political journalism in consideration of those functions of "leaders of opinions" which in crucial moments of the Ukrainian statehood development were taken by artists of word. Asked questions, those events, in evaluation and commenting of which the audience is interested, discussed range of questions – everything releases the level of publicist's authority, indicates public expectations, connected to his activity, permissions, delegated by the community, outlines address audience of his speeches.

Short review of the related publications. Scientific researches by such authors as V. Halych, N. Zavertaliuk, V. Zdorovega, L. Kroychyk, M. Lukina, I. Mykhaylyn, O. Tertychny, S. Shebelist about genre particularities of interview (including those in writer's social and political journalism) have been studied.

Special nature of writer's social and political journalism as "a specific type of social and political journalism in general" [1, p. 17], which has a propensity for active usage of different figurative expressive means, for search of new genre forms, emotional reproduction of the reality, artistic typification of its remarkable phenomena [1, p. 17], reflected also in interviews. Looking for the most suitable means of personality expression in verbal form, writers were creating new genre formats, saturating initially informative texts with different artistic means, using the possibility of improvisation and space for creative flight of thought, provided by compositional liberation of the text, as a

reason for its popularity and availability, building new conception of interview. About this particularity of interview in writer's social and political journalism V. Zdorovega mentioned: "Interview by its structure resembles nightgown which is not too tight, and doesn't fetter the body [4, p. 172]".

Though interview is traditionally considered to be informational genre of journalism, in writer's social and political journalism it gets clear analytical sounding, which is "caused by the nature of social and political journalism [1, p. 381]". That is why the "the review of prescribed hierarchy" which "led to that fact that some genres (reportage, interview, report) stopped to be clearly attributed [9, p. 276]". So the researchers mentioned that interview, informational genre according to its nature, realized in a form of dialogue of a journalist with a famous person, becomes the most noticeable form of problematic competence thinking: "Interview which we list among the informational genres quickly comes closer to the sphere of journalistic analytics, even to artistic journalistic thinking [4, p. 170]". The same thought about interview genre heterogeneity is supported by I. Mykhaylyn which claims that genre form of interview-thinking has not only informational tasks but also analytic ones, not only event is described but also the thoughts of the person: "This type of interview steps over the limits of analytical genres [6, p. 219]". O. Tertychny suggests distinguishing genres of informational interview and analytical interview in which journalist's questions "induce interlocutor to express his knowledge, ideas, thoughts about the subject of future publication in the way that they will disclose cause-effect relations of discussed event, some evaluations will be done, the prognosis of event development will be formulated, necessary arguments for the in favour of position expressed. In the same way the meaning of interview text becomes saturated with the elements of reality analysis which make it analytical publication [8, p. 108]".

The aim of the research is the study of interview genre modifications in writer's social and political journalism and of particularities of communicative strategies of artists-interviewers and interviewees. Realization of this aim foresees the fulfilment of such tasks as: to study the opinions of the researchers about interview genre belonging in writer's social and political journalism, to

characterize its genre forms, to outline variation of communicative strategy of writers during interviewing.

Materials and methods. The object of the research contains writers' interviews of such famous Ukrainian activists as I. Drach, P. Movchan, M. Zhulynsky (in 1980 – 2000s). The researchers used such method and modes as selection and systematization of the material, descriptive and biographical methods, and methods of classification.

Results and discussion. Migration of interview in writer's social and political journalism from the informational genres to the analytical journalistic ones is well noticeable in creative works of I. Drach, P. Movchan, M. Zhulynsky. Their texts can be classified exactly as analytic interviews because they are marked with deep interpretation of discussed question, expression of your own vision of solution ways, well-reasoned defence of publicist's opinions and civil position.

In the genre of interview such specific characteristics of social and political as journalism as large scale of analysis, ability to generalize, to step up from certain fact to general image of reality are expressed. As an example, let us analyze I. Drach's interview done by correspondent of the newspaper "Literary Ukraine" O. Yermolaev "I hear this earth..." before 70th birthday of the writer. The writer tells about the state of his small motherland as of embodiment of the fate of the Ukrainian village: "If you look around you can see everywhere some kind of desolation, non-will to feel that we belong to deep ancient land [2, p. 1]". The artist is worried that there 15 senior pupils in the local school but the next year only three first formers will sit at the desk. I. Drach was also telling about the visit to the place which was a cemetery before, about a find of two Orthodox Christian stone crosses, maybe, of Cossacks' epoch. Emphasizing on the necessity to remember historical lessons the writer-publicist shared his intention to organize in Tetiyev the museum of memory about the victims of holodomor (artificial famine) in 1932–1933. Extrapolating the difficulties of his home village on the problems of the whole state, I. Drach expressed his vision of future development of Ukraine, names the mistakes and drawbacks on this way: "Now they are looking at us as at crazy people who waste so much time for the things that can be done in 1 – 2 weeks. We are playing in the endless Ukrainian election campaign "pull-push". (...) Instead of adopting of the experience of state establishment of our closest neighbours we sink in discord [2, p. 2]". But the writer-publicist looks with optimism in the future of his state and believes that "... Ukraine will overcome all the misfortunes which exist [2, p. 2]", because "we all, from Donetsk to Lviv are the one nation [2, p. 2]".

It is to be mentioned that such characteristic of interview in writer's social and political journalism as ease of interlocutors' thought exchange, equal participation in discourse creation, absence of strictly regulated roles "interviewer – interviewee" and the pattern of composition "question – answer". The interview of P. Movchan "For the one, who knows the history, the root of his nation, the sun rises quicker" published in the newspaper "Education of Ukraine" is like this [7]. The interview with the publicist is built on the basis of the problem of development and full-grown functioning of the Ukrainian language. P. Movchan has a

clear position which he expresses well-reasonably to the readers of this edition. As a head of all-Ukrainian community "Prosvita" named after T. Shevchenko the artist works actively on strengthening of mother tongue on the state positions in education sphere. His heightened attention to this problem is not always approved by the population of Ukraine which has different levels of self-awareness. Thus, the interviewer's words that some people think that P. Movchan is like a crazy person cherishes the Ukrainian language lead to such writer's affirmative answer: "Yes, I am crazy when it comes to the survival of my nation, I cannot help worrying about the future of my Motherland (...). Language is the history of the nation. Language is the way of civilization, culture, and this is also prosperity. And the most burning our problem is to prevent the loss of one more generation. So kindergarten – school – higher educational establishment. Today this is the main [7, p. 2]". As artists are usually masters of communication, deal with the word freely and don't need "direction" from a journalist to get the exact, exhaustive formulating of their position. Free way of published talk creates the readers' feeling that they were present during the talk, gives the possibility to make autonomous evaluation of artist's position.

This blur of communicative roles in an interview reach that level, when a writer himself fully takes the journalistic duties of interviewer in conversation with "colleagues". This can be exemplified in the interviews published in the book "Approaching" by M. Zhulynsky, where his abilities and skills as a journalist-interviewer have found the way of manifestation. He creates interesting series of interview with prominent contemporary artists, like V. Drozd, V. Yavorivskyi, V. Shevchuk, Yu. Shcherbak, I. Chendei, Ye. Hutsalo, in order to demonstrate fully their artistic originality and to disclose personal characteristics of the masters of word. Publicist have told about the motifs which encourage him to introduce to the book of literary criticism his talks with authors: "It is possible to retell the neither impressions, nor talks, but I wanted, as it is said, to make public at least the thoughts of Ivan Chendei. I offered him something like interview and he confessed honestly that he doesn't like interview because he sees some programme behind each of them. ... But I persuaded Ivan Mykhailovych that the reader will have the possibility to check all his answers to my questions; so as he in artistic practice expresses his opinions, views, his understanding of history and modern times of the mother land, as well this "interview attempt" will add considerably, will deepen my thoughts about his creative works [3, p. 58]". Interviews of M. Zhulynsky with writers is characterized with the ease of communication, skilfully created atmosphere of confidential conversation which encourages for the most full the artist disclosure of artist's personality. Interviewer's questions raise prominent, the most important aspects of the activity of the interlocutor, make him to be interested, cause emotional reaction which gives a possibility not only to get necessary information but also create bright, colourful portrait of fiction writer. For example, in the conversation with V. Yavorivsky the publicist asks questions about writer's small motherland, described in his works: "Podil village Teklivka is often mentioned in your works. Here it is early novel "And

apples fall"... To what extent these dramatic and tragic stories are real? Impressive symbolic scene when people in church robbed by fascists instead of holy icons put the portraits of their husbands and sons who died at the battlefield [3, p. 259]". We should also mention delicate psychological analysis and professional readiness of M. Zhulynsky's questions. Combining literature studies knowledge with information about the author he skilfully describes the artist through in the light of his creative work, draws a parallel to characters. Memories about the native village of V. Yavorivsky caused special lyricism of conversation, pushed the writer to recollect his fellow villagers which became the prototypes of the narrative characters, helped to disclose individual author's mechanism of literary image creation, going up from a fact of life to the artistic typification. The question to Yu. Shcherbak about priorities in creative work and usage of different genres caused interesting in its openness writer's reflection, self-analysis of creative successes and failures, frank talking about needs and motifs which encouraged the writer to start writing in this or that case. These are peculiar details to the portrait which were disclosed in the conversation with M. Zhulynsky, are of great importance for the understanding of Yu. Shcherbak's creative work.

Looking for the ways of creative expression writers are tending to invent new original genre forms of interview, the best suitable to their communicative manner and aim. Thus, in M. Zhulynsky's works there is such a genre form as self-interview (the author introduces this concept – O. A., Yu. S.). Peculiar, original in its content, "conversation with himself" opened slightly a door to artist's creative studio, allowed to see his creative intentions, plans, to hear his hesitations and worries, get to know his life convictions and professional credo. M. Zhulynsky's with psychological trustworthiness creates two images: strict and exacting critic-interviewer and open and frank book author who answers his questions and remarks. There images-characters talk, discuss, argue and agree with each others, opening the deep sides of real author's "me" in front of the future readers. Put into the mouth of their imaginary interviewer strengthened on purpose, captious critical passages (for example, "What if author of the book went here through the short and safe way, viz: gathered everything written before, wrote to the end what was not finished before – and a book of literary essays with the inclusions of authors dialogues with writers appeared? [3, p. 4]", "What caused the name "Approaching"? Warning in case of critical remarks about incompleteness of literary portraits, inserted into the book, about approximateness and inaccuracy of evaluation about the creativity of chosen for the research prose writers? [3, p. 5]") encourage the artist to give his own answers which gathered together create the discourse

of the conversation, incredible in the level of openness and deepening into author's world, into mysterious space of creative intentions and of the attempts to realize them. We consider this not to be an attempt to neutralize negative reviews, but the realization of the intention to explain arguable moments to himself as to the most exacting censor, to find out the answers to his own important questions, to make himself aware of his own aim in in the conversation with himself.

Successful self-presentation of the publicist in the genre of self-interview is caused by the high communicative culture of the artist, well thought-out realization of the chosen strategy. As I. Ivanova mentioned, in interview "rather clear one can trace out image of both the author and the addressee (and the latter has double nature – he is both interviewer and reader/viewer) [5, p. 11]", that's why the artist not only created convincing images of interlocutors but also during the creation of self-interview he foresaw and took into consideration the reaction of the recipients, predicted their criticism, that range of problems which could have interested them. In the dialogue with his peculiar alter ego philologist comes to the conclusion about the necessity of psychological deepening into creative world of the writers of 1960s because the general panorama of the literature generation is impossible without deeply individualized portraits of personalities: "In order to understand at least to some extent what is literature today it is necessary to get to know the creative personality almost all of those who is creating it and is its certain, individual personification and expression. But how not easy is to do this! Real artist is a very big mystery which if meant to be "unrevealed" by not only one generation [3, p. 6]".

Conclusion. So, in writer's social and political journalism the genre of interview gets new characteristics, migrating from the group of informative genres to the analytic publicistic ones. Active search for the most optimal forms and communicative strategies for the representation of artist's worldview basics and value orientations happens. At the same time a publicist can change the roles being both interviewee and interviewer, and sometimes even combining these two images in one text, creating the genre form of self-interview. Due to the dialogical character of the genre which creates the feeling of interactivity, directness of the communication with an activist and due to the important authority of I. Drach, P. Movchan, M. Zhulynsky; interviews with them are interesting for reader audience and became widespread because of replication in press. The skill to define clearly you thought, to share it in argued manner, grab the attention of public to discuss important problems of nowadays became characteristics of artist's works of this genre.

LITERATURE

1. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор : еволюція творчої майстерності : Монографія [Текст] / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
2. Драч І. Я чую цю землю / І. Драч // Літ. Україна. – 2006. – 28 верес. – С. 1-2.
3. Жулинський М. Г. Наближення : літературні діалоги [Текст] / М. Г. Жулинський. – К. : Дніпро, 1986. – 278 с.
4. Здоровега В. Й. У майстерні публіциста. проблеми теорії, психології та публіцистичної майстерності [Текст] / В. Й. Здоровега. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1969. – 180с.
5. Иванова И. В. Жанр интервью : формы бытования и языковые особенности специальности 10.02.01 – русский язык Автореф. диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Астрахань, 2009. – 23 с.

6. Лукина М. М. Технология интервью : Учеб. пособие для студентов вузов по направлению и спец. "Журналистика" [Текст] / М. М. Лукина. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 188 с.
7. Мовчан П. Хто знає історію, витoki свого народу, тому швидше розвидняється / П. Мовчан // Освіта України. – 1997. – 31 січ. – С. 2.
8. Тertychny A. A. Жанры периодической печати : Учеб. пособие [Текст] / А. А. Тertychny. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 312 с.
9. Шебеліст А. Трансформаційні процеси в системі журналістських жанрів / С. Шебеліст // Вісник Львівського університету. Серія Теле- та радіожурналистика. – 2010. – Вип. 9., Ч. 1. – С. 274–280

REFERENCES

1. Halych V. M. Oles Honchar – journalist, publicist, editor: evolution of creative skilfulness: Monograph, Kyiv, Nauk. dumka, 2004. 816 p.
2. Drach I. I hear this earth // Lit. Ukraina, 2006. 28 September. P. 1 – 2.
3. Zhulynsky M. H. Approaching: Literary dialogues. Kyiv, Dnipro, 1986. 278 p.
4. Zdorovega V. Y. In the publicist's studio: questions of theory, psychology and publicistic skilfulness. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1969. 180 p.
5. Ivanova I. V. Genre of interview: forms of existing and language particularities. Speciality 10.02.01 – Russian language. Author's abstract for PhD dissertation. Astrahan, 2009. 23 p.
6. Lukina M. M. Technology of interview: Tutorial for the student according in direction and speciality "Journalism". Moscow, Aspekt Press, 2003. 188 p.
7. Movchan P. For the one, who knows the history, the root of his nation, the sun rises quicker // Osvita Ukrainy, 1997. 31 January. P. 2.
8. Tertychny A. A. Genres of periodical press: Tutorial. Moscow, Aspekt Press, 2000. 312 p.
9. Shebelist A. Trasformational processes in the system of journalistic genres // Visnyk Lvivskoho universytetu. Serie Tele- and radio journalism, 2010. Is. 9. Ch. 1. P. 274 – 280.

Интервью как составляющая писательской публицистики — жанровые модификации и особенности коммуникативных стратегий

Антонова О. В., Соловьева Ю. Е.

Аннотация. Статья посвящена обрисовке жанровых особенностей интервью в писательской публицистике и вариаций коммуникативных стратегий художников. Рассмотрены характерные черты этого произведения, обуславливающие миграцию жанра интервью в аналитическую публицистику. Осуществлен анализ писательских интервью с учетом той коммуникативной роли, которую исполняет в них мастер слова — от интервьюируемого лица до равного собеседника и интервьюера. Уделено внимание такой оригинальной жанровой форме интервью в творческом наследии писателей-публицистов, как автоинтервью, к которой писатель прибегает как к наиболее оптимальной форме реализации собственного коммуникативного намерения в общении с аудиторией.

Ключевые слова: интервью, писательская публицистика, коммуникативная стратегия, коммуникативная роль, автоинтервью.

Влада як засіб соціальної комунікації у системній теорії Н. Лумана

А. І. Башук

Інститут журналістики, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

E-mail: gella_m@ukr.net

Paper received 19.11.16; Revised 05.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. У статті розглядається концепція влади як засобу соціальної комунікації німецького соціолога Н. Лумана, що є частиною його загальної системної теорії. Вчений розуміє феномен влади як символічно генералізований засіб комунікації та аналізує його у зв'язку з теорією суспільства у цілому, розглядаючи суспільство як сукупність комунікацій і саму можливість влади. Підкреслюється цінність влади як ресурсу зміни соціальної ситуації за рахунок смислу владної комунікації, а проблеми влади пов'язуються із кризою довіри у суспільстві.

Ключові слова: влада, комунікація, соціальні комунікації, довіра, соціальна система.

До актуальних наукових доробок, які значною мірою впливають на сучасні соціогуманітарні науки і є базисом уявлень про сутність демократичного режиму, громадянського суспільства, належить теорія диференційованих соціальних систем Н. Лумана, зокрема концепція влади як засобу соціальної комунікації. За Н. Луманом, суспільство – це не об'єднання індивідів, а сукупність комунікацій – подій, що змінюються у часі. Тобто воно являє собою цілісну систему, що складається з безлічі соціальних систем, сполучною ланкою яких є комунікація. Вчений обстоює тезу: «Усе, що не відбувалося б у суспільстві, це все – комунікація» [3, с. 92]. Проте, на думку Н. Лумана, комунікацію не можливо спостерігати безпосередньо, оскільки вона є «селективним синтезом» інформації, повідомлення і розуміння, що надає певний зміст акту комунікації. [6]. Саме повідомлення виступає «носієм», контейнером потенційної інформації; мова, касета, жорсткий диск комп'ютера – усе це функціональні еквіваленти повідомлення. «Усвідомлення» між зовнішньою стороною форми (повідомленням) і внутрішньою стороною форми (інформацією) становить розуміння.

У вченого комунікувати здатна лише комунікація, а не людина, яка втрачає функцію суб'єкта комунікації. Саме у цьому полягає принципово інший підхід до влади і до владних комунікацій, які тривалий період, починаючи зі зламу Середньовіччя і Нового часу, розглядалися у категоріях ієрархічних суб'єктно-об'єктних відносин (Т. Гоббс, Д. Юм, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо, М. Вебер, К. Маркс, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Лебон), де влада мислилась як примус, сила, наказ, підкорення волі господаря. Лише в теоріях інформаційного суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, О. Бард, Я. Зодерквіст, Р. Йенсен, К. Поппер), постмодерністських концепціях (М. Фуко, Ж. Дельоз, Ж. Лакан, Ж. Дерріда), у роботах Ю. Габермаса і Н. Хомського виявляється перехід до суб'єктно-суб'єктної парадигми спілкування, а влада розглядається як соціальні відносини або організована комунікація.

Н. Луман, як і соціологи Т. Парсонс та Р. Мюнх, відходить від розуміння влади як властивості до примусу підлеглих і реалізації владних цілей, актуалізуючи цінність влади як ресурсу зміни соціальної ситуації за рахунок смислу владної комунікації (указів, розпоряджень і т.д.), яка обумовлює подальші дії підлеглих не залежно від місця, часу та самих індивідів [8, с.3-4].

Погляди Н. Лумана на владу і загалом на суспільство як комунікацію **актуалізуються** на сучасному етапі цивілізаційного розвитку – у «плинні часи» «до-

би непевності» (З. Бауман), коли саме комунікація виступає принципом створення нової визначеності та єдності, які проте є короткотерміновими і ситуативними. Серед вітчизняних і зарубіжних соціологів і філософів відзначимо таких дослідників комунікаційної теорії Н. Лумана: М.А. Мінаков, А.В. Назарчук, В.А. Попов, К.А. Феофанов, Чр. Борч (Christian Borch) та ін.. Розкриваються також його погляди у працях теоретика масової комунікації В.Ф. Іванова. Але системні дослідження унікальної концепції влади німецького вченого у галузі соціальних комунікацій відсутні.

Мета роботи – розглянути особливості влади як засобу соціальної комунікації, сформульовані переважно у праці Н. Лумана «Влада» [4], що можливо лише в контексті загальної авторської теорії суспільства.

Методи дослідження ґрунтуються на застосуванні соціальнокомунікаційного підходу до влади у теорії диференційованих соціальних систем Н. Лумана, що дозволяє осмислити технологічне підґрунтя владних комунікацій на сучасному етапі трансформації соціальних інститутів.

Зауважимо, що організаційна концепція Н. Лумана, яка може бути врахована при організації державно-владних комунікацій, має чіткі обриси порівняно із загальносоціологічною теорією. Пояснюючи «механіку» організаційних комунікацій, вчений спирався на практику і особистий досвід вивчення організації і управління в Гарвардському університеті й НДІ Вищої школи управлінських наук у Шпайєрі, що визначає актуальність і прикладний характер його досліджень [9, с. 128].

У Н. Лумана суспільство як система протиставляється навколишньому світу, хоча й не може функціонувати без нього, взаємодіючи за допомогою двох механізмів – мови й схем (свідомості). Індивіди у цій системі відіграють різні соціальні ролі, хоча й не належать системі й не є її частиною, а виступають «довкільям» системи, оскільки людина завжди складніша за саму систему [7]. Для розуміння системи, яка відтворюється через свої функції, Н. Луман акцентує увагу на «різниці» (диференціації), тобто відмінності, як головній ознаці системи, виділяючи три типи систем: соціальні, фізичні (психічні) та органічні. Він підкреслює: «Навколишній світ важливий не тільки для «збереження» системи, постачання її енергією та інформацією. Для теорії самореферентних систем він є, швидше, передумовою ідентичності системи, так як ідентичність можлива лише через відмінність. Для теорії темпоралізованих аутопоїетичних систем навколишній світ необхідний, так як події у системі

припиняються щоразу, а подальші можуть бути вироблені лише за допомогою відмінності системи і до-вкілля» [5, с. 241]. Система спрощує світ, що є екзистенційною потребою людини, разом з тим це спрощення є обмеженням, що дозволяє бути їй відкритою і взаємодіяти із навколишнім світом.

Спираючись на системно-кібернетичний підхід й технологічні принципи у суспільстві, зокрема у сфері влади, вчений розуміє феномен влади як символічно генералізований засіб комунікації та аналізує його у зв'язку з теорією суспільства у цілому, розглядаючи суспільство як саму можливість влади і порівнюючи владу з комунікативними засобами інших видів, наприклад з істиною, грішми, дружбою, любов'ю, що допомагає конкретизувати вплив влади на суспільство [4, с. 6]. Генералізація комунікативних засобів полягає у тому, що індивіди починають обирати, здійснювати акт селекції своїх дій, не пов'язуючи їх з конкретною емпіричною ситуацією.

Влада має комунікативну природу і виникає лише в процесі та в результаті взаємодії індивідів. В економічній системі суспільства у якості комунікативного коду виступають гроші, у науці – істина, а в політичній сфері – влада, яку більш типологічно точно і всеохоплююче можна визначити по відношенню до будь-якого іншого комунікативного засобу як «обмеження простору селекції партнера». «Функція влади полягає саме у тому, що влада встановлює можливі зчеплення подій абсолютно незалежно від волі підлеглої цій владі людині, що здійснює ті або інші дії, бажає вона цього або ні. Каузальність влади полягає у нейтралізації волі підлеглого, а зовсім не обов'язково у її зломі» [4, с. 10]. Так, влада створює і зрушує властиву партнерові по взаємодії невизначеність щодо вибору, який здійснюється іншим партнером.

При цьому влада, що є у суспільстві постійною можливістю і у якості властивості приписується можновладцю, має використовуватися селективно, а не застосовуватися безперервно щодо всіх людей і всіх тем владного поля. Інакше вона перешкоджає акумуляції значних владних проявів.

Н. Луман цілком справедливо звертає увагу на взаємозв'язок довіри до політичної влади у суспільстві та можливості проведення політичних рішень. Криза довіри як основи комунікації веде до кризи політичної влади, коли влада не може успішно функціонувати як символічно узагальнений засіб координації дій, тобто впроваджувати політичні рішення. Інфляція влади пов'язана з витратою довіри в комунікації, дефляція є наслідком недостатнього використання довіри до політичних рішень. Відзначимо, що використання економічних понять «інфляція» і «дефляція» для пояснення кризових явищ у владі ввів американський соціолог Т. Парсонс [8, с. 9], у якого Н. Луман навчався у Гарвардському університеті, що виявилось плідною ідеєю для аналізу влади як символічно узагальненого засобу комунікації у соціальній системі суспільства.

За Н. Луманом, влада як форма комунікації («комунікативний засіб») функціонує в наступних умовах:

1. Різні соціальні ситуації у суспільстві характеризуються наявністю можливості вибору зі сторони кожного з учасників, тобто комунікативні засоби передбачають ситуації подвійної контингентної селективності, що наділяє їх функцією управління процесами трансляції селекції, яка ґрунтується на очікуваннях. У владній комунікації кожна зі сторін має декілька аль-

тернатив. Якщо у суспільстві збільшується ступінь свободи кожної зі сторін, тобто збільшується можливість альтернатив, влада посилюється. Дослідник зазначає: «Влада стає більш могутньою, якщо вона виявляється здатною домагатися визнання своїх рішень при наявності привабливих альтернатив дії або бездіяльності. Зі збільшенням свобод підлеглих вона лиш посилюється» [4, с. 8]. Саме тому влада відрізняється від примусу до будь-якої конкретної дії. Примус зводить нанівець можливості вибору того, хто піддається йому. У крайньому варіанті примус зводиться до фізичного насильства, що означає з боку влади підміну власними діями дій інших людей, які влада не в змозі викликати. У більшості випадків до насилля звертаються внаслідок недостатності влади, що означає «відмову від переваг символічної генералізації, відмову від того, щоб управляти селективністю партнера» [4, с. 8-9], тобто за таких умов влада не може функціонувати як символічно узагальнений засіб комунікації, що координує дії підлеглих. Означені аспекти теорії влади характеризують демократичний режим, що орієнтується на гнучкі управлінські технології.

2. Влада зменшує невизначеність, що отожднює її з комунікацією. Функція влади полягає у проведенні колективних рішень. Пропонуючи результати свого вибору (селекції) і завдяки цьому здійснюючи вплив на селекцію дій (або бездіяльності) підлеглих у ситуації наявності інших можливостей, можновладці можуть наділити свого партнера невпевненістю або усунути її. Постійний перехід від виробництва невизначеності до її подолання є передумовою існування влади. Але це не особливе джерело влади, а умова виникнення простору генералізації та специфікації особливого комунікативного засобу, де символи спрощують і абстрагують конкретну ситуацію, заміщують вихідний контекст ланцюга селекції, у якому кожна наступна фаза процесу залишається селекцією тією ж мірою, що й попередня. Комунікативні засоби з метою спільної орієнтації розвивають символічно генералізовані коди.

3. У владній комунікації актуалізується інтенція діяльності. Якщо у Н. Лумана, «влада («є») комунікація, що управляється кодом» [4, с. 13], то код полягає у вимозі певних дій з боку обох сторін комунікативних відносин. Ці дії регламентуються, тобто над ними здійснюється «особливий соціальний контроль, який формується одночасно з появою можливості здійснювати ці дії» [4, с. 16], тоді як інші форми комунікації, такі, як істина, любов, реалізуються за допомогою емоційних переживань, які якщо й санкціонуються у разі хибних уявлень, то інакше, ніж дії. Тобто влада – це лише можливість, шанс, потенція (позитивні досягнення можновладця, обіцянки захисту, грошових компенсацій тощо), яка реалізується за безпосередньою участю підлеглого – певних його дій, поведінки. При цьому підлеглий, як і особа, що наділена владою, володіє комбінацією альтернатив, які оцінює на основі очікувань, обираючи ту або іншу поведінку: зі сторони підлеглого – підтримка або критика владних рішень, зі сторони влади – застосування санкцій.

Особливістю внутрішньої структури і механізмів влади у Н. Лумана є взаємне уникнення негативних альтернатив: можновладець уникає застосування каральних санкцій (погроз, покарань, фізичного впливу), а підлеглий уникає непослуху. Ефективнішими владні рішення стають тоді, коли ґрунтуються на по-

силюючих механізмах, що полягають у правовому застосуванні влади, передбаченні очікувань можновладців з боку підлеглих, історії послідовного і авторитетного застосування влади, рефлексивності.

Зауважимо, що в соціальній психології рефлексія розуміється як усвідомлення індивідом того, як він сприймається партнерами по спілкуванню [1]. Наприклад, у педагогіці виділяються наступні рівні рефлексії: 1) педагог орієнтується тільки в основних аспектах своєї внутрішньої діяльності; 2) педагог орієнтується у внутрішній діяльності учня; 3) педагог орієнтується, як учень сприймає діяльність педагога; 4) педагог орієнтується, як учень сприймає його, педагога, і розуміє дії учня [1]. Чим вищий рівень рефлексії, тим більших успіхів досягає педагог. Взагалі це твердження справедливо щодо всіх, хто має владу. Н. Луман відзначав, що рефлексивність властива політичній владі як системі з чіткими кордонами і диференціацією ієрархічних структур з достатнім розподілом ролей [4, с. 30].

Підкреслимо, що взаємодію у школі можна розглядати як мікровладу – взаємовідносини всередині організації, – на відміну від макровлади, що стосується державної сфери і сфери політики. Таким уявленням про владу сприяла, зокрема, популярність робіт французького філософа М. Фуко, який доводив, що влада пронизує усе суспільство, здійснюючи соціальний контроль над громадянами, охоплюючи як пригноблених, так і тих, хто пригноблює, розповсюджується на усе соціальне поле, як то школа, тюрма, армія, фабрика, лікарня [10]. В означеному контексті супротив значної кількості педагогів українській освітній рефо-

рмі 2016 р., коли частина відповідальності та контролю за навчанням делегується учню, – це також питання влади, як стверджує відомий український психолог С. Ройз, коли досвідчені педагоги не готові поділитися своєю владою [2, с. 78]. Але головне – це також питання цивілізаційного зламу, коли існуючі «техніки влади», як їх називає М. Фуко, вже не відповідають вимогам часу, відповідно гальмують розвиток суспільства. Подібні процеси відбуваються й у політиці, коли високопосадовці не хочуть або навіть не уміють – бо це певний комунікаційно-технологічний процес – поділитися своєю владою, що передбачає публічність, відкритість і підзвітність носіїв влади.

Висновки. Унікальна концепція влади і загалом суспільства як комунікації Н. Лумана набуває актуальності саме в інформаційну добу, виступаючи ресурсом зміни соціальної ситуації за рахунок смислу владної комунікації. Принципово інший підхід до влади у системній теорії німецького соціолога полягає у тому, що індивід втрачає функцію суб'єкта комунікації: комунікувати здатна лише комунікація і лише в мережі таких комунікацій продукуються дії, сприяючи самоорганізації систем. Н. Луман розуміє владу як символічно генералізований засіб комунікації, розглядаючи його в контексті загальної системної теорії, що ґрунтується на синтезі природничих і гуманітарних наук. Основою комунікації є довіра, відповідно криза довіри веде до кризи політичної влади, коли влада не може успішно функціонувати як символічно узагальнений засіб координації дій, тобто впроваджувати політичні рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методологических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Икар, 2009. – 448 с.
2. Духнич О. Обед со Светланой Ройз // Новое время. – №34. – С. 76-78.
3. Луман Н. Введение в системную теорию. — М.: Логос, 2007. – 359 с.
4. Луман Н. Власть. – М.: Практис, 2001. – 256 с. / URL: <http://iphras.ru/uplfile/socep/macht.pdf>
5. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
6. Луман Н. Что такое коммуникация // Социологический журнал. – 1995. – №3. – С. 114-128.
7. Наризный Ю. Социология и политология эпохи постмодерна / URL: <http://postmodern.in.ua/?p=1725>
8. Попов В.А. Системно-теоретическая проблематика власти в социологии Т. Парсонса, Н. Лумана и Р. Мюнха : автореф. дис... канд. соц. наук : 22.00.01. – М., 2008. – 25 с.
9. Феофанов К.А. Социология организаций Никласа Лумана: коммуникация власти и доверия // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С. 126-128.
10. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. – М.: Ad Marginem, 1999. – 478 с.

REFERENCES

1. Azimov E.G., Schukin A.N. New Dictionary of methodological terms and concepts (the theory and the practice of language teaching). – M.: Ikar, 2009. – 448 p.
2. Duhnich O. Lunch with Svetlana Roiz // Novoe vremya. – №34. – P. 76-78.
3. Luhmann N. Introduction to Systems Theory. – M.: Logos, 2007. – 359 p.
4. Luhmann N. Power. – M.: Praxis, 2001. – 256 p. / URL: <http://iphras.ru/uplfile/socep/macht.pdf>
5. Luhmann N. Social Systems. The Outline of a General Theory. – SPb.: Nauka, 2007. – 648 p.
6. Luhmann N. Was ist Kommunikation // Sociologicheskii zhurnal. – 1995. – №3. – P. 114-128.
7. Narizhnyi Yu. Sociology and Political in the era of postmodern / URL: <http://postmodern.in.ua/?p=1725>
8. Popov V.A. System and theoretical problems of power in the sociology of T. Parsons, N. Luhmann and R. Munch : avtoref. dis... kand. sots. nauk : 22.00.01. – M., 2008. – 25 p.
9. Feofanov K.A. Sociology of organizations by Niklas Luhmann: communication of power and trust // Sociologicheskii issledovaniya. – 1999. – № 3. – P. 126-128.
10. Foucault M. Discipline and Punish. The birth of the prison. – M.: Ad Marginem, 1999. – 478 p.

Power as a medium of social communications in N. Luhmann's System Theory

A. I. Bashuk

Abstract. The conception of Power as a medium of social communications developed by the German sociologist N. Luhmann in his Systems Theory is the subject-matter of the present article. The thinker understands a phenomenon of Power as a symbolically generalized medium of communication and analyzes it in relation to the theory of society as a whole. He views society as a combination of communications and a potential power. The article focuses on the significance of power as a resource in the social situation transformation at the expense of the essence of communication at the governmental level. The problems of power are associated with the crisis of trust in society.

Keywords: power; communication; social communications; trust; social system.

Експертне опитування медійників щодо інформаційної взаємодії з аудиторією: методологія та процедура

Т. Г. Бондаренко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: tet_bondarenko@ukr.net

Paper received 19.11.16; Revised 26.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. Дослідницький пошук спрямовано на розроблення й обґрунтування методології та процедури проведення експертного опитування медійників щодо інформаційної взаємодії з аудиторією. У межах розвідки підготовлено й аргументовано програму соціологічного дослідження, що має дві частини. Методологічний структурант констатує наявність проблемної ситуації й суперечностей у медіасередовищі; окреслює об'єкт і предмет, мету та основні, часткові, додаткові завдання соціологічної праці; репрезентує теоретичну й емпіричну інтерпретацію базисних понять, а також сформульовану гіпотезу. Процедурний складник аргументує обрання методу, виготовлення інструментарію (запитання анкети для експертів), пояснює обсяг вибірки.

Ключові слова: медіааудиторія, інформаційна взаємодія, соціологічне дослідження, експертне опитування, методологія, процедура.

Вступ. Нині для осмислення й теоретико-практичного узагальнення тенденцій розвитку в медіасфері, пошуку ефективних інструментів для її модернізації необхідно залучати сучасний досвід функціонування ЗМІ, вивчати його за допомогою різних методів дослідження. Одним із таких дієвих методів вважаємо експертне опитування медійників, що проводять для з'ясування іманентних характеристик і закономірностей еволюції світу ЗМІ. За влучним висловом В. Різуна, Т. Скотникової, «знання, що ними володіють експерти, становлять інтелектуальний капітал країни» [0]. В аналізованому випадку йдеться про потребу в студіюванні реального стану інформаційної взаємодії медіа з аудиторією через спеціально організоване опитування журналістів, збирання, систематизацію й узагальнення отриманих відомостей. Будь-яке соціологічне дослідження вимагає розроблення чіткої програми, що передбачає опис методології й методики, чи процедури, його проведення.

Стислий огляд публікацій за темою. Для розроблення й обґрунтування методології та процедури соціологічного дослідження вивчено праці з класичної соціології (В. Абушенко, А. Барвінський, В. Білоус, О. Грицанов, Г. Дворецька, Г. Євелькин, К. Жоль, А. Литвин, Г. Соколова, О. Терещенко, А. Яковенко та ін.). Семантика й технологія методу експертного оцінювання укладені такими вченими, як Б. Грабовецький, В. Гречихин, В. Ядов та ін. У процесі наукового пошуку опрацьовано студії із соціології журналістики (І. Блохін, В. Касьянов, С. Корконосенко, І. Лубкович, І. Фомічова). Технологію використання методу експертного опитування в журналістикознавчих розвідках описано в працях І. Лубковича, В. Різуна, Т. Скотникової.

Мета – обґрунтувати доцільність проведення експертного опитування медійників щодо інформаційної взаємодії з аудиторією; розробити й аргументувати його методологію та процедуру проведення. Досягнення мети передбачає виконання низки завдань: описати в методологічній частині проблемну ситуацію й суперечності, зафіксовані в медіасередовищі; окреслити об'єкт і предмет, мету та основні, часткові, додаткові завдання соціологічної праці; репрезентувати теоретичну й емпіричну інтерпретацію базисних

понять, а також сформулювати гіпотезу; у межах процедурного складника аргументувати обрання методу, виготовити інструментарій (запитання анкети для експертів), пояснити обсяг вибірки.

Матеріали й методи. У ході наукового пошуку організовано та проведено експертне опитування серед п'ятдесяти медійників Черкащини, які представляють різні типи ЗМІ. Для організації дослідження застосовано метод експертного опитування, історико-теоретичний, комплексно-аналітичний, концептуально-системний, фактологічний, описовий методи, спостереження, метод узагальнення.

Результати та їх обговорення. Прикладне соціологічне дослідження, проведене за допомогою методу експертного опитування, передбачає чотири етапи: підготовчий (розроблення програми, інструментарію (анкети, бланка фіксування результатів); збирання емпіричного матеріалу за допомогою опитування; упорядкування й оброблення зібраних відомостей; аналіз результатів і формулювання рекомендацій. На підготовчому етапі необхідно створити стратегічний документ, що репрезентує концептуальну модель майбутньої студії – **програму соціологічного дослідження**. У соціології під поняттям «програма соціологічного дослідження» розуміють «науковий документ, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (збирання, оброблення та аналізу інформації)» [10, с. 420]. Розроблена програма має містити методологічну й методичну (процедурну) частини соціологічного дослідження, зорієнтованого на вивчення інформаційних взаємин у діаді «медіа – аудиторія».

І. Методологія дослідження. Обґрунтування методології прогнозує формулювання проблеми, окреслення об'єкта, предмета дослідження, опис його мети й завдань, аналіз основних понять, системну характеристику об'єкта, висловлення дослідницької гіпотези. Приводом для проведення соціологічного дослідження слугує реальна **проблемна ситуація**, що постає в регіональному мас-медійному середовищі у зв'язку з інтенсивним розвитком інформаційних технологій, модифікацією споживчої поведінки, зміною пасивної

ролі аудиторії на активну та оперативну адаптацію журналістів до оновленого світу медіа. Принагідно зазначимо, що, характеризуючи проблемну ситуацію з теоретичного погляду, соціологи розуміють під цим поняттям «певну соціальну суперечність між знаннями про потреби людей і їхні дії та незнанням шляхів, засобів, методів, прийомів реалізації цих дій»; у практичному вимірі це «певна соціальна суперечність, що потребує організації цілеспрямованих дій для її розв'язання» [7, с. 128]. Дослідники стверджують, що в основі проблеми, зокрема ґносеологічної [10, с. 421], перебувають певні суперечності, для розв'язання яких бракує знань щодо стану аналізованого явища, тенденцій його функціонування.

Аналіз медійного ринку, осмислення наукових праць, а також досвіду медіаекспертів, практиків слугує підставою для фіксації **суперечностей** між:

- потребою ЗМІ зберігати реальну аудиторію через її міграцію (від паперових форматів до контент-майданчиків у мережі, з одного інтернет-ресурсу до іншого), працювати над приверненням уваги потенційних споживачів, розширювати коло цільового аудиторного складу та наявними знаннями про профіль аудиторії, її вподобання, споживчі звички (між знанням аудиторії своїх медіа та незнанням медіа своїх аудиторій);

- усталеною редакційною політикою регіональних медіа стосовно роботи з аудиторією, браком нових адаптованих способів організації й формування аудиторії, залучення її до співтворення та видозміненими реаліями, у яких споживач змінює свою роль з пасивної на активну; демонструє мінливість, непрогнозованість, мобільність в обранні джерела інформації;

- консервативністю традиційних методів вивчення аудиторії, що озброюють відомостями переважно про її соціально-демографічні характеристики й кількісні ознаки, та неопрацьованістю нових методів, прийомів, способів вивчення аудиторії, які потенційно оптимізують взаємодію медіа й аудиторії, уможливають наближення до нової моделі інформаційних взаємин суб'єктів масової комунікації;

- потребою в переході до концепції глобальної співпраці з аудиторією, у її ретельному й усебічному вивченні, постійному моніторингу споживчої поведінки та неналежним оцінюванням значущості аудиторії, її ролі у формуванні контенту, його поширенні тощо;

- оновленими практиками інформаційного споживання та традиційними способами їх задоволення; появою технічних інновацій, веб-інструментів та небажанням редакцій активно впроваджувати їх для модернізації контенту, його візуалізації, пристосування до цифрової ери;

- посиленням конкуренції за аудиторію, потребою в активному промоційованні власних матеріалів, дотримання принципу клієнтоорієнтованості та недостатнім рівнем оперування новими знаннями про маркетингові інструменти, способи привернення її уваги як стратегічного товару.

Проблема дослідження завжди передбачає наявність об'єкта. «Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, про-

цеси у їх конкретних», порівняно «завершених стадіях та взаємодії» [10, с. 266]. У межах пропонованого соціологічного дослідження **об'єктом** аналізу постають редактори регіональних медіа (головний, відповідальний, випусковий, провідний, старший), їхні заступники, керівники або завідувачі редакцій, тобто офіційні очільники журналістських колективів Черкащини. Звернення саме до регіонального виміру зумовлене посиленням тренду локальності й гіперлокальності, можливістю отримати об'єктивну інформацію про реальні вектори інформаційної взаємини медіа та аудиторії, екстраполювати ці відомості (із допустимою похибкою) на всеукраїнську площину, прогнозувати подальший розвиток порушеної проблеми.

Відповідно до мети й завдань соціологічної студії та з огляду на її об'єкт, обрано **предмет дослідження**. У соціологічній науці предмет соціологічного дослідження витлумачують як «найбільш значущі з теоретичного або практичного погляду властивості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити» [7, с. 130]. Предмет пропонованого дослідження становить бачення регіональними редакторами-експертами основних векторів проблеми інформаційних взаємин у системі «медіа – аудиторія». Будь-яке дослідження спрямоване на отримання певного результату, тобто на досягнення конкретної **мети**. Проведене соціологічне дослідження має теоретико-пізнавальне та частково прикладне призначення, оскільки покликане отримати, проаналізувати й систематизувати інформацію про реальний стан інформаційних взаємин між регіональними медіа та їхніми аудиторіями, сформулювати на підставі думок експертів конструктивні рекомендації щодо оптимізації процесів формування й організації аудиторного складу, прогнозування тенденцій розвитку порушеної проблеми. Сутнісною відмінністю розвідки є регіональний вимір, що дає змогу дослідити локальну практику налагодження взаємодії з аудиторією, екстраполювати результати на інші площини, прогнозувати процеси адаптації місцевих ЗМІ до вимог і поведінки споживача.

Мета дослідження вмотивовує сутність, логіку й послідовність його **завдань**. У соціології диференціюють кілька типів завдань соціологічного дослідження: головні, що передбачають пошук відповідей на основне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням проблеми; часткові, які постають у процесі виконання головних завдань, впливають із них та спрямовані на розв'язання проблеми; додаткові, що можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності з'ясування додаткових питань, наприклад методичних [10, с. 424].

Серед **головних завдань соціологічного дослідження** виокремлено такі: з'ясувати, як медіа маркують свою цільову аудиторію та організовують спеціальні дослідження для її вивчення; описати регіональну практику аналізу аудиторії й налагодження з нею зворотного зв'язку; проаналізувати, як медіа оцінюють ефективність побудови взаємин з аудиторією. **Часткове завдання соціологічного дослідження** полягає в систематизації, узагальненні регіонального досвіду й формулюванні практичних рекомендацій

щодо оптимізації ступеня релевантності медіа та їхніх аудиторій. **Додаткове завдання** пов'язане з прогнозуванням подальшого розвитку інформаційних взаємин медіа та аудиторії.

У ході соціологічного дослідження важливий етап становить теоретична та емпірична інтерпретація його базисних понять. **Теоретична інтерпретація:** для теоретичного опрацювання термінологічного підґрунтя вивчено наукову літературу, осмислено практичний журналістський досвід, залучено результати власних спостережень. Для потрактування інформаційних взаємин у системі «медіа – аудиторія» вважаємо ключовими такі поняття: аудиторія, засіб масової інформації, мас-медіа (медіа), зворотний зв'язок. На думку соціологів, найбільш раціонально послуговуватися усталеними визначеннями понять, що запропоновані в довідниках, енциклопедіях, тлумачних словниках та іншій спеціальній літературі [10, с. 424–425]. З огляду на цю рекомендацію, у ході дослідження базисними стали загальновідомі дефініції, подані в галузевих словниках: «аудиторія (від лат. auditorium, audio – чую, слухаю) – загальна назва споживача інформаційної продукції» [5, с. 161]; засоби масової інформації – «розгалужена система установ і організацій, пов'язаних із періодичними й інтернет-виданнями, телебаченням, радіомовленням, телеграфними агентствами тощо, покликаними публічно здійснювати функцію інформування, порушувати актуальні проблеми сучасності, утверджувати національні й загальнолюдські цінності» [8, с. 40–41]; мас-медіа (медіа) – «те саме, що й засоби масової інформації – преса, радіо, телебачення, документальне кіно, комп'ютеризовані електронні видання тощо» [8, с. 51]; «зворотний зв'язок – відгуки споживачів на публікації в пресі, програми радіо чи телебачення» (у вигляді паперових та електронних листів, телефонних дзвінків, інтерактивних відгуків) [5, с. 93].

Емпірична інтерпретація. У процесі операціоналізації основних понять уведено термін «інформаційна взаємодія» медіа й аудиторії. На нашу думку, таке терміносполучення відображає зміну суб'єктно-об'єктної моделі системи «медіа – аудиторія» на суб'єктно-суб'єктну. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови», взаємодія – це «взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджена дія між ким-, чим-небудь» [2, с. 85]. Уважаємо, що в контексті медіа інформаційну взаємодію варто витлумачувати як комунікацію, яка передбачає формування взаємин медіа й аудиторії для обміну відомостями, інтерактивних дій, реакції, взаємовпливу, співтворення / співпраці / співучасті та яка спрямована на досягнення синергетичного ефекту. Інші суміжні терміни («взаємовплив», «масова робота», «зворотний зв'язок», «співтворення», «співучасть», «діалоговість», «інтерактивність», «реакція», «комунікативні зв'язки», «френдингова комунікація» та ін.) повною мірою не відображають сутності аналізованого явища через іманентну вузькість, брак уваги до нових виявів поведінки сучасної медіааудиторії.

Формулювання гіпотези. У процесі соціологічного дослідження необхідно сформулювати гіпотезу, тобто «обґрунтоване припущення щодо пояснення будь-яких фактів, явищ, процесів, причин, чинників

та тенденцій їх розвитку, яке потребує емпіричного підтвердження чи спростування» [3, с. 266]. Відповідно до представлених у соціологічній літературі класифікацій гіпотез [3; 10], за функційним змістом сформульовану описову гіпотезу, що являє собою «припущення про фактичний стан об'єкта, його функціонування» [10, с. 426], «характер зв'язків між окремими елементами досліджуваного об'єкта» [3, с. 266]. За рівнем аналізу це теоретична гіпотеза, оскільки вона існує у формі теоретичного припущення; за важливістю завдання – основна; за ступенем опрацювання й обґрунтованості – первинна (робоча) гіпотеза, що сформульована до моменту зібрання емпіричних даних. Гіпотеза соціологічного дослідження полягає в такому твердженні: процес формування й організації аудиторії, а отже, взаємини в системі «медіа – аудиторія» стануть більш ефективними, якщо ЗМІ переосмислять традиційні форми зворотного зв'язку зі споживачем, усвідомлять необхідність і значущість постійного вивчення реакції, потреб, уподобань (фітбеку) аудиторії, оновлять інструменти для роботи з нею, інтегрують вітчизняну й зарубіжну практику взаємодії зі споживачем у свою діяльність.

II. Методика (процедура) дослідження. Реалізація цього етапу соціологічного дослідження передбачала обрання методу збирання, оброблення й аналізу первинних відомостей, окреслення аналізованої сукупності, системи вибірки одиниць обстеження. **Метод** – основний спосіб, що застосовують для збирання, оброблення й аналізу даних [10, с. 428]. Для проведення соціологічного дослідження застосовано метод опитування, що, за висловом В. Білоуса, має низку переваг і недоліків. Серед переваг дослідник називає можливість охоплення масової аудиторії, отримання первинної інформації, гнучкість, потенційну корегованість та повторюваність дослідження. Отримана від респондентів різнобічна інформація відображає соціальну реальність безпосередньо, через думки людей (що, однак, можуть змінюватися), прогнозує контактування з об'єктом [1, с. 40].

Доцільність обрання цього методу вмотивована тим, що джерелом потрібної інформації про взаємини в системі «медіа – аудиторія» є насамперед журналісти, які, попри зростання активної ролі споживачів, продовжують ініціювати взаємодію з ними, організовують і реалізують її. У соціологічній науці названий метод витлумачують як метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога й респондента через реєстрацію відповідей респондентів на сформульовані запитання [10, с. 436].

Експерт може поставити як генератор, джерело ідей, гіпотез і пропозицій, арбітр з оцінювання наявних даних, характеристик і показників об'єкта; джерело невідомої дослідникові інформації, що слугує основою для подальшого аналізу [9, с. 687]. Автори енциклопедії із соціології окреслюють реєстр якостей, що може бути еталоном респондента-експерта: 1) креативність – здатність творчо виконувати завдання, метод розв'язання яких повністю або частково невідомий; 2) евристичність – здатність бачити і створювати неочевидні проблеми; 3) інтуїція – здат-

ність робити висновки про досліджуваний об'єкт без усвідомлення руху думки до цього підсумку; 4) предикаторність – здатність передбачати, відчувати майбутній стан досліджуваного об'єкта; 5) незалежність – здатність протиставляти свою позицію переконанням і масовій думці; 6) усебічність – здатність характеризувати проблему з різних боків [9, с. 687].

Для проведення очного [6, с. 80; 10, с. 447] експертного опитування був виготовлений спеціальний інструментарій соціологічного дослідження – набір спеціальних документів (анкети, бланків для заповнення відповідей, аркушів для фіксації розгорнутих коментарів від експертів), що вможливив пошук і систематизацію емпіричної інформації. Анкета (фр. *enquête* – букв. розслідування) – це опитувальний аркуш для отримання певної інформації, що, зазвичай, являє собою систему впорядкованих за змістом і формою запитань, спрямованих на виявлення характеристик предмета соціологічного аналізу, розкриття змісту проблеми [3, с. 290; 0, с. 397]. Розроблена анкета містить три частини: вступну, основну й «паспортну». Вступна частина (адаптаційна) є зверненням до респондента, тут висловлено прохання взяти участь в опитуванні, наголошено на значущості респондента як експерта, повідомлено про мету дослідження, місце й спосіб використання отриманих відомостей, зауважено можливу анонімність опитування, що підвищує достовірність даних. Крім того, у вступній частині пояснено спосіб заповнення анкети та висловлено подяку за участь в експертному опитуванні. Отже, вступна частина налаштовує респондента на співпрацю, переконує його у власній значущості та у важливості думок для дослідження.

Основну частину становлять запитання, що ієрархізовані за кількома типами: за структурою, формою, функцією, змістом [010, с. 440]. Згідно зі структурними особливостями запитання кваліфіковані як напівзакриті, оскільки вони передбачають позицію «інший варіант відповіді»; за формою подані запитання – прямі, тому що дають змогу отримати відомості безпосередньо від респондента; за функціями – основні, бо спрямовані на збирання інформації про зміст досліджуваного явища. У змістовому плані обрано комплексний підхід до формулювання запитань: про факти поведінки, спрямовані на виявлення вчинків, дій і результатів діяльності журналістів, аудиторії; про факти свідомості (думки, міркування, плани респондентів); про особистість експерта (соціально-демографічний блок). Отже, опитувані мали змогу відповісти на низку формалізованих запитань: 1) Який засіб масової інформації Ви представляєте?; 2) На яку цільову аудиторію зорієнтоване Ваше медіа?; 3) Чи проводили Ви спеціально організоване дослідження своєї аудиторії протягом останніх 12 місяців?; 4) Які з названих способів Ви використовуєте для вивчення аудиторії Вашого ЗМІ?; 5) Чи налагоджуєте Ви зі своєю аудиторією зворотний зв'язок, різні форми інформаційної взаємодії?; 6) Які способи зворотного зв'язку з аудиторією Ви використовуєте?; 7) Як Ваша аудиторія виявляє свою активність, пове-

дінку щодо Вашого медіа?; 8) Оцініть, будь ласка, ефективність заходів, яких упродовж останнього року вживав Ваш редакційний колектив для формування аудиторії, налагодження з нею зворотного зв'язку; 9) Хто, на Вашу думку, повинен працювати над формуванням та організацією аудиторії конкретного ЗМІ?; 10) Чи відвідували Ви впродовж останніх одного-двох років тренінги з редакційного маркетингу, менеджменту, де б розглядали питання взаємодії з аудиторією?

«Паспортна» частина анкети характеризує демографічний і соціальний стан респондентів. У цій частині, що подана після власне опитування, запропоновано чотири запитання про статі, вік, досвід роботи в медіа, наявність журналістської освіти. Наприкінці анкети респондентам висловлено подяку за участь в опитуванні, запропоновано сформулювати думку стосовно порушеної проблеми, поділитися досвідом налагодження інформаційних взаємин з аудиторією.

Процедура дослідження вимагає окреслення обсягу вибірки. Для збирання первинних відомостей важливо характеризувати кількісно-якісні параметри об'єкта дослідження, оскільки такі дані вможливають формування цілісної картини аналізованих реалій, отримання достовірного результату. Соціологи стверджують, що для експертного опитування складно розрахувати оптимальну кількість респондентів [9, с. 687]. «Кількість експертів залежить від можливості забезпечення «рівноправ'я» учених-спеціалістів різних напрямів і від рівня їхньої компетентності, від специфіки проблеми дослідження» [9, с. 687]. Учасниками експертного опитування стали 50 осіб: газетарі – 36 %, що вмотивоване переважанням друкованих ЗМІ, інформаційний / новинний інтернет-портал – 18 %, телебачення – 18 %, інтернет-видання – 16 %, які охоплені майже однаковою чисельністю опитаних; радіоніки – 8 %, з огляду на невелику кількість радіостанцій в області; медійники, які працюють в інтернет-версії друкованого видання, – 4 %. Така вибірка певною мірою відображає мікро модель медійного ландшафту в області, засвідчуючи тенденцію до кількісного балансування друкованих та інтернет-видань.

Висновки. Проведення соціологічного дослідження за допомогою методу експертного опитування потребує розроблення й обґрунтування програми, що має дві частини. У методологічній частині необхідно окреслити проблемну ситуацію й діагностувати наявні у медіасередовищі суперечності; обрати об'єкт і предмет аналізу, сформулювати мету та завдання соціологічного пошуку; виконати теоретичну й емпіричну інтерпретацію базисних понять, а також сформулювати гіпотезу. У межах процедурного складника потрібно обрати найбільш доцільний метод, виготовити інструментарій, пояснити обсяг вибірки. Попри потенційну похибку та суб'єктивність суджень, перспективним напрямом є подальше вивчення більш широкого ландшафту медійної практики саме за допомогою методу експертного опитування, систематизація й узагальнення відомостей, їх апробація в журналістській діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях : навч. посіб. / В. С. Білоус. – К. : КНЕУ, 2002. – 140 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
3. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 1999. – 340 с.
4. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
5. Журналістика : словник довідник / авт.-уклад. І. Л. Михайлин. – К. : Академвидав. 2013. – 320 с. – (Серія «Nota bene»).
6. Різун В. В. Методи наукових досліджень у журналістичному мистецтві : навч. посіб. / В. В. Різун, Т. В. Скотникова. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Преса України, 2008. – 144 с.
7. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. / Є. В. Сірий. – К. : Атіка, 2004. – 480 с.
8. Словник журналіста: Терміни, мас-медіа, постаті / за заг. ред. Ю. М. Бідзілі. – Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. – 224 с.
9. Соціологія: Енциклопедія / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – М. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
10. Соціологія : підручник / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 544 с. – (Альма-Матер).

REFERENCES

1. V. Belous Sociology in definitions, explanations, diagrams, tables : textbook / V. S. Belous. – K. : KNEU, 2002. – 140 p.
2. Big Dictionary of Modern Ukrainian Language / arranged and edited by V. T. Busel. – K. : Irpin : WTF «Perun», 2001. – 1440 p.
3. Dvoretzka G. V. Sociology: textbook. / G. V. Dvoretzka. – K. : KNEU, 1999. – 340 p.
4. Zhol K. K. Sociology: textbook / K. K. Zhol. – K. : Lybid, 2005. – 440 p.
5. Journalism : Dictionary-reference book / compiled by I. L. Mykhailyn. – K. : Akademvydav. 2013. – 320 p. - (Series «Nota bene»).
6. Rizun V. V. Methods of research in journalism: textbook / V. V. Rizun, T. V. Skotnykova. - 2nd ed., revised. and add. – K. : Ukraine Press, 2008. – 144 p.
7. Siryy E. V. Sociology: General theory, development history, special and branch theories: textbook / E. V. Siryy. – K. : Atika, 2004. – 480 p.
8. Journalist's Glossary: The terms, media, figures / Ed. Y. M. Bidzili. – Uzhgorod : VAT «Publisher «Transcarpathia», 2007. – 224 p.
9. Sociology: Encyclopedia / comp. by A. A. Hrytsanov, V. L. Abushenko, G. M. Evelkyn, G. N. Sokolova, A. V. Tereshchenko. – M. : Knyzhnyy Dom, 2003. - 1312 p. - (World of encyclopedias).
10. Sociology: textbook / Ed. V. G. Gorodianenko. – K. : VC «Academia», 2008. - 544 p. - (Alma Mater).

Expert survey of media people regarding information interaction with the audience: methodology and procedure Bondarenko T.

Abstract. This article presents the methodology and procedures developed to conduct the expert survey among media people regarding the information interaction with the audience. The research findings include the two-part program developed to conduct the social study. The methodological part proves that there is a problem and contradictions in the media environment. It also outlines the object, subject, goal, main, partial, and additional goals of sociological work. It also represents the theoretical and empirical interpretation of the basic concepts and formulated hypothesis. The procedural component explains the reasons what methods and why they were applied, what instruments were developed, for example, questionnaire for experts in our case, and what sample amount was received.

Keywords: media audience, information interaction, social study, expert surveys, methodology, procedure.

Экспертный опрос медийных работников об информационном взаимодействии с аудиторией: методология и процедура Т. Г. Бондаренко

Аннотация. Исследовательский поиск направлен на разработку и обоснование методологии и процедуры проведения экспертного опроса медийных работников об информационном взаимодействии с аудиторией. В рамках статьи подготовлена и аргументирована программа социологического исследования, которая состоит из двух частей. Методологическая часть констатирует наличие проблемной ситуации и противоречий в медиасреде; определяет объект и предмет, цель и основные, частные, дополнительные задачи социологического исследования; представляет теоретическую и эмпирическую интерпретацию базовых понятий, а также сформулированную гипотезу. Процедурная составляющая аргументирует избрание метода, изготовление инструментария (вопросы анкеты для экспертов), объясняет объем выборки.

Ключевые слова: медиааудитория, информационное взаимодействие, социологическое исследование, экспертный опрос, методология, процедура.

Визуализация информации как способ построения интерактивной коммуникации и привлечения общественности к процессу принятия решений

И. В. Бурлакова, О. В. Швед

кафедра украинского языка и культуры Научно-учебного Гуманитарного института
Национального авиационного университета, г. Киев, Украина

Corresponding author. E-mail: irburlakova@yandex.ua; stjarna1982@gmail.com

Paper received 19.11.16; Revised 24.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Аннотация. Статья посвящена научному феномену визуальной коммуникации, а именно построению интерактивного диалога с участниками социальных процессов с помощью визуальных методов исследований. В исследовании анализируются различные методики и техники визуализации на примере фотоинтервью – интервьюирования, когда вопросами и стимулами для ответов респондента служат фотографии. В частности детально представлены такие его виды как «фото-новелла», «фотоголос» и «фото стимуляция». Продемонстрированы особенности использования методов с целью привлечения общественности к процессу принятия решений, а также современные тенденции их использования. На основе материалов западных публикаций охарактеризованы методологические аспекты включения фотографий в качественные исследования.

Ключевые слова: фотоинтервью, визуальные методы, визуализация информации, визуальная культура, межкультурная коммуникация.

Научное поле феномена визуальной коммуникации включает в себя спектр различных дисциплин, начиная от лингвистики, нейрохирургии и психологии, и заканчивая теорией коммуникации, взаимодействия между человеком, компьютером, и эстетикой. Эта междисциплинарная сфера изучает, каким образом наши органы зрения и головной мозг воспринимают визуальное изображение; как оно проявляется интерпретируется нами; как мы взаимодействуем с существующими посланиями (мессежами); и наконец, что нам дает такой вид взаимодействия.

В этом контексте сегодня особое значение приобретают способы передачи информации, учитывая (а) особую плотность данных, которые мы получаем из сети Интернет, (б) переизбыток информации, который содержат доступные документы, (в) отсутствие времени или его ограниченность, (д) нечеткость информации. В этой статье под визуализацией информации мы подразумеваем способ фасилитации процесса получения и восприятия информации в динамичный образ, учитывая ограничения, вызванные соответствующим образом природой информации и визуализации.

При более детальном рассмотрении многочисленных примеров визуализаций, или визуальных репрезентаций, можно сделать вывод о том, что они дают возможность поиска и считывания больших объемов информации, изучения взаимосвязей между отдельными явлениями, проведения сравнения и отслеживания их эволюционного развития легким, систематическим способом. Говоря в частности об активизации привлечения общественности к процессу принятия решений, можно утверждать, что визуализация помогает найти необходимую информацию для осуществления отдельных действий, «представляя данные таким образом, при котором важные и информативные взаимосвязи становятся очевидными рядовому гражданину» [37]. Это в свою очередь

помогает пользователям распределить входящую информацию по категориям, совместить ее с предыдущими знаниями, построить новые связи и получить новые знания.

Для характеристики визуализации информации, уместно использование следующего определения, которое предоставляет резюме ее сущности. Под визуализацией информации понимают «использование компьютерно-интерактивных, визуальных репрезентаций абстрактных данных для расширения когнитивного процесса» [6; Р.7], где под абстрактными данными подразумеваются гетерогенные данные, которые не имеют характерной пространственной структуры. Таким образом, визуализация информации служит посредником между информацией и знаниями и потенциально позволяет пользователям привлекаться к интерактивным коллективным действиям, известным под названием коллективной визуализации информации.

Анализируя функциональное основание визуализации информации исследователи Р. Ленглер и Дж. Эпплер разработали таблицу визуализации, которую они категоризировали по целям [21]. Предложенная ими классификация различает визуализацию данных, визуализацию информации, визуализацию концепций, визуализацию стратегий, визуализацию метафор и смешанную визуализацию. В ассортимент методов визуализации информации ученые предлагают включить таймлайн, графические схемы, распределение по кластерам, круговые диаграммы, контурные схемы, семантические сети, плоские деревья, параллельные координаты, радарные карты и тому подобное.

Преимущества использования различных техник визуализации, генерируемых с помощью программного обеспечения, для привлечения общественности к процессу принятия решений отмечались специалистами в течение длительного времени [18; 28]. Особое внимание в этом контексте приобрели вопросы развития и использования

инструментов визуализации для эффективной поддержки планирования ландшафтов [1; 22; 31] и эффективной интеграции визуализации в процесс планирования [1; 19]. Большинство этих техник популяризируют не только интерактивность, но и критическое мышление, с помощью чего пользователи получают возможность упростить восприятие той или иной новой информации путем анализа и синтеза. Важность формирования, развития критического мышления у граждан является системообразующей для их активизации и осознанного участия в демократических процессах.

Методы визуализации информации позволяют пользователям не только быть пассивными потребителями информации, хотя и в более понятном виде, но и позволяют гражданам самим создавать визуальный контент, который отражает их взгляды на те или иные вопросы. Такие визуальные методы называют интерактивными и к ним относят различные креативные формы коммуникации и самовыражения, например драму, фотографию, рисование, дизайн, креативное письмо и музыку.

Целью данной статьи является более детальное рассмотрение и анализ таких интерактивных методов визуализации как «фото-новелла», «фотоголос» (photo voice) и «фото стимуляция» (photo elicitation).

Одной из распространенных форм фото-интервью является «фото-новелла», предусматривающая логический структурированный рассказ с иллюстрациями. В этом случае фотографии вдохновляют участников рассказывать об их ежедневной работе и событиях, которые случаются с ними [33].

При использовании такого метода исследования камеры не передаются исследователям или профессиональным фотографам, зато их используют дети, старики и другие маргинализированные группы общества для того, чтобы обсудить их жизнь такой, какой они ее видят. Ключевым компонентом процесса создания фото новеллы является диалог, во время которого участники демонстрируют их фотографии и обсуждают их значение. В таком случае основой исследования становятся реальные события и опыт информантов, которые создают фотографии, сделанные участниками, гораздо более ценными, чем набор иллюстраций, созданных третьими лицами. Как результат, фото-новелла в современной науке считается полезным инструментом для усиления влияния отдельных групп на общество в целом. Например, использование фото-новелл в исследовании позволяет людям с низким уровнем дохода или недостаточным социальным статусом в обществе общаться с чиновниками, чем вызывать взаимный диалог с перспективой будущих изменений в интересах незащищенных слоев населения. Примером такого подхода в своей работе делятся К. Вонг, М.-Э. Буррис и И. Ксианг [34], которые использовали указанную выше технику по отношению к сельским женщинам в Китае для информирования и влияния на улучшение в системе здравоохранения этой целевой группы.

Фотоголос – это интерактивный метод, разработанный К. Вонг и М.-Э. Буррис [3; 8; 24; 32;

36] для изучения личностного опыта переживания и борьбы с болью у пациентов. Они определяли его как «процесс, посредством которого люди могут идентифицировать, представить и придать новый импульс своей общине через использование особой фотографической техники» [33; Р. 171]. Метод частично происходит от традиционного процесса исследования маргинализированных социальных групп, вдохновленным бразильским активистом П. Фрейре. В условиях этого метода участники фотографируют свою повседневную жизнь, в частности условия проживания и работы. В приведенном выше примере фотоголос использовался как альтернативный метод для более глубокого понимания опыта борьбы с болью, позволяя исследователям, врачам, чиновникам понять те личностные аспекты проблемы, которые невозможно передать количественными методами. Точкой отсчета такого исследования стало не просто изучение какого-либо вопроса, но и привлечение участников исследования и научных сотрудников в процесс социального обучения, анализа и мобилизации, имеющих целью изменение социальной ситуации. Как в своем авторском исследовании, так и в соавторстве с другими, исследователь С. Вонг предлагает использовать метод для соучастия целевых групп в отдельных действиях или общественных сдвигах, с помощью которых осуществляются изменения как на личном, так и на более широком общественном уровне. Соответственно, этот метод можно использовать, например, для оценки потребностей и популяризации здорового образа жизни с информантами-соучастниками [34; 35].

Собственно фотоголос имеет целью три следующие действия:

- предоставить возможность людям запоминать и отражать сильные стороны и потребности своей общины;
- популяризировать критический диалог и знания о важных вопросах через большие и маленькие групповые дискуссии фотографов;
- достичь уровня исполнительной власти, в частности руководителей, принимающих решения.

В одном случае исследователи С. Киллион и С. Вонг [17] использовали подобный подход в отношении молодых бездомных и афро-американских женщин, у которых были проблемы с жильем. В результате было проведено международное исследование, посвященное этому вопросу, во время которого сделанные фотоснимки были обсуждены с участниками исследования, сосредоточившись на их нынешнем жилищном состоянии. Несмотря на то, что женщины-информанты представляли три возрастных поколения, имели разный жизненный опыт и разные домохозяйства, анализ их фотографий продемонстрировал ряд общих черт. Ученые отметили, что в процессе создания фотографий женщины развили обоюдное уважение и создавали социальные группы.

Фото стимуляция информации на сегодняшний день является наиболее популярной формой применения визуальных методов в социальных

науках. Например, просьба к участникам исследования нарисовать диаграммы является хорошим началом для получения общей картины в отношении определенного вопроса, поскольку такой вид деятельности требует более абстрактного мышления и коммуникации [7]. Различные карты могут демонстрировать обоюдные взаимосвязи между различными вещами. Таким инструментом являются, например, карты взаимоотношений, которые создаются с помощью ручки и бумаги каждым участником. Они размещают себя в центре страницы, а затем добавляют важных людей и места к карте – располагая наиболее важных и близких ближе к себе и менее важных – дальше [2]. Такая задача для участников, как нарисовать таймлайн, помогает сосредоточиться на значительных событиях в их биографиях [29]. Использование других визуальных инструментов: создание коллажей [23], автопортретов или «визуальных автобиографий» [10], рисунков может помочь, например, фасилитировать дискуссии об идентичности [2; 16; 26].

Другим способом изучения как корпоративных, так и сенсорных взаимосвязей между людьми и окружающей средой является метод передачи участникам камеры с заданием снять фильм об их путешествии или определенном месте [4; 27]. Такая форма фотографического стимулирования получила название автодрайвинга (autodriving), подразумевая то, что интервью ведется информантами, которые рассматривают собственное поведение [14; Р. 261]. Указанный метод позволяет изучить, например, вопросы, связанные с различными аспектами мобильности и миграции [25]. В 2001 году научно-исследовательская группа под руководством Х. Бермана [5] изучала только что прибывших детей 11-14 лет с Боснии в Канаду. Участникам предлагали взять мобильные камеры и фотографировать людей, места и события. Впоследствии значение фотографий были раскрыты в индивидуальных интервью.

Одно из подобных исследований изучало с помощью фотографий информантов их вечерний пищевой рацион. Фотографии использовались в качестве стимула, но в течение собственно интервью возникли и стали очевидными трудности семейной динамики. Это позволило авторам и интервьюерам разработать «согласованную интерпретацию процесса потребления» [14; Р. 257]. Использование фотографий также обеспечило наличие средств для предоставления информантам растущей возможности высказаться и необходимый авторитет в интерпретации таких событий, обеспечило наличие перспективы, которая делает упомянутые системы доступными для людей, которые находятся за их пределами. Этот процесс также предоставил средства для производителей, которые находились на расстоянии от информантов, для рассмотрения знакомых данных неожиданным способом [14; Р. 257].

В процессе использования фотографий, выполненных участниками исследовательских групп, ученые С. Харрингтон и И. Линди [13] детально изучили представление о новичках в колледже. В частности, в этом случае десять студентов получили

компактные фотокамеры для отображения их впечатлений об университете. Это исследование сопровождалось рефлексивным интервью для того, чтобы разоблачить реакции этих студентов

Подобная техника применялась также для изучения межкультурных явлений. Ученый Р. Зиллер [38], например, описывал то, как студентам различных национальностей предложили сделать фотографии о том, как они видели значение США для них лично, а впоследствии – обсудить результаты фотосъемки. Как выяснилось, их фотографии были значительно отличающимися от фотографий, снятых американцами. В другом межкультурном исследовании ученый К. Дуглас [9] предложил афро-американским студентам представить свои впечатления о проведении времени в университете. В своих рассказах они должны были ориентироваться на фотографии, снятые ими. Такой вид работы во время интервью с фотографиями в научной литературе получил название «рефлексивной фотографии». В своих ответах студенты отметили, что такая техника вызвала у них более глубокие уровни рефлексивного мышления, чем интервью, которые ученые брали без использования фотографий. Такие видео дневники участников использовались для изучения вопросов идентичности и видео отражения личности [15].

Создание участниками коллажа из различных видов визуальных материалов может предоставить интересные инсайты об их визуальной культуре, поскольку они смешивают собственные фото и рисунки с изображениями, найденными в Интернет и печатных СМИ. Также для изучения социальной идентичности исследователи предлагают участникам создавать книги памяти [30], графические новеллы [12] и фотодневники [20], в которых последние создают или собирают изображения.

В дополнение, указанные выше способы могут:

- использоваться на любой стадии исследования;
- предоставлять средства для «попадания внутрь» проекта / программы и его / ее контекста;
- сочетать психологические и физические реалии;
- позволять комбинировать визуальную и вербальную речь;
- помогать с установлением атмосферы доверия и взаимопонимания;
- создавать неожиданную информацию;
- популяризовать долговременные, более детализированные интервью по сравнению с устными интервью;
- формировать основную технику для усиления процесса интерактивного привлечения участников в исследования и осуществления оценки потребностей;
- быть желанным методом для осуществления интервью для многих участников исследования.

Итак, визуализация информации, в частности с помощью различного использования фотографий, является продуктивным методом при исследовании визуальной культуры и общественного мнения, а также является стимулирующим фактором в привлечении общественности к процессу принятия решений. Можно констатировать, что фотографии могут стать «мостом взаимопонимания» между

исследователем и испытуемым, чиновником и гражданином, студентом и преподавателем. Именно это взаимопонимание придает беседе содержательности, а ее участникам – уверенности,

что позволяет интервьюеру задавать больше вопросов, а информанту давать более подробные и рефлексивные ответы.

REFERENCES

1. Appleton K., Lovett A. GIS-based visualisation of rural landscapes: defining, Sufficient realism for environmental decision-making // *Landscape and Urban Planning*, 2003.— № 65.— P. 117-131.
2. Bagnoli A. Beyond the Standard Interview: The Use of Graphic Elicitation and Arts-based Methods // *Qualitative Research*, special issue, 2009.— № 9 (5).— P. 547-570.
3. Baker T., Wang C. Photovoice: Use of a participatory action research method to explore the chronic pain experience in older adults // *Qualitative Health Research*, 2006.— № 16.— P. 1405-1413.
4. Bates C. Video Methods: Social Science Research in Motion.— Routledge, 2015.— 256 p.
5. Berman H. et al. Portraits of Pain and Promise: A Photographic Study of Bosnian Youth // *Canadian Journal of Nursing Research*, 2001. — № 32, 4.—P. 21-41.
6. Card S, Mackinlay J., Shneiderman B. Readings in Information Visualization: Using Vision to Think. San Francisco: Morgan Kaufman, 1999.— 686 p.
7. Crilly N, Blackwell AF and Clarkson PJ Graphic elicitation: using research diagrams as interview stimuli // *Qualitative Research*, 2006.— №6.—P. 341-366.
8. De Lange N., Mitchell, C. Building sustainability into work with Participatory Video // Milne EJ, Mitchell C. & De Lange, N. (Eds.). *Handbook of Participatory Video*. —Alta Mira Press, 2012.—P. 318-330.
9. Douglas, K. B. Impressions: African American First-year Students' Perceptions of a Predominantly White University // *Journal of Negro Education*, 1998. — № 67, 4. — P. 416-431.
10. Esin, C., Squire, C. Visual Autobiographies in East London: Narratives of Still Images, Interpersonal Exchanges, and Intrapersonal Dialogues [49 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 2013.— №14 (2), Art.1 [Electronic resource]. Access: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs130214>.
11. Essays on Drawing. Practice and Research edited by. Steve Garner.—Bristol, UK: Intellect Books & NSEAD, 2008.— 192 p.
12. Galman N. The truthful messenger: Visual methods and representation in qualitative research in education // *Qualitative Research* (2009) 9 (2): 197-217.
13. Harrington, C., Lindy, I. The Use of Reflexive Photography in the Study of the Freshman Year Experience. Annual Conference of the Indiana Association for Institutional Research, 1998 ED 429473. [Electronic resource]. Access: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.134.336&rep=rep1&type=pdf>.
14. Heisley D., Levy, S. J. Autodriving: A Photoelicitation Technique // *Journal of Consumer Research*, 1991. — №18. — P. 257-272.
15. Holliday R. "The Closet": The role of video diaries in researching sexualities // *American Behaviour Scientist*, 2004— № 47 (12).— P. 1597-1616.
16. Kearney K., Hyle, A. Drawing out emotions in organizations: The use of participant-produced drawings in qualitative inquiry // *Qualitative Research*, 2004.— № 4 (3).— P. 361-383.
17. Killion C., Wang, C. Linking African American Mothers Across Life Stage and Station Through Photovoice // *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, 2000. — № 11, 3. — P. 310-325.
18. Lange E. Integration of Computerized Visual Simulation and Visual Assessment in Environmental Planning. *Landscape and Urban Planning*, 1994.— № 30.— P. 99-112.
19. Lange E., Schroth O. & Wissen U. (2003): Interaktive Landschaftsentwicklung // *DISP*, 2003.— № 155.— P. 29-37.
20. Latham A. Research, performance, and doing human geography: some reflections on the diary-photograph, diary-interview method // *Environment and Planning*, November 2003.— № 35.— P. 1993 – 2017.
21. Lengler R., Eppler, J. Towards a Periodic Table of Visualization Methods for Management . In SM Alam, (Ed.), *IASTED Proceedings of the Conference on Graphics and Visualization in Engineering (GVE 2007)*. Acta Press: Clearwater, Florida, USA, 2007. [Electronic resource]. Access: http://www.visualliteracy.org/periodic_table/periodic_table.pdf.
22. Lenné3D, 2005. [Electronic resource]. Access: <http://www.lenne3d.de>.
23. Mannay, D. Making the familiar strange: Can visual research methods render the familiar setting more perceptible ? // *Qualitative Research*, 2010.— № 10 (1).— P. 91-111.
24. Mitchell C., De Lange N., Moletsane R. Me and my cellphone: Constructing change from the inside through cell-philms and participatory video . AREA, 2014 [Electronic resource]. doi: 10.1111 / area.12142
25. Murray L. Looking at and looking back: visualization in mobile research // *Qualitative Research*, September 2009.— № 9.— P. 469 - 488.
26. Picturing Research. Drawing as Visual Methodology.— Theron L., Mitchell C., Smith A. and Stuart J. (Eds.) Rotterdam: Sense Publishers, 2011.— 244 p.
27. Pink, S. *Doing Visual Ethnography*, 3rd ed.— Sage, London, 2014.— 248 p.
28. Schiffer M. "Spatial Multimedia for Planning Support" in *Planning Support Systems* // Brail, R., Klosterman, R. (Eds.): *Planning Support Systems: integrating geographic information systems, models and visualization tools*. – Redlands (ESRI Press), 2001.— P. 361-385.
29. Sheridan J., Chamberlain K., Dupuis A. Timelining: Visualising experience // *Qualitative Research*, 2011.— № 11 (5).— P. 552-569.
30. Thomson R., Holland J. Thanks for the memory: Memory books as a methodological resource in biographical research // *Qualitative Research*, 2005.— № 5 (2).—P. 201-291.
31. Visulands - Visualization Tools for Public Participation in the Management of Landscape: Change, Visulands Project, ETH Zürich, 2005. [Electronic resource]. Access: http://lrg.ethz.ch/visulands/fs_visulands.html.
32. Wang C., Burris M. Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment // *Health Education Behavior*, 1997.— № 24.—P. 369-387.
33. Wang C., Burris, M. Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation // *Health Education Quarterly*, 1994.— № 21(2). — P. 171-186.
34. Wang C., Burris M., Xiang, Y. Chinese Women as Visual Anthropologists: A Participatory Approach to Reaching Policy Makers // *Social Science and Medicine*, 1996. – № 42, 10. — P. 1391-1400.
35. Wang C. Yuan, Y., Feng, M. Photovoice as a Tool for Participatory Evaluation: The Community's View of Process and Impact // *Journal of Contemporary Health*, 1996. — № 4. — P. 47-49.

36. Wang C. Photovoice: A Participatory Action Research Strategy Applied to Women 's Health // Journal of Women's Health, 1999.— № 8, 2.— P. 185-192.
37. Ware C. Information Visualization: Perception for Design. — Amsterdam: Morgan Kaufmann, 2004.—486 p.
38. Ziller R. C. Photographing the Self: Methods for Observing Personal Orientations. Newbury Park, Ca: Sage, 1996. — 167 p.

Burlakova I.V., Shved O. V. Information visualization as a method of interactive communication building and activation of civic participation in decision-making

Abstract. The article is devoted to the scientific phenomenon of visual communication, namely – to building of interactive dialogue with social processes' participants with the help of visual methods of research. Different methods and visualization techniques are being analyzed in the investigation on the example of photo interview – interviewing when photographs are being used as questions and stimuli for the respondent's answers. In particular such types of photo interview as "photo novel", "photo voice" and "photo elicitation" are represented. The peculiarities of using of these methods in activation of civic participation in decision-making as well as current trends in their applying are demonstrated. Based on the western publications' materials methodological aspects of using photographs in quantitative research are characterized.

Keywords: *photo interview, visual methods, information visualization, visual culture, intercultural communication.*

Символічна репрезентація громадянської ідентичності в інтерактивному інформаційному просторі

Ю. М. Половинчак

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: yulichke@ukr.net

Paper received 22.11.16; Revised 28.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. У статті досліджено механізми символічної репрезентації громадянської ідентичності у інтернет-просторі. Інтернет-простір розглядається як безпосереднє інформаційно-комунікаційне поле символізації. Проаналізовано приклади наповнення його національною символікою. Розглянуто властивості символу, що дозволяють йому функціонувати у сфері комунікативних технологій. При цьому соціальні медіа розглядаються як дискурсивний простір вироблення, осмислення і реалізації стратегій символізації.

Ключові слова: соціальні медіа, символізація інформаційного простору, національна ідентичність

Символи та символічна репрезентація є важливою складовою самоінтерпретації національної спільноти в культурі, в продукованих національними елітами смислах та ідеях. У якості символів можуть виступати територія, мова, традиції, стереотипи поведінки, самоназва, візуальні знаки; система символів, проявляючись через ритуали, тексти, символічні атрибути, є способом кодування уявлень групи про себе. Символи транслюють та зберігають, модернізують і забезпечують функціонування у сприйнятній формі значимої для соціуму інформації. Через символізацію учасники комунікації «прочитують» культуру один одного, визначають «своїх» та виокремлюють «інших»; культурні практики спільного переживання традицій, осмислення навколишнього світу і себе в ньому визначають самовіднесення людини до певної спільноти. Систематичне ж виявлення певної поведінки в повторюваних дискурсивних актах закріплює представлену в них ідентифікацію, впливаючи на динаміку та зміст суспільної свідомості, визначаючи процеси формування колективної ідентичності [1].

Виступаючи в якості інструменту як пізнання, так і конструювання соціальної реальності, символ охоплює широке коло суспільних відносин, що стимулює розвиток різних напрямів досліджень проблем символічного. Методологічною основою для визначення символічної системи як "посередника" між людиною і зовнішнім світом виступає філософія символічних форм, розроблена Є. Кассіером. Постмодернізм наділяє символ властивостями інструменту дослідження сучасного суспільства та його ціннісних преференцій в силу його здатності опосередковувати досвід. Наукові рефлексії, пов'язані з феноменом символічного, пропонують різні дисципліни: антропологія, політологія, культурологія, соціологія, психологія, лінгвістика [2; 3; 4; 5; 6].

Символічна репрезентація у сучасному світі набуває нового виміру та специфічних характеристик з огляду на функціонування в інформаційно-комунікативному просторі в умовах медіатизації соціокультурних процесів. Зростання потоків інформації у інформаційному суспільстві впливає на її якісні характеристики: інформація далеко не завжди передається на рівні понять, все частіше – на символічному рівні як смислового заміщенні абстрактного об'єкту чуттєвим образом. Формуючись під впливом різноманітного, хаотичного і переривчастого потоку інформації,

поширюється новий тип культури – "мозаїчної" (за А.Модем). Сучасну людину, яка живе в мозаїчній культурі, оточують символи, що стають інструментами впорядкування інфополя, маркуючи, означаючи його складові [7, с. 45], формується новий образний (читай символічний) ряд [8, с. 278]. З такого калейдоскопу образів, символів складається "мозаїка" відносин особистості і соціуму, формуються погляди, потреби, норми поведінки. Саме ця обставина дала можливість М.Маклюену проголосити, що на зміну лінійному способу мислення приходить більш глобальне сприйняття через образи. Таким чином, зростає важливість символічного рівня інформаційної продукції, за визначенням М. Кастельса – «інформації в сенсі відчуттів, значень та ідентичності» [9, с. 179].

Ці тенденції дедалі більше зумовлюють пошуки нових теоретико-методологічних підходів до визначення впливу символів на процеси конструювання та трансформації ідентичностей в умовах інформатизації дійсності. Заслугує на окремий аналіз механізми та інструменти трансляції символів в умовах медіатизації соціокультурних процесів. Дослідження впливу засобів символізації на індивідуальну та масову свідомість громадян в умовах медіатизації політичної дійсності вимагає ретельного аналізу з огляду як на високий комунікативний потенціал символу загалом, так і враховуючи той аспект, що сучасний інформаційний простір став значним чином сферою виробництва символів. З огляду на це, метою статті є визначення впливу засобів символізації у інтерактивному інформаційному просторі на суспільну свідомість, зокрема на формування (трансформацію) громадянської ідентичності. Реалізація мети дослідження передбачає розв'язання наступних завдань: фіксація та опис символічних комплексів, визначення їх семантики (відношення між знаком та його смислом), зв'язку з попередньою культурною традицією, особливостей трансформації в сучасних інформаційних системах та специфіки віртуального символічного світосприйняття. Для реалізації дослідження було застосовано метод включеного спостереження – участь дослідника протягом 2013-2016 рр. у інтернет-комунікації соціальних медіа з метою виявлення дискурсивних ситуацій та текстів, значимих для дослідження; методи опису та соціально-культурної інтерпретації текстів. В якості одиниць аналізу виступають не факти і події,

а суб'єктивні значення і почуття, трансльовані у інтернет-просторі.

Матеріал, на якому здійснюється дослідження, охоплює представлення символічної репрезентації в публікаціях і обговореннях в соціальній мережі Facebook¹. Критеріями для відбору репрезентативних дискурсивних ситуацій стали наявність значимих текстів – рефлексій на тему символізації, дискусій з цього приводу а також рівень залучення аудиторії. Йдеться не лише про кількість читачів, а і, що не менш важливо, – взаємодією з ними: наявність відповідей, передруків, коментарів до авторських дописів. Популярні дописи завдяки такій взаємодії утворюють треди, що включають не лише авторський текст, а і сотні, інколи – тисячі коментарів читачів.

Сучасна символізація соціокультурної дійсності багато в чому зобов'язана своїм масовим впливом на суспільство візуальному дискурсу. Більшого впливу набувають не тексти або аргументи, а яскраві символи та кадри, що легко запам'ятовуються. Візуалізація як специфіка нової культури визначається її семіотичною природою і технічними можливостями засобів її реалізації.

Комунікаційні практики як операції трансляції і інтерпретації символів спричиняють появу і становлення символічного простору (і інтернет-простору як його сегменту) – як національного, так і глобального, що пронизує всі культури. Можна виділити два аспекти інтернет-простору в контексті символічної репрезентації: по-перше, інтернет як безпосередньо інформаційно-комунікаційне поле символізації, через наповнення його національною символікою (кольори прапора, зображення герба, відео чи аудіо виконання гімну; святковий, кулінарний, спортивний та інші інтернет-дискурси, що маркують національне світосприйняття і самовираження). По-друге – як дискурсивний простір вироблення, осмислення і реалізації стратегій символізації через різні комунікативні практики. Ними можуть бути дискусії, наприклад, пов'язані з очищенням від атрибутів радянської доби символічного простору та наповнення новою (відновленою) національною символікою, відродженням традиційної української топоніміки; перегляд традицій святкування – відмова від радянських (або ж їх захист, консервація, музеєфікація), повернення до національних свят, вироблення і утвердження нових святкових традицій саме у інтерактивному інтернет-просторі. Спеціальні форуми можуть бути простором розгортання дискусій щодо державної політики символізації – використання національних символів, оновлення символічної репрезентації війська тощо.

Отже, учасники інтернет-дискурсу з одного боку, є носіями і трансляторами, зокрема, і в інтерактивному просторі, цінностей, які засвоїли в процесі соціаліза-

ції, відтворюючи ці цінності у щоденній практиці. З іншого – є учасниками трансформацій і модифікацій (відбору для збереження чи забування, фіксації у повторюваних практиках) нових. Окрім цього, саме інтерактивний інтернет-простір є одним із механізмів відбору тих образів, дій і явищ, що набувають символічного капіталу. Через комунікативні практики вірусного поширення інформації учасники дискурсу або транслюють – обговорюють, поширюють, трансформують ті чи інші символи, або ігнорують, прирікаючи тим самим до забуття. Таким чином проявляється діяльність системи – учасники інтернет-дискурсу одночасно є продуктом системи цінностей, і через свою діяльність є творцями цієї системи.

В Україні саме в останні три роки відбувалося активне продукування контенту, пов'язаного із утвердженням національної символіки в українському просторі: в реальному – прапори чи патріотичні розписи вулиць міст, автомобілів, балконів будинків, «марш вишиванок», патріотична хода; у віртуальному – відео і фото свідчення такого заповнення, стріми з переповнених концертних майданчиків, коли співаки і глядачі спільно виконують гімн, патріотичних «кричалок» футбольних фанів тощо. Аналіз практики коментування дозволяє визначити фактори впливовості подібних практик. Так, досить частими у обговоренні є відсилки до символів як точок, емоційних якорів, що утримували в найскладніші психологічно часи (йдеться в першу чергу про переломні моменти Революції гідності чи російської агресії в Криму і на Сході), що визначає потужність впливу такої символізації. Для символів також характерна множинність смислів, функціонування їх як відкритого образу і смислових перспектив. Наприклад, використання жовто-блакитного поєднання у аватарах (візуальних образах сторінки в соціальних медіа) для позначення належності до української спільноти соціальної мережі; демонстрації вияву патріотизму; як символу підтримки тієї чи іншої нації (популярне поєднання декількох кольорів: «рідного» і того, прихильність до якого демонструється).

Показово, що саме регіональні сегменти соціальних медіа Півдня і Сходу набагато активніші у осмисленні свого простору, що фіксується самими користувачами. Така диспропорція (Одеса чи Маріуполь активніше порівняно із Львовом чи Києвом продукують контент, спрямований на символізацію простору як українського) має декілька вимірів. Акцентування усвідомленої українськості окреслює спільноту однодумців: «...*Це програмування себе*². Ми стверджуємо, що ми інакші, що ми особливі, що в нас є свій шлях, свій власний вибір. І ми дорого за нього заплатили. Ми включаємо ідентифікацію на свій-чужий, показуємо, що ми одна сім'я, що ми різні, але в нас спільна доля,

¹ Ілюстративним матеріалом для статті (див. наведені далі цитати) слугували тематичні треди, виявлені на Facebook-сторінках П. Духлія (Пилип Духлій), допис від 19 травня 2016 р.; Д. Чекалкина (Дмитрий Чекалкин), поширений допис від 21 травня 2016 р.; І. Скиби-Якубової (Ivanna Skyba-Yakubova), допис від 10 березня 2016 р.; Р. Морозова (Roman Morozov), допис від 20 травня 2016 р.; Д. Казанського (Денис Казанский), допис від 8 липня 2016 р.; С. Фотіної (Светлана Фотина), поширений допис від 6 липня 2016 р.; В. Трегубова (Виктор Трегубов), допис від 09 липня 2016 р.; Facebook-сторінка «Український Схід», допис від 10 червня 2016 р.

² В цитаті йдеться про «вишиванковий флешмоб» у «День вишиванки» – свято, що проводиться щороку (з 2008 р.) у третій четвер травня. Бажаючи вдягати вишиванки на роботу, навчання тощо. На відміну від носіння вишиванок, що стало популярним явищем в українській міській культурі поч. ХХІ ст. характеризується масовістю вишивки на вулицях міст та сторінках соціальних мереж (з популярністю соцмереж публікація фото, поширення і коментування стають невід'ємною складовою свята). Варіант проведення – вишиванкова хода (марш у вишиванках, парад вишиванок) – святковий парад.

спільні радощі і проблеми, що ми – українці, любимо свою культуру, історію, Батьківщину.... Ти просто береш і стаєш поруч з іншими українцями. Це маленький акт патріотизму, але так необхідний всім нам аби відчувати свою спільність»; «Мариупольці порадовали. Красивые, праздничные, мирные, солнечные, светлые, счастливые, улыбающиеся. ...Самое главное, что вышиванки и другие национальные символы, после ужаса пережитого, это не просто костюмы, это в самом деле самоидентификация, это признание своей национальности и гордость за нее, а также вера в свои силы и в победу Света над Тьмой».

Заповнення простору українською символікою розглядається як оберег – не в архаїчному значенні, а буквально: «... вишиванку, як і хрестик потрібно носити не як дань моді, а як оберег... це вчинок для своєї ідентифікації, як українця. Особливо в містах, де зазвичай цього ніколи не було. Зараз це потрібно, як ліки...»; «Бо я мама двох хлопчиків і не хочу більше війни на нашій землі! А вишиванки-я сепарам не дулю і кулак, а вишиванку показую...». Таке тлумачення базується на популярності тези про те, що «руський мір» приходить туди, де його чекають, що цілком відбиває логіку гібридної війни – інспірування «громадянського конфлікту», маскування зовнішньої агресії під дії «місцевих жителів». Відповідно, максимальне наповнення свого світу українською символікою і гранично широка трансляція її у інформаційному просторі розглядається як спосіб зірвати подібну тактику, засвідчивши лояльність міста чи регіону Україні.

Так, наприклад, влітку 2016 р. широко висвітлювалися і обговорювалися у соціальних мережах вуличні масові заходи, приурочені до річниці звільнення українськими військовими Словянська і Краматорська від бойовиків – на вулиці вийшли тисячі людей з українськими прапорами та іншою символікою. Невдоволення з цього приводу у пабліках прибічників «Новоросії» («сепаратисты усомнились в том, что город нужно «освободить») привернуло увагу українського блогера Д. Казанського: «Выходит, украинская символика может неплохо отпугивать мародеров, бандитов и садистов, как чеснок отпугивает вампиров. Чем больше украинских флагов у вас на улицах, тем меньше шансов, что к вам в город придет война, и кадыровцы с казаками будут ради развлечения стрелять в ваших детей и отбирать ваше имущество. Каждый украинский флаг, вывешенный на балконе, снижает вероятность массовых убийств и грабежей в вашем городе. Помните об этом и любите свою

страну — во всем мире это вознаграждается миром и процветанием».

Піднесення патріотизму українських міст Сходу і Півдня засвідчує шанс для тих територій, що залишаються під контролем бойовиків – з приводу патріотичної ходи до другої річниці звільнення Краматорська блогер і журналіст В. Трегубов наголошує: «... Вот так, именно так выглядит настоящая победа - запомните повнимательнее. Освободить и чуть-чуть порасколдовывать землю - и все будет Украина. Срабатывает и в Донецке, срабатывает и в Луганске. Срабатывает и в Крыму. Там потребуется больше усилий, это правда, но это не проблема, это задача». В контексті окупованого Донбасу поширення образів регіону, наповнених українською символікою також має на меті підкреслити штучність, чужість антиукраїнської вакханалії там. Так, Facebook-спільнота «Український Схід» у дописі від 10 червня 2016 р. поширює фото маршу вишиванок із коментарем: «Рівно чотири роки тому розпочався Євро-2012. Таким було відкриття фан-зони у Донецьку». Один із коментаторів підтверджує: «і жодного КАКОШНИКА ....».

Показовою є чітка ідентифікація українським сегментом Facebook по вектору «свій/чужий» за ознакою ставлення до національних символів, наприклад, ставлення до гімну – популярним є не лише поширення різних відеороликів, а і фіксація, чи приєднання публічні особи (політики, спортсмени) до його виконання. Наголошується також ворожість і чужість тих, хто скидали українську символіку в окупованих містах під час полій так званої «руської весни» 2014 р.: зазіхання на національний символ сприймається групою як зазіхання на безпеку, свободу самої групи.

Розглянуті приклади ілюструють характерні риси символізації у інформаційному просторі. До таких відноситься, зокрема, інформаційна компресія – поєднання лаконічності форми із здатністю передавати накопичені значення (стиснення плану означального за збереження плану означуваного), результатом якої є універсальність символу. Пов'язана із вказаною характеристикою множинність значень, компресія ідей в одному образі аж до поляризації значень, що передаються одним образом на різних семантичних полюсах. «Зчитування» значень залежить як від знань, почуттів, досвіду реципієнта, так і від зовнішніх обставин. Важливу роль відіграє також емоційний супровід – емоції, пов'язані із реальними подіями переносяться на символ і можуть бути викликані не безпосередньою подією, а символізацією.

ЛІТЕРАТУРА

- Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – К.: Критика, 2010. – 655 с.
- Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб.: Логос, 1998. – 443 с.
- Бутиріна М. Символ як інструмент прикладних соціально-комунікаційних технологій / М. Бутиріна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – С. 396–401.
- Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Н. Пелагеша. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.
- Лісовський В. М. Символізація суспільно-політичних процесів / В. М. Лісовський // Наукові праці. – Том 93. – Випуск 80. – С.124–128.
- Ярошенко В. М., Присяжненко І. О. Символічна політика та символи в інформаційно-комунікативному просторі: аспекти впливу / В. М. Ярошенко, І. О. Присяжненко // Наукові праці. Політологія. – Випуск 236. – Том 248. – С. 28–33.
- Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М., 2005.
- Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М., 2002.

9. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель / П. Хіманен, М. Кастельс. – К., 2006.

REFERENCES

1. Kulyk, V. The Ukrainian Media Discourse: Identities, Ideologies, Power Relations. Kyiv: Krytyka, 2010. 655 p.
2. Eko, U. The Absent Structure. Introduction to Semiotics. – St. Petersburg: Logos, 1998. 443 p.
3. Butyrina, M. Symbol as an instrument of applied social-communication technologies. Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya «Filologiya. Sotsialnye kommunikatsii». 2011. Vol. 24 (63). pp. 396–401.
4. Pelahesha, N. Ukraine in semantic wars of the postmodern: transformation of the Ukrainian national identity under the conditions of globalization. Kyiv: NISD, 2008. 288 p.
5. Lisovskyi, V. M. The symbolization of social and political processes. Naukovi pratsi. Vol. 93. Issue 80. pp. 124–128.
6. Yaroshenko, V. M., Prysiazhenko, I. O. Symbolic policy and symbols in information and communication space: aspects of influence. Naukovi pratsi. Politologiya. Vol. 248. Issue 236. pp. 28–33.
7. Mol, A. Culture sociodynamics. Moscow, 2005.
8. Toffler, E. The Third Wave. Moscow, 2002.
9. Kastels, M., Khimanen, P. The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model. Kyiv, 2006.

The symbolic representation of civil identity on social media

Y. Polovynchak

Abstract: The mechanisms of symbolic representation of civil identity are researched in the article. The attempt to track is made as through symbols by means of processes of identification citizens rally and their activity is directed to common goals. The Internet is considered as the direct information and communication field of symbolization. The examples of filling it by national symbols are analysed. The properties of a symbol which allow him to work in the sphere of communication technologies are considered. At the same time social media are considered as discursive space of development, conceptualization and realization of the strategy of symbolization.

Keywords: social media, symbolic representation, symbolization of information space, civil identity.

Символическая репрезентация гражданской идентичности в интерактивном информационном пространстве

Половинчак Ю. М.

Аннотация: В статье исследуются механизмы символической репрезентации гражданской идентичности в интернет-пространстве. Интернет-пространство рассматривается как непосредственное информационно-коммуникационное поле символизации. Проанализированы примеры наполнения его национальной символикой. Рассмотрены свойства символа, которые позволяют ему работать в сфере коммуникативных технологий. При этом социальные медиа рассматриваются как дискурсивное пространство выработки, осмысления и реализации стратегий символизации.

Ключевые слова: социальные медиа, символизация информационного пространства, символическая репрезентация, национальная идентичность.

Українське міжнародне радіомовлення у період «застою» (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х)

О. А. Журавльова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: olha.zhuravliova@gmail.com

Paper received 24.11.16; Revised 01.12.16; Accepted for publication 05.12.16.

Анотація: На основі архівних матеріалів розкриті особливості українського міжнародного радіомовлення як частини великого апарату зовнішньополітичної пропаганди Радянського Союзу у період «холодної війни». У статті досліджена діяльність іномовлення у другій половині 60-х–першій половині 80-х років XX століття. Визначені організаційна структура «Радіо Київ», передумови створення нових редакцій – німецької та молдавської. Окреслена специфіка ведення систематичної пропаганди та контрпропаганди, радіоперехоплень «ворожих голосів».

Ключові слова: іномовлення, «Радіо Київ», пропаганда, контрпропаганда, УРСР, «холодна війна».

Вступ. У період сучасних інформаційних воєн як ніколи актуальним постає питання ефективності національного іномовлення, яке би доносило світові позицію держави. Історія Всесвітньої служби радіомовлення України, яка і зараз мовить для закордонної аудиторії, розпочалася у 1950 році, у розпал «холодної війни» – ідеологічного та інформаційного протистояння між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки. Тоді радіостанція з ефірною назвою «Радіо Київ» діяла у системі радянського мовлення, повністю підпорядковуючись інтересам СРСР.

Стислий огляд публікацій за темою. У результаті вивчення літератури та попередніх робіт з аналізованої проблеми можна стверджувати, що історія українського іномовлення не досліджена у повній мірі науковцями.

Вивченням теми міжнародного мовлення та радіо-пропаганди (в основному, зі сторони західних станцій) займалися радянські учені М. Бусленко, П. Гуревич, В. Дубровін, А. Панфілов, В. Ружников, М. Соломатін.

Ідеологічно незаангажовані дослідження з цієї теми з'являються уже після розпаду Радянського Союзу. Про іномовлення у своїх роботах писали українські дослідники О. Гоян, В. Лизанчук, І. Мащенко, В. МIRONЧЕНКО, М. Нагорняк, Л. Павленко, В. Полковенко, Г. Почепцов. Певні аспекти історії іномовлення у своїй монографії «Телерадіомовлення України в міжнародній комунікації» розглянула О. Гресько. Авторка зазначає, що метою українського республіканського іномовлення було створення ідеального образу соціалістичної країни-миротворця за часів «холодної війни» [1, с. 226].

Мета статті – вивчення на основі архівних документів особливостей діяльності українського іномовлення у період «застою», пов'язаний з керівництвом першого (з 1966 року генерального) секретаря ЦК КПСС Леоніда Брежнєва.

Матеріали та методи. Основою дослідження виступають справи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Це документи про діяльність редакції, нормативно-правові акти, тексти передач, листи слухачів тощо. Автором проаналізовані справи фонду №4915 Державного комітету УРСР з питань радіомовлення і телебачення (далі – Держтелерадіо), який опікувався інформаційною політикою України з 1941 по 1991

роки. Також у роботі використані матеріали фонду №1 (Центральний комітет Компартії України) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) – переписка ЦК з Держтелерадіо, плани роботи Комісії по зовнішньополітичній пропаганді та контрпропаганді, довідки, звіти відділів ЦК КПУ тощо.

При підготовці статті використані загальнонаукові та конкретно-наукові методи (теоретичний аналіз та синтез, бібліографічно-описовий, порівняльно-історичний, проблемно-тематичний). При аналізі джерельної бази застосовано історичний метод, який передбачає вивчення об'єктів у хронологічній послідовності.

Історію українського іномовника «Радіо Київ» автор умовно співвідносить з основними віхами історії СРСР у XX столітті та ділить на три періоди: діяльність післявоєнні роки та «хрущовська відлига» (50-ті – перша половина 60-х), у період «застою» (друга половина 60-х – друга половина 80-х) та «перебудови» (кінець 80-х – початок 90-х).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період «застою». Він також співпадає із такими етапами «холодної війни» як розрядка міжнародної напруженості (ослаблення протистояння між СРСР та США) та подальшої «гонки озброєнь» (посилення конфронтації на тлі війни в Афганістані).

Результати та їх обговорення. Перші 12 років від початку створення іномовлення велося лише українською мовою для емігрантів у США, Канаді та Західній Європі. Спочатку це були 2-годинні програми щоденно, за 15 років обсяги мовлення збільшилися до 6 годин на день. Лише у 1962 році розпочала роботу англomовна редакція, матеріали якої були спрямовані на нащадків вихідців із України, які не розуміли української. За даними Держтелерадіо, аудиторію україномовних програм переважно складали громадяни середнього та похилого віку, англomовних та німецькомовних – молодь.

У 1960-х роках відбулися дві значні події у історії української служби – це початок мовлення німецькою (1966 рік) та молдавською мовами (1968 рік). Німецька редакція базувалася у Києві. Її передачі були спрямовані на європейські країни, а мовлення велося кілька разів на тиждень. Спочатку редакція складалася із трьох співробітників, її очолював Ю. Заболотний. На

початку 1980-х років у редакції числилося уже 14 співробітників.

Молдавську редакцію було створено на виконання постанови ЦК КПУ України від 20 вересня 1967 року «Про план заходів по посиленню політико-виховної роботи серед населення прикордонних з Румунією областей УРСР і активізації нашого впливу на трудящих і громадськість Соціалістичної Республіки Румунії», а регулярне мовлення розпочалося з 1 вересня 1968 року.

У той час офіційно мовлення молдавською мовою, окрім української, велося у трьох областях – Одеській, Закарпатській та Чернівецькій. Діяльність молдавської редакції іномовлення ідентифікувалася також нібито для молдавського населення у прикордонних регіонах України, хоча насправді мовлення таємно велося на румунську аудиторію.

Спочатку молдавська редакція іномовлення була розміщена у Києві. Для цього до столиці із Чернівців та Кишинєва запросили фахівців (редакторів, дикторів, перекладачів), у тому числі і головного редактора новоствореної структури Б. Беженара. На початку 1970-х років редакцію перенесли до Чернівців, оскільки там було легше укомплектувати її належними кадрами та здійснювати кваліфікований контроль за її програмами [3, арк. 105]. Відповідальність за її роботу та забезпечення основними матеріалами залишалася за Держтелерадіо УРСР та Управлінням мовлення на зарубіжні країни. Керівником молдавської редакції був призначений Д. Горбатюк.

Щодо мотивів створення молдавської редакції існує кілька версій. Як зазначає дослідниця Павленко, такий вибір був зумовлений бажанням керівництва Радянського Союзу здійснити посилений вплив на Румунію через її територіальні претензії до УРСР та тогочасний зовнішньополітичний курс. Зокрема, це стосувалося політики дружби та співробітництва румунської влади з КНР у період погіршення китайсько-радянських відносин [2, с. 90]. Іншою причиною авторка називає вторгнення військ країн соціалістичного табору у Чехословаччину у серпні 1968 року, яке засудила Румунія. Дослідниця Гресько також називає причиною створення редакції симпатії румунської влади до Китаю на фоні різкого погіршення відносин між КНР та СРСР. Вона наводить приклад збройного конфлікту за острів Даманський у березні 1969 року [1, с. 236].

Однак варто зауважити, що відповідно до архівних документів, робота над створенням молдавської редакцією розпочалася задовго до вищезгаданих подій. Очевидно, передумовами започаткування мовлення саме на румунський напрямок був комплекс факторів у зв'язку із зовнішньополітичним курсом Бухаресту.

Перший секретар ЦК Компартії України Петро Шелест у своєму щоденнику за серпень, 1968 року (фактично напередодні офіційного початку мовлення молдавської редакції) зазначав, що через міжнародну обстановку вкрай необхідно посилювати пропагандистську та ідеологічну роботу. «Потрібно провести нараду журналістів республіки. Виступити перед ними, розповісти про всю складність міжнародної ситуації і краще зосередити увагу на європейських питаннях. Вжити заходів до посилення нашої контр-

пропаганди» [10, с. 433]. Тобто, простежуємо, що діяльність радянських ЗМІ була безпосередньо пов'язана із міжнародними подіями та реакцією на неї влади.

У роботі українського іномовлення, як і загалом радянського, можна виділити два основні напрями – це власне пропаганда та контрпропаганда. У першому випадку, автори готували для закордонного слухача програми, які висвітлювали з позитивного боку внутрішню та зовнішню діяльність СРСР, переваги радянського способу життя, зображували недоліки капіталізму тощо.

З іншого боку, співробітники радіо систематично та виважено реагували на події у світі, повідомлення у ЗМІ щодо Радянського Союзу та України. Такі вказівки надавалися керівництву Держтелерадіо безпосередньо з Центрального Комітету Компартії України, що підпорядковувалося Москві. Для цього готувалися звіти профільних відомств та організацій (МЗС УРСР, товариство «Україна», Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами). У фокус радянських чиновників потрапляли численні західні публікації про Голодомор в Україні 30-х років, релігійні утиски, арешти дисидентів, акції українських емігрантських організацій, заяви політиків щодо України та Радянського Союзу.

Також Держтелерадіо УРСР за вказівкою ЦК здійснювало перехоплення «ворожих» радіостанцій, що вели програми українською мовою. Прийом та запис зарубіжних програм здійснювався спеціально створеною редакцією зарубіжної радіоінформації, далі тексти розшифровувалися та надсилалися відповідним органам. На основі цих матеріалів готувалися звіти, рекомендації працівникам щодо тем матеріалів – як для іномовлення, так і для внутрішньої пропаганди.

Наприклад, у 1974 році на вимогу ЦК було виконано ряд заходів для зниження кампанії на захист за кордоном дисидента Валентина Мороза, якого було двічі засуджено за антирадянську пропаганду (спочатку на 4, а потім на 14 років позбавлення волі) [7, арк. 20].

У секретному документі ЦК за 1979 рік, за підписом завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ Л. Кравчука, йшлося про те, що після введення радянських військ в Афганістан «буржуазні радіостанції буквально заповнили ефір передачами, що спотворюють факти реального життя, принципи радянської зовнішньої політики». І як результат, повідомлялося, що на українському телебаченні і радіомовленні були підготовлені близько 100 виступів робітників, колгоспників, представників інтелігенції, які «активно підтримали рішення Радянського уряду, викрили неспроможність буржуазної пропаганди» [9, арк. 26].

Співробітники ЦК регулярно готували піврічні «координаційні плани попереджувальних контрпропагандистських заходів». У них вказувалися дати та події, у зв'язку з якими передбачалися можливі «інсинуації ворожої пропаганди з-за кордону», визначалися відповідальні за контрпропаганду відомства, терміни поширення та зміст контрпропагандистських матеріалів.

Так, згідно з планом «попереджувальних контрпропагандистських заходів» на перше півріччя 1985

року ЦК пропонувало такі теми для програм українського іномовлення: про гуманізм миролюбного зовнішньополітичного курсу КППС (до річниці прийняття Верховною Радою закону про захист миру); про становище жінок при соціалізмі і порушення прав в капіталістичному суспільстві (до Міжнародного жіночого дня); передача, у тому числі і у друковані видання на закордон, викривальних матеріалів про «так званий штучний голод» в Україні в 1932–1933 рр., викривальні матеріали щодо спроб героїзації на Заході ОУН-УПА, програми про співробітництво фашистів та націоналістів та ін. [8].

Метою діяльності іномовлення було створення якісного, грамотного продукту, який би ефективно впливав на аудиторію. Автори не повинні були допускати фактологічних помилок, не було прямого завдання поширювати брехню і недостовірні факти. Навпаки, потрібно було на основі реальних фактів, посилайся на наукові роботи та статистику довести та аргументувати точку зору радянської влади. Для цього долучалися провідні фахівці з різних сфер, учені, політичні та громадські діячі, які у необхідному ідеологічному руслі коментували події, готували розлогі звіти для підтвердження позиції СРСР. За роботою журналістів здійснювався суворий контроль та цензура.

Для підготовки програм із Москви щоденно надсилалися інформаційні повідомлення та коментарі на міжнародні теми. Співробітники редакцій готували інтерв'ю, репортажі, виступи, документальні радіокомпозиції. Велися такі постійні рубрики: «Як ми живемо», «Поштова скринька», «Союз незламний», «Радіоподорожі Радянською Україною», «У світлі фактів», «Анатомія антикомунізму», «Знайте про них правду», «Сіонізм без маски» та ін.

Основними джерелами інформації про події у світі для працівників іномовлення, відповідно до документів, були радіоперехоплення та друковані видання (дуже часто використовували бюлетень Українського товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном). При цьому у своїх зверненнях до ЦК керівництво Держтелерадіо неодноразово скаржилося на недостатню кількість іноземної преси.

Надзвичайна увага при підготовці текстів приділялася ідеологічній складовій, за якою стежили у найвищому керівному органі республіки. За результатами численних перевірок роботи творчого колективу іномовлення, неодноразово можна було зустріти зауваження до їх діяльності зі сторони ЦК про те, що вони «погано володіють методом узагальнення», допускають смислові та фактичні помилки, використовують незрозумілі терміни, поверхнево показують роботу парторганізацій, передають слухачеві приземлені та одноманітні образи рядових комуністів тощо.

Цікаво відмітити, що у випадку з українським іномовленням, існували певні національні особливості. Орієнтуючись саме на емігрантів, працівникам дозволялися певні поступки, аби привернути до себе аудиторію. Як зазначає дослідниця Гресько, на 70-80% інформаційні випуски готувалися у Москві, їх лише перекладали мовами редакцій для ефіру. А решті матеріалів додавали «українського шарму» [1; с. 236-237].

Так, наприклад, у ефірі звучали українські народні пісні, поезія та проза українських письменників. При цьому, у програмах для США та Канади не повинно було бути прямого атеїстичного забарвлення, яке могло б відштовхнути аудиторію, оскільки значна її частина знаходилася під впливом української греко-католицької чи автокефальної православної церкви [6, арк.66].

Як зазначав у 1985 році голова Держтелерадіо М. Охмакевич «недостатньо прагнути тільки поліпшення поінформованості західного слухача, в першу чергу треба створювати перед аудиторією широку панораму життя радянських людей, планувати пропагандистські і контрпропагандистські заходи в розрахунок на тривалу перспективу, оперативно аналізувати ситуацію у регіонах мовлення, вести розмову наступально і водночас з належною гідністю, використовувати живі приклади і яскраві факти, не збиваючись на політичну тріскотню або лайливий тон» [4, арк.23].

Про аудиторію іномовлення співробітники радіо дізнавалися переважно на основі листів слухачів, які тисячами щорічно надходили до столиці України. Попри те, що основною цільовою аудиторією «Радіо Київ» були емігранти в США, Канаді та Західній Європі, програми чули у різних куточках світу.

Наприклад, за даними відділу листів Держтелерадіо, який почав активно аналізувати відгуки аудиторії та готувати регулярні огляди з 70-х років, у 1985 році було одержано 10478 листів з 54 країн світу. Редакція передач українською мовою отримала 1007 листів (найбільшу кількість з Канади, США, Англії, Франції, Польщі, Австралії, ФРН, Бельгії, Аргентини); редакція англійською мовою – 5881 лист (з США, Англії, Японії, Канади, Нової Зеландії, Фінляндії, Італії, Голландії, Австралії); редакція німецькою мовою – 5590 (з ФРН, НДР, Австрії, Західного Берліна, Голландії, Швейцарії, Бельгії, Люксембургу, США) [5].

Наскільки насправді ефективним та популярним було українське іномовлення, важко визначити. Окрім статистики по листах, відсутні об'єктивні дослідження про аудиторію «Радіо Київ».

Висновки. Українське іномовлення було складовою частиною радянської зовнішньополітичної пропаганди і контрпропагандистської діяльності. Редакції «Радіо Київ» працювали у структурі Держкомітету з питань телебачення і радіомовлення, діяльність якого контролював відділ агітації пропаганди ЦК КПУ. Радянська радіопропаганда була однією із важливих складових «холодної війни» з США. Співробітники радіо готували для закордонної аудиторії передачі про внутрішню та зовнішню діяльність СРСР, контрпропагандистські матеріали. Цільовою аудиторією української служби іномовлення були емігранти у Канаді, США, країнах Західної Європи.

У 1966 році до мовлення українською та англійською мовою приєдналася німецька редакція, у 1968 – молдавська, спрямована на румунського слухача. Створення останньої було пов'язано із зовнішньополітичним курсом Румунії. Після проголошення незалежності України редакція продовжила свою роботу і існує нині вже як «румунська».

Тематика та зміст радіопередач суворо регулювалися партією. Велика увага приділялася ідеологічній

складовий матеріалів – відійти у текстах від визначеної ЦК КПУ та ЦК КПРС політики було майже немо-

жливо, оскільки вони затверджувалися та прочитувалися перед виходом в ефір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гресько О. В. Телерадіомовлення України в міжнародній комунікації: монографія / О. В. Гресько. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. – 304 с.
2. Павленко Л. Г. Всесвітня служба радіомовлення України: тематика та структура радіопрограм: дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01 / Павленко Людмила Григорівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2010. – 191 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4915. – Оп. 1. – Спр. 5634. – 287 арк.
4. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2309. – 57 арк.
5. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2343. – 255 арк.
6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 2915. – 71 арк.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1045. – 24 арк.
8. Там само. – Оп. 25. – Спр. 2859. – 133 арк.
9. Там само. – Оп. 25. – Спр. 1884. – 33 арк.
10. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / Заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – 1120 с.

REFERENCES

1. Gresko O. V. Ukrainian broadcasting in the international communication: monograph / O.V Gresko. – K.: Publishing and Printing Center «Kyiv University», 2016. – 302 p.
2. Pavlenko, L. H. Radio Ukraine International: subjects and structure of radio programs: PhD diss. (social comm. sci.): 27.00.01/ L.H. Pavlenko; Institute of Journalism, Taras Shevchenko National University of Kyiv. – K., 2010. – 191 p.
3. Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. – F. 1. – Op. 1. – Spr. 5634. – 287 ark.
4. Ibid. – Op. 2. – Spr. 2309. – 57 ark.
5. Ibid. – Op. 2. – Spr. 2343. – 255 ark.
6. Ibid. – Op. 2. – Spr. 2915. – 71 ark.
7. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. – F. 1. – Op. 25. – Spr. 1045. – 24 ark.
8. Ibid. – Op. 25. – Spr. 2859. – 133 ark.
9. Ibid. – Op. 25. – Spr. 1884. – 33 ark.
10. Shelest P. «The true judgment of history still awaits us»: memoirs, diaries, documents, materials / edited by J. Shapoval. – K.: ADEF-Ukraina, 2011. – 1120 p.

Ukrainian international broadcasting during the period of «stagnation» (second half of 1960-s – first half of 1980-s) Zhuravlova O.

Abstract. Based on archival materials, author exposes the features of Ukrainian international broadcasting as a part of large Soviet foreign propaganda apparatus during the Cold War. The article investigates the activities of international radio station in the second half of the 1960-s and the first half of the 1980-s. It has been defined organization structure of «Radio Kyiv», the background of foundation new editorial offices – German and Moldovan. The specific of systematic propaganda and counterpropaganda, interception of «enemy voices» have been depicted.

Keywords: international broadcasting, «Radio Kyiv», propaganda, counterpropaganda, Ukrainian SSR, Cold War.

Украинское международное радиовещание в период «застоя» (вторая половина 1960-х - первая половина 1980-х) Журавлёва О.

Аннотация. На основе архивных материалов раскрыты особенности украинского международного радиовещания как части большого аппарата внешнеполитической пропаганды Советского Союза в период «холодной войны». В статье исследована деятельность редакций иновещания во второй половине 60-х-первой половине 80-х годов XX века. Определены организационная структура «Радио Киев», предпосылки создания новых редакций – немецкой и молдавской. Обозначена специфика ведения систематической пропаганды и контрпропаганды, радиоперехвата «вражеских голосов».

Ключевые слова: иновещание, «Радио Киев», пропаганда, контрпропаганда, УССР, «холодная война».

Інноваційна модель континуально-ієрархічної структури професійної Я-концепції дитячого практичного психолога

Г. В. Католик

Кафедри психології, Український католицький університет Львів, Україна

Paper received 08.04.16; Revised 14.04.16; Accepted for publication 20.04.16.

Анотація: Пропонується аналіз різноманітних підходів до формування Я-концепції, запропоновано авторську модель формування Я-концепції дитячого психотерапевта в контексті онтогенетичного підходу та післядипломного освітнього професійного простору.

Ключові слова: Я-концепція, професійна Я-концепція, пренатальна самість, постнатальна самість, ідентичність, онтогенез.

Постановка проблеми Фундаментальні та радикальні зміни, що відбуваються в сучасному соціокультурному середовищі, зумовлюють зростання інтересу вчених та практиків до проблеми успішної, конструктивної і ефективної самореалізації психологів, яка не можлива без процесі становлення професійної Я-концепції.

Починаючи з дев'яностих років минулого століття формувались соціально-історичні процеси, що мають певний вплив на розвиток особистості психолога та становлення його професійних структур. Центром уваги дослідників цієї проблеми стали професійно важливі якості психолога (О.Ф. Бондаренко, М.В. Молоканов, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, О.С. Романова, Н.В. Пророк, Н.В. Чепелева, О.В. Швачко та ін.). Прийнято вказувати на взаємозв'язок психографічних та професіографічних структур у контексті становлення професійної Я-концепції практичного психолога, однак зміст цього зв'язку розкривається на рівні пошуку особистісних рис і якостей психолога, які сприяють ефективності психокорекції (емпатійність, толерантність, автентичність, рефлексивність тощо). Проблема полягає в тому, що наявні освітні моделі не враховують інтрапсихічних механізмів, які лише частково продукують дані якості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Останніми роками простежують зміщення дослідницького інтересу від розробки та опису нормативних моделей особистості та діяльності фахівця до вивчення професійної свідомості та самосвідомості даного суб'єкта діяльності (О.Ю. Артем'єва, М.Й. Боришевський, Т.М. Буякус, М.Ю. Варбан, Н.О. Кучеровська, Д.О. Леонтьєв, Л.М. Мітіна, Н.І. Пов'якель, Д.В. Ронзін, О.Є. Сапогова, Ю.М. Швалб, Н.Ф. Шевченко). В багатьох дослідженнях виказується думка про те, що основним компонентом формування Я-концепції фахівців є створення умов для розвитку та гармонізації особистості спеціаліста (І.В. Вачков, І.В. Дубровіна, М.А. Єгорова, Ф.З. Кабіров, О.А. Мальцева, Є.І. Рогов, С.Я. Ромашина, Є.Є. Сапігова, Є.А. Спиркін, Є.Д. Соколова, Є.В. Шарапановская та ін.).

Отже, актуальність проблеми, що досліджується, визначається наступною низкою причин.

1. Трансформаційними соціокультурними змінами: пережитими воєнними подіями, економічним станом, збіднінням населення, міграційними процесами. Ці трансформації висувають особливі вимоги до особистості психолога, яка пов'язана з активним

динамічним формуванням професійної Я-концепції, а саме:

- з безперервним особистісним і соціальним самовизначенням, що є адекватним існуючій реальності;
- з трансформацією соціальної та особистісної ідентичності практичного психолога;
- з утвердженням таких характеристик, як самоцінність, самовизначення, самоставлення, самореалізація.

2. Потребою у систематизації та узагальненні існуючих в психології підходів і концепцій розвитку професійної Я-концепції практичного психолога; чинників, детермінант її становлення.

Вимогами практики, що виявляється у необхідності постійної професіоналізації Я-концепції практичного психолога в умовах плинних соціокультурних змін.

Таким чином, важливість та актуальність порушеної проблеми, недостатня її наукова розробка, відсутність відповідного концептуального підходу свідчать не лише про важливість та необхідність подальших досліджень формування професійної Я-концепції практичного психолога, але й своєрідність та специфіку площини формування цього феномену, який визначається типом особистісного розвитку психологічного знання, що зумовлює систему освітнього простору та формування професійної Я-концепції практикуючого психолога. Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури засвідчує, що в прямій постановці проблема формування професійної Я-концепції практичних психологів у системі післядипломної спеціальної освіти не була розроблена, хоча саме вона є головним вузлом, де зосереджено розбіжності між практикою підготовки фахівця та його конкретною професійною діяльністю [11].

Узагальнення теоретичних підходів в історичному та сучасному контекстах до визначення Я-концепції дає підстави стверджувати про багатоаспектність та мультидисциплінарність вивчення самого поняття. Такими підходами у сучасній психології виступають:

- Генетико-моделюючий (С.Д. Максименко, В.В. Клименко, А.В. Толстоухов та ін.), де виток особистості в цілому, в тому числі її Я-концепції, є нужна, як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Ознаками Я-концепції слід вважати, по-перше віднесеність до якогось задалегідь визначеного масштабу, критерію, зразка, еталону; по-друге –

наступність, тобто обумовленість розвитку Я-концепції попередніми стадіями розвитку; по-третє, цілісність, коли система розвивається в цілому, по-четверте, універсальність розвитку потенцій Я-концепції, які є самоціллю.

- Психоаналітичний (А.Вергман, Е.Еріксон, Н.Ф.Каліна, О.О.Крутікова, А.В.Маричева, Дж.Марсія, З.Фройд та ін.), де увага фокусується на процесі організації життєвого досвіду індивідуального Я протягом онтогенезу, як внутрішня, самостворююча і динамічна структура, що забезпечує відчуття цілісності, безперервності й тотожності особистості і пов'язується з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань;

- Інтеракційний (Е.Гоффман, Р.Дженкінс, Дж.Мід, Р.Фогельсон, Ю.Хабермас, Б.Шефер, Б.Шлейдер та ін.), де досліджуваний феномен постає в якості результату соціальної інтеракції та як здатність людини сприймати свою поведінку і життя як пов'язане єдине ціле;

- Когнітивний (Г.Брейкуелл, Г.Теджфел, Дж.Тернер, М.Яромовіч та ін.), що передбачає аналіз динаміки особистісного і соціального аспектів в контексті їх актуалізації, та трактує Я-концепцію як когнітивну систему, що виконує роль регулятора поведінки у відповідних умовах;

- Наративний (К. Джерджен, А.Гідденс, Л.Хагендорн, Л.Хадди, Н.В.Чепелева та ін.), де Я-концепція розглядається як свого роду історія, обумовлена контекстом взаємодії, що характеризується певним сюжетом, персонажами, головною метою;

- Трансперсональний (С.Гроф, К.Гроф, А.Минделл, Н.Сабрин, Б.Якель та ін.), у якому увага фокусована на глибинних аспектах психіки, проникнення в ці аспекти пов'язане з розширенням самототожності та ідентичності. При цьому переживання безпосереднього Я можуть стосуватися архетипічних образів, перинатального і трансперсонального рівнів психіки, що перебувають за межами звичної Я-концепції;

- Структурно-динамічний (Е.П.Белинська, М.Й.Боришевський, Ж.П.Вірна, Т.В.Говорун, О.Є.Гуменюк, В.Л.Зликов, О.М.Кікінеджи, Н.Л.Іванова, К.В.Коростеліна, Т.М.Румянцева, В.М.Павленко, В.В.Столін, А.В.Фурман, Л.Б.Шнейдер та ін.) де Я-концепція трактується як відповідність образу Я, його життєвому втіленню, як динамічна система, що розвивається нелінійно протягом життя людини, має складну структуру та передбачає усвідомлення і оцінювання особистістю своєї приналежності до соціальної групи;

- Інтегративний (В.В.Козлов, У.Уілберг). Цей напрям передбачає інтеграцію різноманітних позицій, пов'язаних з усіма перерахованими методами й виходить із постулату інтегративної методології – "принципу багатомірності істини". Дана позиція найкраще підходить для вивчення проблеми Я-концепції – в якій присутні як особистісні так і соціальні та глибинні аспекти, при цьому жоден з них не може розглядатися як домінуючий або переважаючий, а всі однаково мають право на існування.

Отже, неоднозначність у підходах щодо визначення феномена Я-концепції зумовлена не тільки методологічною позицією авторів, а й розбіжностями в розумінні дефініцій "Я-концепція". Однозначного тлумачення даного феномена в сучасній психології нема, що цілком природно на тлі розмаїття теорій і підходів, характерних для сучасного стану розвитку науки, з одного боку, і наявності складної інтегральної природи досліджуваного явища – з іншого.

Тому, на основі систематизації даних теоретичного аналізу досліджуваної проблеми зазначимо, що під Я-концепцією більшість дослідників розуміють складний феномен: багатшарову психічну реальність, що включає різні рівні свідомості, індивідуальні основи, колективні основи, онтогенетичні основи, соціальні основи, самореферентність (Е.Еріксон, О.Є.Гуменюк, С.Д.Максименко, У.Уілберг та ін.).

Багатогранністю та неоднозначністю відрізняються також теоретико-емпіричні дослідження Я-концепції. Таким чином, можна зробити висновок, що на даний час не існує єдиного розуміння самого терміну "Я-концепція". Можна виділити принаймні п'ять тенденцій:

- ототожнення понять "Самість" ("Я", "Селф") та "Я-концепція". В цьому випадку Я-концепція розглядається як інтрапсихічна структура, що формується в процесі інтерналізації, при якій усі Я-репрезентації (і "хороші", і "погані") інтегровані в цільне Я. Дана тенденція властива у першу чергу психоаналітичному напрямку, в якому підкреслюється несвідомий характер даної структури (Дж.Мід, О.Кернберг, К.Г.Юнг та ін.).

- ототожнення понять "Я-концепція" та "ідентичність". Тут ідентичність розглядається як певна когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки в певних умовах. Підхід характерний для когнітивного напрямку (Дж.Тернер, Г.Тайфель та ін.).

- ототожнення понять "Я-концепція" та "Я-образ". Продуктом діяльності самосвідомості є "Я-концепція" чи "Я-образ". Тлумачення понять "Я-образ" та "Я-концепція" носять синонімічний характер і вважаються змістовно неможливим їх відокремлення (Х.Ремшмідт, І.С.Кон, Ф.Райс та ін.).

- "Я-концепція" як почуття, переживання, безперервності й цілісності свого існування в часі й просторі й визнання цієї тотожності навколишніми "значимими іншими". Таке розуміння властиве як для психоаналітичного (Е.Еріксон, Г.Когут, З.Фройд та ін.), так і для інтеракціоністського підходу (Е.Гоффман, Б.Шефер та ін.).

- "Я-концепція", визначається як асоціативна сітка певних оцінок власного образу, що містить усі асоціації між образом Я і набором атрибутів, за допомогою яких він може бути описаний (Айзендорф, Г.Банзе, Мюке, Р.МакКрає, П.Коста та ін.).

Аналізуючи основні підходи до вивчення структурних компонентів Я-концепції особистості, можна виявити дві суперечливі тенденції. Одна з них розглядає Я-концепцію як єдину структуру, що поєднує різні елементи: засвоєні ролі, зразки ідентифікації, ментальні та поведінкові стратегії, норми, цінності. Ряд учених (Г.Брейкуелл,

Н.В.Дмитрієва, В.Л.Зликов, Н.Л.Іванова, К.В.Коростеліна А.В.Сергєєва та ін.) вважають, що існує нерівнозначність елементів Я-концепції й їхніх взаємозв'язків, причому дана структура змінюється у часі, тобто має певні ступені змінності, що забезпечує можливість її подальшого розвитку, переструктурування, необхідного для адаптації у нових умовах.

В межах іншого напрямку (Н.В.Антонова, Р.Бернс, К.Джерджен, М.Р.Гінзбург, М.В.Заковоротна, Т.В.Румянцева, Т.В.Трандина, О.В.Ядов та ін.) структура Я-концепції розглядається як поєднання різних уявлень про себе, емоційних оцінок, поведінкових патернів, цінностей, що актуалізуються залежно від ситуації. Це поєднання носить характер сукупності елементів, часом протилежних один одному. Ця структура являє собою тимчасові поєднання, комбінації різних елементів, що дозволяють особистості відповідати ситуаціям, що змінюються, тобто адаптовуватись. Суть розходжень у цих структурах полягає тільки у способах їхнього зв'язку і взаємовідношень [1; 2; 10; 11; 12; 13]. У науковій літературі також є безліч авторських трактувань структури Я-концепції, а саме за змістовою ознакою: переконання про себе, емоційне ставлення до цих переконань, відповідна реакція, яка виражається в поведінці (Р. Бернс); за формою уявлень про себе, диференційованій за сферою проявів: соціальне Я, духовне Я, фізичне Я, особисте Я, моральне Я, сімейне Я; за часовою ознакою: Я в минулому, Я в теперішньому, Я в майбутньому (У. Джемс, К. Роджерс, М. Різенберг) [1; 2; 4; 5; 11].

Оскільки ми розуміємо, що головним професійним інструментом психолога-практика є зміст його Я-концепції, то формування його професійної Я-концепції має полягати в психотерапевтичному та психокорекційному опрацюванні образів його інтрапсихічного простору і наступній професійній рефлексії. Таким чином, ми виходимо з того, що професійна Я-концепція бачиться нами як опрацьована і професійно відрефлексована особистісна Я-концепція. Остання, в свою чергу являє собою інтерналізовані частки різних інтерперсональних взаємодій, що екстеріоризуються у вигляді сукупності уявлень людини про себе і становлять зміст її самопрезентації.

Метою нашого дослідження є теоретично дослідити динамічні аспекти розвитку Я-концепції практичного психолога в онтогенетичному контексті, представити комплексний підхід до розуміння Я-концепції та її функцій у життєдіяльності особистості, та запропонувати (модель) трактування динаміки формування Я-концепції в онтогенетичному ракурсі. На основі цієї моделі збудований освітній простір, що дає можливість оволодіння практичними психологами певною системою регресивних та рефлексивних психотехнік та набором теоретичних знань і практичних навиків, що в свою чергу формують їх професійну Я-концепцію.

Виклад основного матеріалу дослідження На основі синтезу різних підходів до розуміння Я-концепції та її структурних компонентів нами було побудовано інтегративну модель Я-концепції у

статичному аспекті, сконструйовано авторську психодіагностичну батарею її дослідження (СЕДНОР+). Також виокремлено чотири основні складові структури Я-концепції: когнітивну, що відображає уявлення людини про себе та основні характеристики її самосприйняття, емоційну як сукупність оцінкових характеристик своєї особистості та пов'язаних із ними переживань, ціннісно-орієнтовану, чи спонтанно-духовну, і вчинково-креативну, тобто поведінкову. Їх покладено в основу розуміння формуального впливу на професійну Я-концепцію практичного психолога.

Основним підґрунтям нашої моделі стала концепція генетико-моделюючого розвитку особистості С.Д. Максименка, висвітлена зокрема у праці "Генеза існування особистості", в якій позиціонуються наступні принципи: принцип аналізу та синтезу, принцип єдності біологічного та соціального, принцип креативності, принцип рефлексивного релятивізму, принцип єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку [1; 2; 6; 7; 10; 13].

Таким чином, запропонована нами модель динаміки формування Я-концепції в онтогенезі є результатом комплексного аналізу та узагальнення різних наукових підходів до розуміння передумов цього формування. Серед таких підходів також – концепція самості як архетип цілісної особистості (К. Юнг) чи як уявлення людини про себе, яке виникає на основі минулого і теперішнього досвіду та очікувань майбутнього (К. Роджерс). Передумовою формування Я-концепції виділено також пошук суспільних зв'язків, наявність іншого та взаємодії з ним як фактора виникнення власного "Я" (Ж. Лакан, Р. Мей) тощо.

Важливим також є питання і про встановлення функціональних систем групового спілкування, які становлять нейрофізіологічну основу етапного переходу до соціальної поведінки, починаючи з пренатальних чинників людської інтерсуб'єктивності як первинного підґрунтя Я-концепції. Аналізуючи динаміку передумов формування Я-концепції на ранньому постнатальному етапі, ми передбачаємо, що у векторі стосунків утворюється інтерперсональний зв'язок на основі інтраутерної присутності матері, який переходить на наступний етап постнатальних стосунків, де формування прив'язаності спричиняє інтеріоризацію стосункових диспозицій та інтроєктивний простір індивіда, які своєю чергою формують його комунікативний прижиттєвий вектор. На наступних етапах розвитку есенційний симбіоз, а також вдала сепарація надають новий поштовх у розвитку більш зрілих структур, що ставитимуть передумови формування Я-концепції. Наступна фаза розвитку полягає в постнатальному контексті стосунків та формуванні постнатальної самості.

Виходячи з цієї парадигми ми спробували моделювати динаміку формування Я-концепції в онтогенетичному ключі, де всі процеси запускаються із зачаттям, пренатальним перебігом, народженням дитини і розвиваються постадієво квантовими скачками (де кожна попередня стадія є підґрунтям для формування подальшої), включаючи формування пренатальної та постнатальної самостей, далі Я-ідентичності і на завершення Я-концепції як найбільш зрілої багатосферної структури, яка включає

інтерналізовану соціальну сферу, інформаційно-процесійну сферу, мотиваційну сферу, та сфери самосвідомості й установок, які формуються на перетині інтрапсихічного та інтерперсонального просторів.

Обґрунтовано те, що якість ранньої прив'язаності між мамою та немовлям, задоволення базових дитячих его-потреб у дзеркалізації, ідеалізації (впевненості у всемогутності матері) та альтер-его (відчуття схожості з матір'ю) творить основу для формування первинного Я-образу та ядрової ідентичності та в подальшому Я-концепції (а їх порушення спричиняє порушення психічної інтеграції [9; 14; 15; 17]).

У подальшому нами було проаналізовано співвідношення соціальної та особистісної ідентичності в контексті формування Я-концепції, її розвиток у часопросторовому вимірі, а відтак

підсумовано, що ідентичність можна охарактеризувати як психічне осердя Я-концепції, яке забезпечує інтеграцію особистості. Феноменологічно вона виявляється найрізноманітнішими способами: через базове самовідчуття і світовідчуття людини, її свідомі самоозначення, манеру самопрезентації, вибір соціальних ролей і особливості їх програвання, накреслення життєвих перспектив, цінності та світогляд, типові патерни вирішення проблем. Динаміка ідентифікаційних та Я-концептуальних структур полягає в постійних ідентифікаціях людини з об'єктами зовнішнього світу, які відповідають її глибинному психічному життю. Вона у своєму генезі еволюціонує від ранніх неусвідомлених довербальних відчуттєвих до вищих раціональних диференційованих соціокультурних форм.

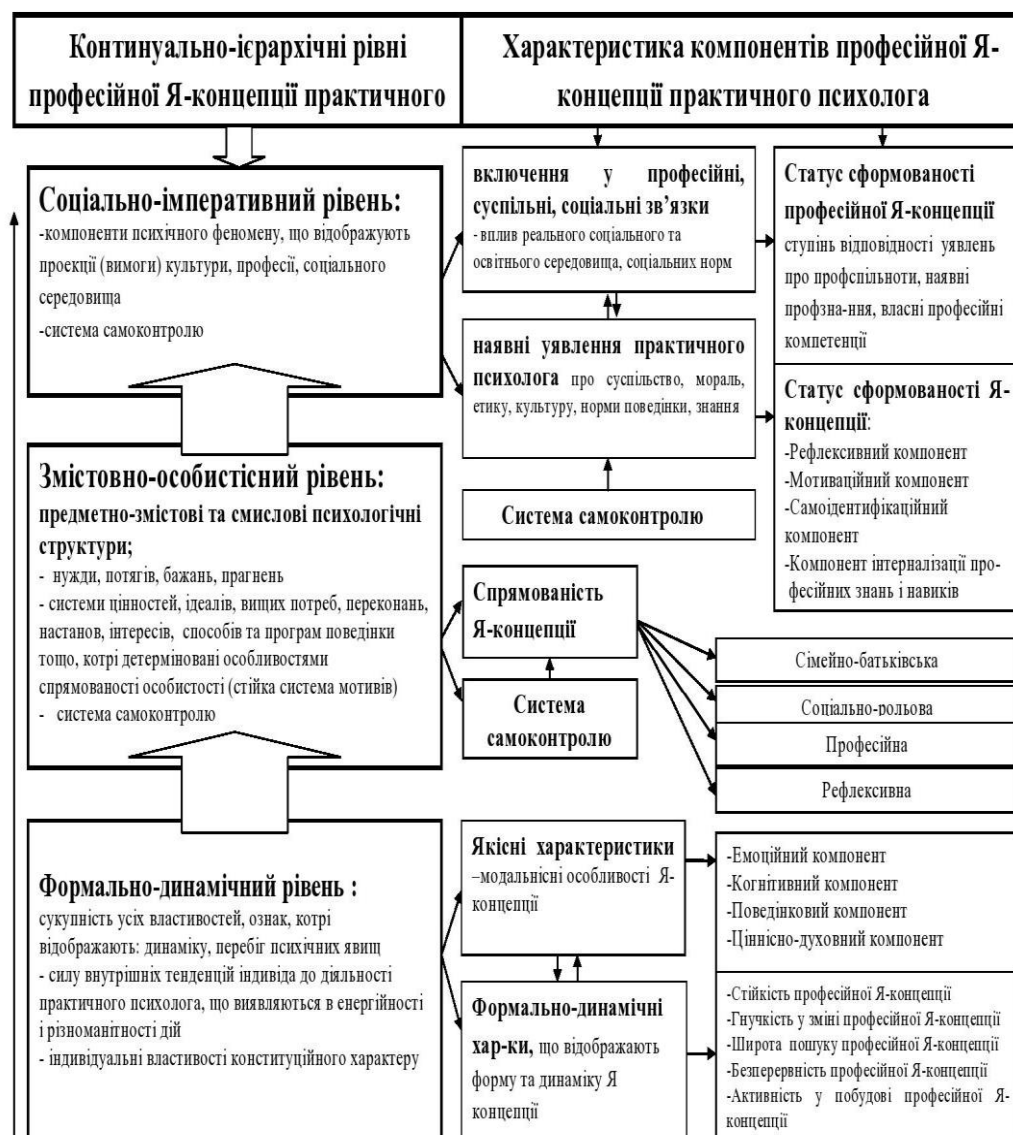

Рис.1 Модель континуально-ієрархічної структури професійної Я-концепції практичного психолога

Професійну ж Я-концепцію психолога-практика, визначено як рефлексивну експлуатацію змістів та можливостей особистісної Я-концепції в терапевтичному стосунку з клієнтом. Йде мова про здатність забезпечити диференційований емоційно-

поведінковий відгук на різних онтогенетичних рівнях зв'язку в залежності від регресії та точки фіксації клієнта, починаючи з пренатального зв'язку, включаючи бондінг та ранній інтерактивний досвід діади, закарбований в репрезентаціях Селф та об'єкта,

тощо. На сонові цього запропоновано континуально-ієрархічну модель структури професійної Я-концепції практичного психолога, котра розглядається як макросистема, що складається з різнорівневих підсистем, які мають специфічні характеристики. Виділено формально-динамічний, змістовно-особистісний, соціально-імперативний рівні.

Спостерігається принципова двовимірність професійного становлення психолога-практика через нерозривне поєднання особистісного та професійного розвитку та самоідентифікації. Провідним психолого-педагогічним інструментом для формування професійної Я-концепції психолога є реалізація діалогічного підходу в рамках самопізнання з наступною і поступовою професійною рефлексією. Це виходить з того, що передумовою (пере)формування Я-концепції є пошук зв'язків, наявність іншого та взаємодії з ним як фактору виникнення власного Я. Звідси необхідність власного клієнтського досвіду майбутнього психолога-

терапевта (рис.1). В подальшому пропонується нами освітня модель ґрунтується на поділі практичної психологічної освіти на первинно практичну, яка включає психотерапевтичне опрацювання власного життєвого досвіду, та вторинну теоретичну, що містить засвоєння спеціально-психологічної теорії з опорою на здобуту рефлексій особистих переживань. Опрацювання та теоретична рефлексія повинна стосуватися змістів Я-концепції на всій онтогенетичній осі та в 4-х модальностях: когнітивній, емоційно-оцінковій, ціннісно-духовній та поведінковій (вчинкові-креативній). Насамперед, мова йде про психокорекційно-психотерапевтичне опрацювання психологом власних особистісних дефіцитів (дефіцитарні прояви Я-концепції, зумовлені інтерналізацією негативного досвіду стосунків і суб'єктивним конструюванням їх травматичного значення, які свого часу деформували особистісний розвиток шляхом патопсихологічних гіперкомпенсацій) [3; 8; 16; 18].

Рис. 2 Теоретична модель формування професійної Я-концепції практичного психолога

Висновки Виходячи з вказаної моделі нами було запропоновано освітній навчальний проект з психодинамічної інтегративної дитячо-юнацької психотерапії, у якому за допомогою регресивних психотехнік отримується можливість майбутнім фахівцям із дитячо-юнацької психокорекції та психотерапії опрацювати власні дефіцити (патогенні утворення) будь-якої стадії формування Я-концепції на рівні онтогенезу та отримати наявні кожній фазі приховані ресурси, що дає можливість гармонізації Я-концепції на особистісному рівні, напрацювання

професійного досвіду та його інтеріоризації, що відображається на формуванні професійної Я-концепції. Цей освітній проект упроваджений у вітчизняний науково-практичний навчальний простір підякпіпальною безперервної професійної освіти вже понад 15 років. Освіту здобуло вже чимало професійних дитячих психотерапевтів в Україні та за кордоном. Програма постійно вдосконалюється та набуває нових барв у контексті суспільних та особистісних запотребувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; [пер. с англ.] – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
2. Бернс Р. Я-концепция и Я-образы / Р. Бернс // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. – Самара : Издательский Дом "БАХРАХ-М", 2006. – С. 133-211.
3. Гуменюк О. Є. Я-концепція у плінні соціального довкілля / О. Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 125-143.
4. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : Навчальний посібник. / О. Є. Гуменюк – Тернопіль : Економічна думка, 2004. – 310 с.
5. Джемс У. Личность / У. Джемс // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара : Издательский дом "БАХРАХ-М", 2003. – 672 с.
6. Католик Г. В. Пренатально-орієнтована психотерапія : перспективи розвитку / Г. В. Католик // Тези звітної наукової конференції філософського факультету. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – С. 145-150.
7. Католик Г. В. Ідентичність у контексті пре-постнатальних стосунків / Католик Г. В. // Матеріали науково-практичної конференції "Глобалізація та ідентичність", К., 2010. – С. 11-16.
8. Католик Г. В. Структурна інтегративні трьохвимірна модель післядипломної підготовки / Г. В. Католик // Тези звітної наукової конференції філософського факультету ; відп. за вип. проф. В. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – Вип. 8. – С. 208-211.
9. Католик Г. В. Ідентичність в контексті ранніх стосунків / Львів : Тези звітної наукової конференції філософського факультету, 2011 – С. 170-174.
10. Католик Г. В. Дитяча та юнацька психотерапія: теорія та практика в сучасних наукових дослідження / Г. В. Католик. – Львів : Видавництво "Астролябія", 2012. – 311 с.
11. Католик Г. В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога / Монографія докт. дисертації / Г.В. Католик Г. – Львів : Видавництво ЛНУ імені Івана Франка, 2013 – 405 с.
12. Кон И. С. Открытие "Я" / И. С. Кон – М., 1978. – 367 с.
13. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко – К. : Издательство ООО "КММ", 2006. – 240 с.
14. Halyna Katolyk, Olga Shyshak. Early pregnancy loss due to maternal identification process // Binnebesel J., Formella Z. Experiencing a suffering vol.2. Roma-Lodz, 2012. – S. 75-98.
15. Halyna Katolyk. Globalizacja i naród: psychoterapeutyczny widok własnej koncepcji współczesnej. Europejszyk tworca cywilizacji rozwoju I postępu. Wydawnictwo Polskeigo Towarzystwa Uniwersalizmu, Warszawa, 2014 rok.

REFERENCES

1. Berns R. Razvytye Ya-kontseptsyy u vospytanye [The development of self-concept and education] / R. Berns; [per. s anhl.] – M.: Prohress,, 1986. – 421 s.
2. Berns R. Ya-kontseptsyia u Ya-obrazy [Self-concept and self-image] / R. Berns // Samosoznanye y zashchytne mekhanizmy lychnosty. Khrestomatyia. – Samara : Yzdatelskyi Dom "BAKhRAKh-M", 2006. – S. 133-211.
3. Humeniuk O. Ie. Ya-kontseptsiiia u plyni sotsialnoho dovkillia [Self-concept in the current social environment]/ O. Ie. Humeniuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2004. – № 2. – S. 125-143.
4. Humeniuk O. Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii [Psychology self-concept]; Navchalnyi posibnyk. / O. Ie. Humeniuk – Ternopil : Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
5. Dzheims U. Lychnost [Personality] / U. Dzheims // Psykholohiia samosoznanyia. Khrestomatyia. – Samara : Yzdatelskyi dom "BAKhRAKh-M", 2003. – 672 s.
6. Katolyk H. V. Prenatalno-orientovana psykhoterapiia : perspektvy rozvytku [Prenatal-oriented psychotherapy: perspective of development]/ H. V. Katolyk // Tezy zvitnoi naukovo konferentsii filosofskoho fakultetu. – Lviv : Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2009. – S. 145-150.
7. Katolyk H. V. Identychnist u konteksti pre-postnatalnykh stosunkiv [Identity in the context of pre-postnatal relations]/ Katolyk H. V. // Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii "Hlobalizatsiia ta identychnist", K., 2010. – S. 11-16.
8. Katolyk H. V. Strukturna intehrativni trokhvymirna model pisladyplomnoi pidhotovky [Structural integrative three-dimensional model of postgraduate training] / H. V. Katolyk // Tezy zvitnoi naukovo konferentsii filosofskoho fakultetu ; vidp. za vyp. prof. V. Melnyk. – Lviv : Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2011. – Vyp. 8. – S. 208-211.
9. Katolyk H. V. Identychnist v konteksti rannikh stosunkiv [Identity in the context of early relationships]/ Lviv : Tezy zvitnoi naukovo konferentsii filosofskoho fakultetu, 2011 – С. 170-174
10. Katolyk H. V. Dytiacha ta yunatska psykhoterapiia : teoriia ta praktyka v suchasnykh naukovykh doslidzhennia [Child and adolescent psychotherapy: theory and practice of modern scientific research]/ H. V. Katolyk. – Lviv : Vydavnytstvo "Astroliabiia", 2012. – 311 s.
11. Katolyk H. V. Psykholohiia formuvannia profesiinoi Ya-kontseptsii praktychnoho psykholoha [Psychology of formation of professional self-concept Psychologist]/ Monohrafiia dokt. dysertatsii / H.V. Katolyk H. – Lviv : Vydavnytstvo LNU imeni Ivana Franka, 2013 – 405 s.
12. Kon Y. S. Otkrytie "Ia" [The discovery of the "I"] / Y. S. Kon – M., 1978. – 367 s.
13. Maksymenko S. D. Henezys sushchestvovanyia lychnosty [Genesis of personality]/ S. D. Maksymenko – K. : Yzdatelstvo ООО "KMM", 2006. – 240 s.

Model continual hierarchical structure of professional Self-concept practical psychologist

Katolyk G. V.

Abstract. This article discuss various approaches to the formation of self-concept and proposes the author's model of self-concept of children's therapist in the context of ontogenetic approach and professional educational space.

Keywords: self-concept, professional self-concept, prenatal self, postnatal self, identity, ontogenesis.

Модель континуально-иерархической структуры профессиональной Я-концепции практического психолога

Католик Г.В.

Аннотация. Рассмотрены различные подходы к формированию Я-концепции, предложена авторская модель формирования Я-концепции детского психотерапевта в контексте онтогенетического подхода и учебного профессионального пространства.

Ключевые слова: Я-концепция, профессиональная Я-концепция, пренатальная самость, постнатальная самость, идентичность, онтогенез.

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu